Tirumalai-Tirupati Devastanam Series.

VENKATACHALA ITIHASAMALA

श्रीवेङ्कटेश इतिहासमाला

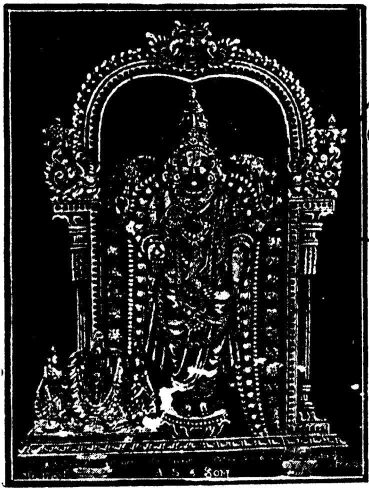

2116

35602

EDITED BY

Rajasevasakta

ur DR./S. KRISHNASWAMI AIYANGAR, M.A., PH.D.

ublished under the authority of

RANGANATHA MUDALIAR AVL., B.A., B.L.,

Commissioner

Tirumalai-Tirupati Devasthanar *Tirupati.*

1937.

it reserved.) *te.*

35602

तिरुमलै तिरुपति देवस्थान ग्रन्थावलिः

श्रीः

श्रीवेंकटाचलेतिहासमाला
श्रीमदनन्तार्यगुम्भिता ॥

OFFICE OF THE PRINCIPAL S.V.O.C. TIRUMALA

राजसेवासक्तैः दिवान्बहदूर् डाक्टर

शाखोट्टै कृष्णस्वाम्यय्यङ्गार्यैः

परिशोधिता

देवस्थानसभाध्यक्षैः रङ्गनाथमुदलियार्यैः

प्रकाशिता

SRI VENKATESWARA CENTRAL LIBRARY & RESEARCH CENTRE
ACC. NO.
DATE

१९२७ (संवत्सरे)

TIRUPATI

PLACED ON THE SHELF
Date...

SRI VENKATESWARA
CENTRAL LIBRARY &
RESEARCH CENTRE.
Acc. No.......................................
Date..
TIRUPATI.

FOREWORD.

The following work was available only in a Telugu edition, copies of which have become rare. Manuscripts of the work do not seem to be available in Madras. An elaborate search may fetch a copy, possibly in Mysore. But even that seems doubtful so far. It has had therefore to be published from the Telugu edition, which, it is said, had the benefit of the learning of MM. Srirangacharya, the widely respected scholar of Tirupati.

The work is of considerable importance incorporating reliable tradition in regard to certain features of the temple organisation at Tirupati. The traditional information seems to have been collected from reliable sources, although we cannot as yet be certain as to the actual person who compiled the work, though the work states it, it was an Anantarya who did it. Notwithstanding this defect, the work deserves publication. Having had to look through the work for the purposes of a history of the holy shrine at Tirupati, which I have been commissioned to write for the Devastanam Committee, I found the matter too valuable to be lost, and recommended its publication by the Devastanam Committee.

I have great pleasure in acknowledging the courtesy of Mr. A. Ranganatha Mudaliar, B.A.,B.L., Commissioner, Tirumalai-Tirupati Devastanam, in agreeing to its publication among the Devastanam Series. I also acknowledge with pleasure here the assistance rendered by Sahitya Siromani S. Rajagopalacharyar, who has been working with me throughout.

S. KRISHNASWAMI AIYANGAR.

SRIVENKATACHALA ITIHASAMALA

The Garland of Historical Tales of the Hill of Venkaṭa (Tirupati)

INTRODUCTION

This is a work which professes to be a historical account of the various arrangements that were made from time to time for the conduct of worship in the temple on the hill at Vēngaḍam. It is not a regular history of the temple in the sense that it gives an account of the temple from its origin down to the time of writing of this account, but is more or less a record of certain important incidents in its history. The whole account consists of seven chapters dealing with the topics connected with the contesting claims of Śaivas and Vaishṇavas to the temple, the settlement arrived at as a result of the discussion between the contesting claimants, the arrangements ordered in consequence thereof by the Vaishṇava teacher Rāmānuja through the local ruler Yādava Rāja. This is followed by the further arrangements that were called for and made subsequent to this, but all of them more or less during the life and under the commands of Rāmānuja. It may therefore be taken to be an account of what was done to the temple by Rāmānuja and does not purport to give the history of the shrine either in the period previous to Rāmānuja regarding which some allusions could be found here and there, and naturally nothing for the subsequent period. The work therefore deals as it were with one particular period of its history, which is comprised perhaps in the century after Christ, 1050 to 1150.

THE SAIVA CLAIM

They said that the God who manifested himself in the temple on the south bank of the tank of *Svāmi Pushkariṇi* was no other than the worshipful Skanda. They gave as a reason for this that the name *Svāmi* is peculiarly applicable to him as forming part of Kumārasvāmi which is the acknowledged name of Subrahmaṇya. The holy tank near the temple goes also by his name as belonging to him. There is nothing strange about it, they urged, as other names are similarly attributed in use, such as Bhīmasēna being generally called Bhīma and Satyabhāma being generally called Bhāma.

They quoted for authority the Vāmana Purāṇa which contains a section illustrative of the holiness of Vēnkaṭāchalā. Skanda is said to have consulted his father in regard to a place peculiarly holy to Vishnu, for performing a penance and getting rid of the sin of killing the Asura Tāraka. The father, Śiva, advised the son to go to Vēnkaṭāchala as the holiest of the holy places of Vishnu. Skanda went to Vēnkaṭāchala and performed his penance on the bank of a tank, according to Vāmana Purāṇa, part ii. He there found Vāyu (god of the air) also similarly performing penance, and, having paid his respects to him, he also set up there to do likewise. Therefore they urged that the God there ought to be regarded as God Kumārasvāmi. Being in the position of one performing a penance, they said, the God is there exhibited without his extra hands and characteristic weapons. For these and for many other good reasons they urged the place is really a holy place of Skanda, not Vishṇu.

They pointed out further that for some time past some Vaishṇavas took possession of the place and having there set up some of the Vaishṇava images which did not exist in the temple before, took possession of the temple and conducted worship there as though it were a Vaishṇava shrine, thus making people believe that it was a Vishṇu temple; but in actual truth that was a Śaiva holy place without a doubt owing to the merits of the penance that Skanda had performed there.

Therefore they urged that in this temple everything would have to be conducted according to the prescription for worship laid down in the *Śaiva Āgamaṣ.*

Having heard this, the Yādavarāja began to ponder seriously over the matter, and, having known that for some considerable period of time the place was regarded as a Vaishṇava holy place and that worship was being conducted by the Vaishṇavas according to the *Vaikhānasa Āgama,* he thought he should not commit himself to any course of action without proper investigation, notwithstanding what the Śaivas urged.

The Vaishṇavas that were left in Tirupati feeling themselves not competent to discuss with the Śaivas on equal terms gave a detailed report of what took place to Rāmānuja then in residence in Śrīrangam.

On receipt of this information Rāmānuja set forward immediately from Śrīrangam. Having reached Tirupati, he intimated the Yādavarāja of his arrival and offered to explain satisfactorily all the objections that the Ṣaivas put forward against Tirupati being regarded a Vaishṇava shrine, and prove to the satisfaction of the Yādavarāja, on the authority of the Sastras, that Vēnkaṭāchala was the hill of Vishṇu, and remove his doubt in regard to the matter. He informed the Raja he undertook the journey from Śrīrangam specially with a view to this.

Having been thus assured, the Yādavarāja brought together a great assembly of learned men both from among the Śaivas and from the Vaishṇavas, and having brought them together proposed the subject for their discussion in the proper form.

The Śaivas stated that Kumārasvāmi obtained his father's (Śiva's permission and arrived at Vēnkaṭagiri (Tirupati). and set up to perform his penance on the bank of a holy tank, according to Vāmana Purāṇa. There standing, with his feet touching the ground, on the south bank of the Svāmi Pushkariṇi wearing a coiffure of matted locks and keeping aside the warlike weapons as unsuitable to an ascetic, Skanda shows himself in the form of an image to enable people to offer him worship and thus fulfil their cherished

wishes. Therefore they stated that the place where Skanda performed penance in the hill Vēngaḍam must be regarded as a Śaiva holy place.

They further asserted that this image of God cannot be said to be Vishṇu. The weapons characteristic of Vishṇu, such as the *conch* and the *discus* were not seen in the image; while the matted locks and *nāga* (serpent) ornaments characteristic of other Gods are seen on the image. Therefore the image cannot be regarded as that of Vishṇu.

Rāmānuja's Answer: Before God Śrīnivāsa appeared on this hill, Brahma, Rudra and the other gods besides several Rishis are stated to have already begun performing penance there. If so, would it not be madness to state that one of those performing penance should be singled out as being exclusively associated with this hill and as giving it sanctity? Further than this, in the self-same Vāmana Purāṇa, in chapter 14, Vēnkaṭāchalam is held up as a very holy place dedicated to Vishṇu, whose temple was on the south bank of the Svāmi Pushkarṇi. In the same Vāmana Purāṇa, in several other contexts, the place is described as the residence of Vishṇu in the form of Varāha, and in the form of Śrīnivāsa. It is further stated to be a place fit for the residence of those devoted to Vishṇu. Therefore it is clear that it was regarded as a place holy to Vishṇu and not to any other.

In the same manner, the Varāha Purāṇa states that Vēnkaṭāchalam was the temple of Varāha-Vāsudēva in the colloquy between Dharaṇi (the earth) and Varāha in the first chapter of the Vēnkaṭachala Mahātmya section. There is an equally clear statement to this effect in the Padma Purāṇa in chapter 24.1, and in the Garuḍa Purāṇa in the colloquy between Arundati and Vasishṭa, in chapter 63. Similarly this hill is stated to be a Vishṇu-kshētra in the Brahmānḍapurāṇa in the colloquy between Bhrigu and Nārada. So also other Purāṇas make similar statements.

In addition to these clear statements, all the Purāṇas state that this hill was the *Krīḍa-parvata, (sporting hill)* in Vaikunṭha wherefrom it was brought down by Garuḍa. In consequence, this hill is called the Vaikunṭha-

giri, Garuḍāchalam and by other similar names. These would make it clear that the hill was sacred to Vishṇu. More than this *Vaidika* Brahmans on occasions of the performance of ceremonies prescribed in the Śrutis and Smṛitis indicate this place as Varāha Kshētra. There is not much use in repeating the statement again and again. Even the Veda which is acknowledged to have no beginning, speaks of this hill as a hill holy to Vishṇu in the Rig-Veda (Eighth Ashṭaka, eighth chapter and section 13).

On this clear exposition by Rāmānuja that the hill Vēnkaṭāchala was a hill dedicated to Vishṇu, the Yādava Rāja became quite clear in his mind that there was no reason for regarding the Śaiva contention as deserving of any serious consideration.

Second Stabaka

Rāmānuja: "The Śaivas assert that the name Svāmi Pushkariṇi indicates clear association with Kumārasvāmi." This name was given to it because Kumārasvāmi performed his penance on the bank of this tank. The statement that, for this reason, the tank belongs to Skanda is not worthy of acceptance.

The meaning of the term Svāmi Pushkariṇi is that this tank is the lord of all similar tanks in the world. It is a term indicative of leadership or excellence. It is so explained in the Purāṇas, and the Sanskrit compound is so explained. Therefore the term *Svāmi* cannot be held to apply to Kumārasvāmi as an abbreviation.

Moreover the term Svāmi can convey Śrīman Nārāyaṇa as he is the creator, protector and destroyer of all the worlds. Association with such an unparallelled leader's name might as well be connoted by the term, if we make the first part of the compound a word in the genitive case which would not offend against Sanskrit grammar.

On the bank of that tank there are several beings engaged in the performance of penance. Kumārasvāmi is just one of them. The tank therefore cannot be the holy tank of Kumāra. Among the authorities quoted by my rivals in support of

their contention, the following explain the name Svāmi Tīrtha as the king among the holy waters or Tīrthas. The authorities referred to are Vāmana Purāṇa, chapter 40/25, Varāha Purāṇa, First part, chapter 38, and chapter 50/18. So also the Vēnkaṭēśa Sahasranāmāvaḷi. Similarly, Varāha Purāṇa, part II, chapter i; Padma Purāṇa, chapter 32. Further in chapter 3 of the Mārkandēya Purāṇa this tank is described as the king of similar holy tanks.

In the 2nd chapter of the Brahma Purāṇa, it is said that Sarasvati wished to be considered the holiest among the Tīrthas, and obtained the boon from Brahma to the effect. She flowed as the river Sarasvati in consequence. Owing, however, to the curse of Pulastya, who found the flowing river inconvenient to him, she came down to Vēnkaṭāchalam as Svāmi Pushkariṇi an unflowing tank. This implies that Svāmi Pushkariṇi is the holiest of all holy tanks. Therefore in the Skanda Purāṇa, part 11, chapter I, and in part II of the same Purāṇa, the name Svāmi Pushkariṇi for this tank is explained as being due to the presence on its banks of the two lords of the world Śrī Varāha and Śrīnivāsa. The name of the tank is explained as being due to their presence in such close proximity. This tank is described in the Varāha Purāṇa, part I, chapter 35, as the sporting tank of Vishṇu in Vaikunṭha, and brought down to the earth along with Vēnkaṭachala.

On the basis of these authorities, it is clear that this tank is called Svāmi Pushkariṇi for the following two reasons; First, a bath in it is capable of giving Sāyujya (union) with the deity, the lord (of the world) Nārāyaṇa; secondly it is called Svāmi Tīrtha because of its proximity to the Lord God of the world, Nārāyaṇa.

The holy Tīrtha associated with Kumārasvāmi, however, is the one called Kumāra Dhāra. Even that is a Tīrtha holy to Vishṇu because the whole of the hill Vēngaḍam has been described as the sporting ground of Vishṇu. It is also regarded as the hill belonging to Vishṇu-Varāha. Kumārasvāmi however having found it necessary to perform a penance to Vishṇu came to Vishṇu's hill and placed himself on the bank of the Vishṇu Tīrtha in order that he might purify himself

by a bath in that Tirtha, and perform his penance in the holy place. Since he chose that spot and that holy water, the stream there goes by the name Kumāra Dhāra. So Kumārasvāmi has to be located not on the bank of the Svāmi Pushkariṇi, but near the Kumāra Dhāra or Kumāra Dhārikā.

When the Yādavarāja heard these arguments from Rāmānuja, he showed the greatest respect to Rāmānuja and accepted his conclusion as the only acceptable conclusion.

Third Stabaka

Seeing that the Yādava Rāja was feeling convinced by the arguments of Rāmānuja the Śaivas grew jealous and addressed him as follows:—

"O, King. In whatever manner the name Varāha Kshētra is appropriate to Vēngaḍam by the fact of association with the deity Varāha, in the same manner the name could be derived from that of Kumāra Svāmi by association. Although it may be true that the Tīrtha Svāmi Pushkariṇi may be the Tīrtha *par excellence,* this fact does not debar the name being derived from association with Kumāra Svāmi. Therefore as the form of any other God than Vishṇu cannot be got out of the image which adorns the southern bank, so the God represented by the image on the holy tank nearby could not be got rid of association with other Gods than Vishṇu."

"Further we do not assert that the hill has no kind of a connection with Vishṇu. We take it upon ourselves to state that the image of God on the southern bank of the Svāmi Pushkariṇi is Skanda. We say further, by this fact, that this tank is associated with Skanda. The features of other Gods which are found in this image cannot possibly be hidden by anybody."

Having heard this, the Yādava Rāja said to the Śaivas that what they stated did not appear to him appropriate. "It is stated in the Purāṇas", he said, "that this hill Vēnkaṭāchala was the place sacred to Vishṇu, and as such Kumāra Svāmi came there to make penance and get rid of the sin of having slain Dārakāsura. Further than this, since it is stated that the divine sporting-hill of God Vishṇu was brought down by

Garuḍa from Vaikunṭha, it follows that the tank of divine holiness was also the same God's sporting tank. If so, it cannot follow that the name Svāmi Pushkariṇi was given to the tank because of Skanda performing his penance on the bank of this tank. "Therefore it is clear", he said, "that you are in no position to give an effective reply to the arguments adduced by Rāmānuja Muni to establish that there was no manner of a connection between this tank and any other God, and therefore what Rāmānuja Muni had actually proved seemed quite adequate to establish his contention. What remains to be done therefore is only whether the God represented by the image on the south bank of the tank is Vishṇu or Skanda. Even in regard to that, I shall ask Rāmānuja Muni to state what he may have to adduce as satisfactory reason." So saying he addressed Rāmānuja with much attention and respect.

Yādava Rāja: Addressing sage Rāmānuja, the Yādava Rāja said:—"It was clearly demonstrated, by what the sage had already urged as evidence, that the shrine on the south bank of the Svāmi Pushkariṇi was a Vaishṇava holy place, and that the tank itself was a Vaishṇava holy tank. He said that he was prepared to accept that position; but wanted that Rāmānuja should put it beyond a doubt by evidence that the deity on the south bank was Mahāvishṇu, and no other god." Thus addressed by the Rāja, Rāmānuja put forward his arguments as follows—

Rāmānuja: Bespeaking the Rāja's attention, Rāmānuja said "It was well recognised by all that the deity on the south bank of the tank was Vishṇu and no other, and there was little in it that required to be proved by him. That the lord on the hill Vēnkaṭa was only Madhusūdana without an equal, and there is not the slightest reason to suspect that the deity there is any other god. To say that he is Skanda is to assert that the light emitted by the fire-fly is sunlight. Proceeding to evidence, the Purāṇas which are accepted and read as authoritative holy books, all of them declare without a doubt that the deity on the south bank is no other than Nārāyaṇa, the lord of Śrī (goddess Lakshmī). In the first chapter of the second part of the Varāha Purāṇa God Varāha himself is made to say that Śrīnivāsa appeared on the south

bank of the tank to grant the boon prayed for by Vāyu (god of the air) who was in penance for the purpose. He also stated that Śrīnivāsa was going to remain there to the end of the *kalpa* (one of the greater periods of time) and was going to be worshipped by Kumārasvāmi (Skanda or Subrahmanya). In the face of the statement, it cannot be argued that the Śrīnivāsa is Skanda. Further it is stated that Skanda performed a penance in the presence of Śrīnivāsa with a view to get rid of the evil attaching to him by his killing the Asura Tāraka. How then can Skanda the worshipper be transformed into Skanda the object of worship. It is not only in this Purāṇa, but in several of the Purāṇas describing the great merits of Vēnkaṭāchala, it is clearly stated that Śrīnivāsa and Varāha, both of them forms of Vishṇu, were respectively on the south and west banks of the holy tank under reference. More than this the Bhavishyottarapurāṇa recounts a colloquy which took place between Śrīnivāsa and Varāha. When Śrīnivāsa married Padmāvatī, the daughter of Ākāśa Rāja, it is stated in the Purāṇas that both Varāha and his consort Bhūmi (the goddess of earth) were invited. Thus there are many stories in the Purāṇas which state that both Śrīnivāsa and Varāha were separately enshrined on the south and west banks of the tank. Much more than this, as we stated already in the first stabaka, the term *sirīmbiḍasya* used in the Rig Veda, Eighth Ashtaka, eighth chapter, 13th Varga (section) is explained as referring to Śrīnivāsa. The deity in this shrine has a single face and four arms, while it is stated that Skanda at birth had only one head and two hands; and that when it came to a question of being nursed by the Pleides (Krittikā) he is said to have acquired six faces and twelve hands. Further than this when Skanda resolved to go to Vēnkaṭāchala for performing penance, he is said, by the Śaivas, to have given up all his weapons. This is obviously an error, as others who went on a similar purpose, such as Rāghava (Vishṇu as Rama) and the Pāṇḍavas when they went to perform penance carried their weapons with them. The Vāmana Purāṇa in chapters 22 and 23 states clearly that when Skanda went to perform penance he carried all his weapons with him. It is not stated elsewhere in the work that he laid

down the weapons. The deity that is present here, however, is shown with two hands in the posture of holding weapons, and the other two in the pose of granting people boons and giving them refuge. The right hand is in the posture of giving boons and the left hand is placed on the thigh just above the knee as if to indicate that that is the limit of suffering to all seeking salvation. It is clear therefore that the image here is intended to represent God Nārāyaṇa. For Skanda in Vēnkaṭāchalam to which he had gone to perform penance, the image representing him ought to be that of a penitent devotee, not an image to be worshipped. It is hardly necessary to say anything further. This image has on its right chest the Śrīvatsa, the seat of Lakshmī, which is inappropriate to any other God. Therefore this is conclusive proof that the image is a representation of Vishṇu. Further, according to the Vāmana Purāṇa, chapter 40/21, there is an account of Brahma and other gods having obtained a view of the deity in the divine *Vimāna* (sanctum) of this temple. On that occasion Vishṇu is said to have appeared to human beings as the image of Śrīnivāsa in the sanctum built by man. It is clear from this account that the deity enshrined in the temple was intended to be Śrīnivāsa and no other. In chapter 24/5 of the same work, it is stated clearly that Skanda who was in residence near the Kumāra Dhārikā came down daily, bathed in the Svāmi Pushkariṇi and worshipped Śrīnivāsa. This is narrated to Pārvati by God Paramaśiva. From this account, it is clear that the deity on the south bank of the Svāmi Pushkariṇi was not regarded as Skanda, but Śrīnivāsa daily worshipped there by Skanda. Further than this in the Varāha Purāṇa, chapters 50/18, it is set down that Mahādēva, the father of Skanda made a request of God Vishṇu that he himself might also have a place of residence allotted to him on the hill, and that he was directed in reply to have his residence at the foot of the hill. Therefore it becomes clear that God Mahādēva himself had no kind of residence on this hill. In chapter III of the Brahmapurāṇa, it is stated that Śankarāja built the temple and set up the image of Śrīnivāsa in it as a result of Śrīnivāsa's coming into his view. Again the Drāviḍa saint Nammāḻvār refers to the god at Tirupati in his Tiruvāymoḻi which is re-

garded as the Veda itself in Tamil. In that work the image in this holy place is clearly stated to be Vishṇu and no other. This is confirmed by statements made by the other Āḻvārs in regard to this particular holy place.

The fact that the image of this god here is not in possession of the conch and the discus is explained as follows. He had a great devotee in a ruler of the locality generally known as Toṇḍamān Chakravarti. At one time when he had to carry on war against his enemies who had the better of him, Vishṇu lent him his pair of weapons to secure him victory, as is generally well known. He had remained since then without these weapons for a considerable length of time at the Toṇḍamān's request. This is stated in the 7th chapter of the Brahmapurāṇa, and is confirmed by the account found in the 11th chapter of the Brahmāṇḍa Purāṇa as well.

There is no allusion anywhere to Skanda having lent his weapons to anybody, or of having laid them aside for purposes of penance. It is therefore clear that the deity here is not Skanda.

In regard to the other points brought out prominently by the Śaivas, namely, that on occasions, the *pūja* is performed with *bilva* in this temple, bilva (marmelos) which is a peculiar article with which to worship Śiva; the absence of weapons characteristic of Vishṇu to support the conclusion that the image is that of Vishṇu; the possession of features peculiar to other gods, such as the coiffure of matted locks of hair, the wearing of jewels of the pattern of cobras (nāgas); these could be satisfactorily met by the following arguments. The argument of the absence of weapons has already been met above. In regard to the character of Śrīnivāsa as a manifestation of Vishṇu, many Purāṇas in several places state clearly that the Śrīnivāsa in Vēnkaṭāchalam is but an *avatar* of Vishṇu in Vaikunṭha. In offering proofs, it must be recognised that the authority of sacred texts is superior to that of inference. The texts referring to this deity, it was already pointed out, are quite clear in respect of its Vishṇu character. The *bilva* is quite as acceptable to Dēvi (Lakshmī) as *Tulasi* (basil) is. Whatever is acceptable to his consort Lakshmī is equally

acceptable to god Śrīnivāsa. Even in the *Śāstras, bilva* (marmelos) is included among the articles with which *pūja* (worship) is to be performed on an equal footing with *tulasi* (basil). That *bilva* is acceptable to Lakshmī is stated clearly in the Śrīsūkta (prayer addressed to Lakshmī). The Hārīta-smṛti mentions *bilva* as one of the principal objects of use for worship. Coming down to evidence, the Varāha Purāṇa, in part i, chapter 45/13, describes the appearance of Śrīnivāsa on Vēnkaṭāchalam to Daśaratha, and it is stated there that the rishis who were living on the south bank of the Svāmi Push-kariṇi performing penance worshipped him on occasions with *bilva.* In the second part of the same Purāṇa, chapter 9, it is stated that Mahālakshmī generally resides in gardens where *bilva* is cultivated. Thus it is clear from the statements in the Śruti, Smṛti, Itihāsa and Purāṇa that worship with *bilva* is appropriate to Vishṇu.

Vishṇu is stated to have allowed his hair to grow into matted locks in several of his *avatars.* The existence of the matted locks therefore need not be held to detract from the Vaishṇava character of the image. In the Śrī Bhāgavata, book ii, chapter 5, in the colloquy between emperor Nimi and the sage Navayōgīśvaṛa, it is laid down clearly that on special occasions worship may be offered to Vishṇu wearing a coiffure of matted locks. Similarly in the 12th chapter of the *Pāncha-rātra,* the Sātvata Samhita, one is advised to contemplate Vishṇu as having a coiffure of matted locks and a beard, carry-ing in his one hand the *danda* (a stick of *palāśa* or *aśvaka* carried by *Sanyāsis* and *Brahmacharis*) and *kamanḍala* in an-other and as wearing a garland of lotus seeds. Similarly Vishṇu is described to have worn matted locks in several avataras. It cannot therefore be held that the wearing of matted locks is the characteristic of other gods only. More than this the Skanda Purāṇa in part I, chapter 10, states that Śrīnivāsa wore the matted locks when he appeared in Vēn-kaṭāchala. A similar statement is made in Vāmana Purāṇa, chapter 34/15.

It is stated in Skanda, Vāmana, Varāha, Pādma and other Purāṇas that, at the request of Brahma and of other Gods,

Vishṇu suppressed his fearsome form and assumed a more pleasant looking shape. In the Pādma Purāṇa, chapter 26/3, Vishṇu is said to have been dressed up in cloth carrying figures of nāga. In chapter 27/4 of the same work he is said to be wearing matted locks. In chapter 33/10 a fearsome form and a pleasant form are both described as forms alike of Vishṇu. In the Bhavishyottara Purāṇa, chapter 11, it is stated that Ākāśa Rāja presented jewels made in the form of cobras to Śrīnivāsa on the occasion of his marriage with the Rāja's daughter Padmāvati. In the esoteric sections of the Bhavishyottara Purāṇa, Śrīnivāsa is said to have worn jewels in the form of Nagas, where Paramēśvara expounds Śrīnivāsa to Pārvati. The Brahmāṇḍa Purāṇa, chapter 2, states that the great Nāga Ādiśēsha serves as all kinds of dress and decorative ornaments. In Pādma Purāṇa, chapter 34/11, Śrīnivāsa is said to reside along with Lakshmī on the hill which was an incarnation of Ādiśēsha. In the Brahmāṇḍa Purāṇa, in the chapter containing Vēnkaṭēśa Sahasranāma, Vishṇu is stated to have matted locks, the conch and the weapon *śakti* (a javelin or short double sword used as a throw weapon), and jewels in the form of cobras. It is further stated that God there appeared in both the forms. It is therefore clear that jewels in the shape of Nāga were always worn by Śrīnivāsa. It cannot therefore be said that that form of jewel is peculiar only to other gods. Further, since we have now offered proof, it is wrong to regard these features, the use of *bilva*, the absence of the conch and discus and the wearing of the matted locks and nāga jewels as necessarily peculiar to other gods. It would be equally clear that, if these are peculiar to Śiva as our opponents say, they could hardly be appropriate to Skanda. These contentions are therefore clearly baseless.

The image of god that appears before us has the mark of Śrīvatsa, and carries Lakshmī on his chest. These make it clear that He is God Nārāyaṇa and nobody else. Nārāyaṇa is stated to be the only primeval being. Brahma and Śiva and other gods sprang from him. Nārāyaṇa is again stated to be the creator of the universe, its protector and ultimate destroyer. That it is from this primeval Supreme that Brahma, Śiva and others arose is stated clearly in the Upanishads. If

Nārāyaṇa is the cause of creation, protection and destruction, and, as the cause can contain features that appear in the consequence, the wearing of the matted locks and the *nāga* jewel is but an indication that Brahma and Śiva emanated from him. This form of Vishṇu is described with the same features in the Sātvata Samhita. In the Pādma Purāṇa, chapters 27/3, these powers are ascribed to Vishṇu, and he is also stated to be surrounded by the various powers to carry out these functions. It therefore becomes clear that the features pointed out by our opponents as peculiar to other gods become as much features of Vishṇu.

The next point for consideration is what the quotation from the Pādma Purāṇa above conveys, namely, that Nārāyaṇa is the primary cause of all that exists. Vāmana Purāṇa, chapter 24 (end of the chapter) states that the form of Śrīnivāsa is the primal form of Nārāyaṇa himself. It is in conformity with this that Pēy Āḻvar describes him as exhibiting the two forms, namely, that of Vishṇu and Śiva. In chapter 21/2 of the same work, it is stated that Vāyu made an incantation of the saving *mantra* Rama, and that Skanda did so also, having obtained the *mantra* from his father Śiva. The Brahmāṇḍa Purāṇa, chapter 2, and Brahma Purāṇa chapter 2 alike, state that it was Ādiśēsha that became the sporting hill of God and thus gained the enjoyment of God's perpetual presence on him. Both Varāha Purāṇa, part II, chāpter 3, and Padma Puraṇa, chapter 32/10 state clearly that Śrīnivāsa came down to the earth at the commencement of *Kritayuga.* Therefore the god whose image is on the southern bank of the Svāmi Pushkariṇi with all the features, such as the wearing of the matted locks, the cobra ornaments, worship with *bilva,* etc., is no other than Śrīnivāsa, the consort of Lakshmī, the lord of Vaikuṇṭha, who came to reside in Vēnkaṭāchalam, worshipped by Skanda, Mahādēva and others. It is thus clear that He is Śrīman Nārāyaṇa and no other like Skanda or Śiva.

When Rāmānuja thus concluded his arguments, the Yādava Rāja told the Śaivas that he felt convinced that their arguments were all satisfactorily met by Rāmānuja, and that,

if they had anything further to urge, they might do so the next day, and requested Rāmānuja that further arguments will continue on the following day. When again they assembled, the Śaivas urged that the deity on the south bank of Svāmi Pushkariṇi is either Skanda or Mahādēva, and if not, it must be Harihara ; but it never could be Vishṇu. They urged in support that the emblems of Vishṇu were not incompatible with the deity being Skanda, as the Vāmana Purāṇa, chapter 21/2 where the origin of Skanda is recounted by Bṛhaspati, it is stated clearly that Skanda had a part of Vishṇu in him. Since Skanda is said to have one head and two arms, or six heads and twelve arms, it may not be inappropriate if sometimes he had one head and four arms. If, however, this is objected to, we claim the image to be that of Mahādēva on the same argument as the Vaishṇavas who claim these peculiar features as not unsuitable to Vishṇu, the primal cause of the universe, as we claim Mahādēva to be the primal cause. Even otherwise since the Vaishṇavas claim that the god is Vishṇu, because of some of the Vaishṇava Āgamas, so we call him Śiva because of the Śaiva signs in the image. Again if it is inappropriate to regard him as Mahādēva, he is certainly Harihara, since the signs of both Vishṇu and Śiva are found in the image, and even Vaishṇava saints have so described them. Therefore in Skanda Purāṇa chapter 8, Śrīnivāsa is described as Mahādēva, as also in several other places, where the two terms are used together. Therefore we may be certain that it is Harihara and nobody else. Similarly in the Padma Purāṇa, chapter 27/4 describing the coming down of the God, he is said to have worn face mark resting upon a base resembling that of the eighth day moon. This part moon is a characteristic of Śiva, and is generally associated with him. Therefore the image must be regarded as that of Harihara. Any other contention beyond the three seems to us unacceptable.

The Yādava Rāja replied that he could not agree with the Śaivas in respect of the image being regarded as either Skanda or Mahādēva, but whether it could be Harihara, he would ascertain from Rāmānuja himself. Rāmānuja replied that all that was urged by the Śaivas was wrong. In chapter

10 of the Bhagavat Gita, Krishna says everything that exists has a part of Vishṇu in it, and therefore even Skanda and Mahādēva must necessarily contain a part of Vishṇu. It does not require much further argument. In the Vamana Purāṇa, chapter 21/2, it is stated that Skanda is said to have had his three baths daily and worshipped Nārāyaṇa in the presence of Vāyu who was also there performing his penance. Since he is said to be contemplating upon Nārāyaṇa to get rid of the sin of killing Tārakāsura, and since, in chapter 24/5 of the same work, Vāyu is said to be performing penance long since to God Śrīnivāsa in the same place, and since Skanda is said to have been worshipping Śrīnivāsa ever since, it would be absurd to say that the worshipping Skanda and the worshipped Śrīnivāsa are one and the same.

Further, another question arises. It is admitted that on the south bank of the tank, there is an image of a god enshrined in a temple. It is stated equally clearly in the same Purāṇas that Skanda came there to perform penance to Vishṇu to get rid of the sin of his having killed Tārakāsura in battle. These Purāṇas again say that in the same place God Śrīnivāsa appeared for the benefit of Brahma and the other Devas, the Brahmarishis and Rajarishis and others who were performing penance there with the same object. The question therefore airses whether the God referred to as being on the south bank of the tank is, in the circumstances, Skanda or Śrīnivāsa. It can hardly be Subrahmanya because he is said to have come there to get rid of his sin by penance, attracted towards the place for gaining the grace of Vishṇu, and therefore one among the many like Brahma and others who were similarly engaged. How can Skanda then be regarded as the object of worship to the others ? More than this, the same Purāṇas assert that Skanda came daily from the Kumāra Dhārikā to offer worship to Śrīnivāsa, and therefore it cannot be said, on their authority, that Skanda's habitual residence was on the south bank of the Svāmi Pushkariṇi. Nor is this fact of the establishment of Skanda in a shrine stated in any of our authorities. Moreover the same Purāṇas state that Śankarāja and Toṇḍamān Chakravarti built a shrine to Vishṇu who appeared in response to the penance of

शुद्धाशुद्धपत्रिका

	शुद्धः	अशुद्धः	Page	Line
1.	विशेषतो	विशषतो	3	13
2.	वैखानस	वैरवानस	do	14
3.	नगरी	नगिरी	6	4
4.	शास्त्रानुसारेण	शास्त्रानुरसारेण	7	19
5.	दृष्टवानसि	द्दष्टवानसि	8	24
6.	अम्बरीषादिभिः	अम्बरीपादिभिः	10	19
7.	उपोद्घाते	उपोद्धाते	12	24
8.	शब्द	शष्द	21	17
9.	विंशाङ्क	विशाङ्क	29	3
10.	पद्मनाभोऽथ	पद्वनाभोऽथ	31	18
11.	संप्रति	सप्रति	32	17
12.	आराध्यत्वेन	अगराध्यत्वेन	39	4
13.	अद्याप्यत्र	अद्याष्यत्र	do	22
14.	शङ्खचक्र	शाङ्खचक्र	41	24
15.	शक्त्यायुध	शकयायुध	58	1
16.	क्षितीशेन	क्षिताशेन	64	13
17.	नासौ	नासा	70	1
18.	किंचित्पुरस्तत्	किंचिन्तरस्वात्	do	16
19.	रुद्रस्य	रुद्रस	75	2
20.	—दिष्विति	—दिष्टिति	do	5
21.	समालिङ्गित	समालिङ्गत	83	17
22.	वासक्लेश	वासस्वश	84	
23.	संस्थाप्य	संस्थाप्य	89	4
24.	पाद्मोत्तर	पाद्योत्तर	93	16
25.	भूदेव्यंशा	भूदेव्यशा	97	13
26.	समर्पितं	सपपितं	117	8
27.	—श्लेष	—श्चश्लेष	119	8
[illegible]	[illegible]न्द्रयनुज	क्षुभितेन्द्रयनुज	130	22
29.	त्व[illegible]	त्वरश्माणेषु	149	6
30.	—व[illegible]	—वगछन्	158	11
[illegible]	[illegible]	वेदब्राह्मैश्च	162	1
32.	शास[illegible]	शाशन	168	7

cribed as Harihara because the weapons peculiar to Vishṇu alone, such as the conch and the discus, are worn by Śrīnivāsa. He is further described to have come from Vaikunṭha specifically. Even the Āḻvārs who mention the Śaiva features in the *Prabandhas* speak of the God as Nārāyaṇa notwithstanding these features. Further than that it is stated that on the occasion when Śrīnivāsa appeared, the gods including Brahma and Rudra are said to have come there and offered worship. It cannot be said that Brahma offered worship to Śiva, his son. Further it is stated in the Vāmana Purāṇa that Mahādēva himself stated it clearly in the Vamāna Purāṇa that it was not appropriate he should touch the uncreated (*apprākṛtam*) image of Bhagavān. It is thus clear that the image cannot be described as Harihara. The fact that the image of Vishṇu wears the upright face mark resting on a base like the moon grown eight digits cannot be held to mean the carrying of the crescent moon on the head of Śiva, as it is clearly stated that the mark was worn on the face. Further in regard to the various *avataras* of Vishṇu, such as the fish, the tortoise, the boar, etc., these are determined on the evidence of the words in the Śṛuti, not by the marks or other signs on the face and arms. Therefore since it is clearly stated that God Nārāyaṇa came from Vaikunṭham as Śrīnivāsa on the Venkaṭachala hill, the appearance of features like the matted locks, and the *Naga* jewels cannot be held to indicate the Śaiva character of the god.

Seeing that Rāmānuja had successfully met all the arguments urged by the Śaivas in their support, the Yādava Rāja inquired whether the Śaivas had anything else to urge in support of their contention. They said in reply that they had become dumbfounded by the power of incantation of Rāmāṇuja, and further if, as the ruler of the locality, he carried out the wishes of Rāmānuja by force, they were in no position to do anything against him. We would be satisfied however completely if Rāṃānuja could show us that his contention is acceptable to the god himself. The Yādava Rāja said in reply that, having once diverted his mind from the truth by false arguments, they were still attempting to persist, and warned them that if they so persisted; he would

be compelled to punish them, and, turning to Rāmānuja, asked him to demonstrate to the Śaivas that his contention has the approval of the god himself.

Rāmānuja resolved within himself to put the question beyond doubt by making the god wear the conch and the discus, as he is described in chapter 11 of the Brahmāṇḍa Purāṇa. Then addressing the king, he said that, if the king would be pleased to make a conch and a discus, the special symbols of Vishṇu, and the rope, the goad and other weapons characteristic of other gods, and place them in the sanctum of the temple, the weapons that the god assumes would put it beyond a doubt whether he is Vishṇu or any other god.

This was agreed to, and each party got the weapons characteristic of Vishṇu and other gods made, and proceeding with the king to Vēnkaṭāchala placed these in front of the god, and locking the door kept watch all round. Rāmānuja on his part approaching the God by means of his Yoga practices prayed that he might assume his own weapons as before, and put the question beyond a doubt. After daybreak the Yādava Rāja took both the parties along with him and got the door opened, when to his surprise, he saw the image of Śrīnivāsa wearing the conch and the discus. Thereafter he became a devotee of Rāmānuja and punished those who set up this mischievous contest. He became thenceforward Rāmānuja's disciple, accepting from him the Vaishṇava initiation of the holy branding and other ceremonies, and continued to be his devoted disciple. Thereafter Rāmānuja satisfied with what had been done, got the king's judgment published and restored the old form of *pūja* according to the practice of Vaikhanasa Āgama, having duly performed the great ablution as an initial purificatory ceremony to the god and the temple. Further he took steps to restore the damaged *Vimāna* Anandanilaya in accordance with the prescription of the Vaikhanasa Āgama, and put round the neck of the Bhagavān a garland of gold containing an ima[illegible]māvati, and re-established the deity as before. [illegible] got rid of the danger from the Śaivas to the [illegible]u temple, and, making Yādava Rāja who was his discipl[illegible] everything

required to conduct the regular worship in the temple, Rāmānuja retired to Lower Tirupati (Gōvindarajapaṭṭaṇa) and remained there for sometime.

Fourth Stabaka

Rāmānuja while himself residing in Tirupati (Lower Tirupati) saw that the Friday ablution (*abhishēka*) was performed every week as prescribed in the Ānanda Samhita of the Vaikhānasa Āgama. He also arranged that that for Śrīnivāsa the upright face mark should be of *pacchaik-karpuram* (preparation of camphor) as prescribed in the 27/41st chapter of the Pādmapurāṇa, and Bhavishyōttara Purāṇa 7/11. It was laid down by him that thenceforward this ought to be the upright face mark for three days beginning Friday, and for the following three days beginning Monday, this mark should be of white earth. He also prescribed the application of collyrium to the eye over and above this. On Thursdays the jewellery worn by the God should be removed completely, and the image should be dressed all over in flowers as prescribed by him. This flower dress should be removed on the following Friday, and the upright face mark should be made on the forehead of the image with the sacred earth (tirumaṇ). The image should also be made to wear the under cloth and the upper cloth. Then the morning worship ought to be performed. Afterwards the image should be given ablution, and then decorated with all the jewels with the upright face mark of camphor as before. He further prescribed that on Fridays the Nācchiyār Tirumoḷi of the Prabandham sung by Godā, an incarnation of Bhudēvi should be sung, as in the removal of the jewels worn by the image, the golden representation of Padmāvatī would also be removed to the regret of the god. He further arranged for the celebration of the festivals to the god. As there were no streets laid down for taking out the god, he made arrangements for the laying out of the streets for the purpose. He also arranged for the continuance of the worship in the temple by making it the duty of those descended from one Bimbādhara who was peculiarly attached to the god, was an expert in the Vaikhanasa Āgama,

and who received the Vaishṇava initiation of *Panchasaṁskāra* from himself. Having got all these arrangements made through the Yādavarāja who had become his disciple, Rāmānuja set about, and arranged for the installation of the images of the Āḻvārs in the Gōvindarāja temple at Tirupati at the foot of the hill. This he did, as they themselves in their works thought it polluting the hill to go up even for worship, and therefore worshipped God on the hill from a distance, because it is stated in the Vāmana Purāṇa, chapter 21/2, that great rishis like Śuka, Bhṛgu, and devotees like Prahlāda, and kings like Ambarīsha, all regarded the hill Vēnkaṭāchala as an abode of Vishṇu, and therefore too sacred to be trodden upon.

Sometime before this, it happened that a Chola ruler by name Kṛmikanṭha destroyed several Vishṇu temples and carried his destructive work even into the holy place of Gōvinda Rāja at Chitrakūṭa (Chidambaram). Some of the Vaishṇavas of the locality carried the *Utsava* image (moveable festival image) from there, and removed themselves for safety to Tirupati at the foot of the hill, the larger image of the sanctum having been thrown into the sea by order of the Chola. Having heard of this calamity with great sorrow, Rāmānuja set up another image in the sanctum, and with the *utsava* image brought by the Vaishṇavas instituted a regular system of worship in the temple of Gōvinda Rāja in Lower Tirupati. All this Rāmānuja did through the Yādava Rāja, resident at Nārāyaṇapura, who fixed a spot on the bank of a tank to the south of the town of Tirupati, and there installed the images of Gōvinda Rāja. He then built the temple and a town round it by name Rāmānujapura, and instituted a course of worship as in Tirupati on the hill. Having carried all these out through the Yādava Rāja by exhibiting to him the great devotion that he himself felt for Śrīnivāsa, Rāmānuja returned to Srirangam. He made three or four visits afterwards on occasions and instituted various services in the temple as occasion demanded. The Yādava Rāja carried out everything as arranged by Rāmānuja. On one of these occasions Rāmānuja instituted in the temple of Gōvinda Rāja the shrine for the goddess Gōda, who as a

vyūha (manifest form) of Lakshmi, was found in his garden of basil and brought up by Bhaṭṭanātha. Thereafter the Yādava Rāja arranged for the conduct of the worship of Gōvinda Rāja in the month of Āni (August-September) as also the bathing festival in the month of Margaḻi (December-January). The Yādava Rāja then constructed houses in the four streets of Rāmānujapura, and granted them as a free gift to devotees of Vishṇu like Tirumalai Nambi, Ananta Āḻvān, and others. He also built the bazaar streets to the north-west of the temple and a granery for paddy to the east of the town.

Fifth Stabaka

Relating to the story of the step well and the golden well.

As has been related in the 2nd part of the Varāha Purāṇa, chapter 10, Toṇḍamān Chakravarti was ruling the locality at the beginning of the Kali age. He used to visit the temple of Śrīnivāsa by the underground passage called the Nrisimha cavern. On one occasion this Chakravarti having been driven out by enemies went through the secret passage to the temple at dead of night. In consequence of this intrusion, it is said that Śrī Dēvi hid herself in the chest of Śrīnivāsa, while Bhūdēvi sheltered herself in the well dug by Ranga Dāsa for watering the flower garden. Hearing these stories from the old people in the locality, Rāmānuja arranged to set up images of Śrīnivāsa with Bhūdēvi on the bank of the step well constructed by Ranga Dāsa, and arranged for their daily worship. He also asked that flowers, basil, etc., used in worship of Śrīnivāsa may be dropped into that well for the sake of Bhūdēvi. On one occasion when Āḷavandār undertook a visit to Tirupati, he found that Tirumalai Nambi, who used to bring water from the Pāpanāśa tank and bathe the images in it, on that particular day, was not able to do so owing to illness. Āḷavandār took the occasion to address a prayer to God Śrīnivāsa that he might accept the water from the well formerly constructed by Ranga Dāsa, as the equivalent of water from Pāpanāśa, and ordained that thereafter the water from that well should be regarded as of equal holiness with

that of either Pāpanāśa or Ākāśa Ganga. It has therefore become the habit in consequence that the water of that well was being used for all holy purposes in the temple. Having heard of this, Rāmānuja ordained that the water of Pāpanāśa, Ākāśa Ganga, and this well called Sundarasvāmi well were all of equal holiness, and the water of any of these should be used for all purposes in the temple. The two wells referred to above, the step well of Ranga Dāsa, and the Sundarasvāmi well were stated to have been originally constructed for the kitchen convenience of Śrī Dēvi and Bhūdēvi. Having fallen into neglect for sometime, it is stated that the gardener Ranga Dāsa repaired them and made them fit for use. This is stated in the 9th chapter of the Varāha Purāṇa, part ii.

In the Bhavishyottara Purāṇa, chapter 13, it is stated that this was done by Toṇḍamān Chakravarti in his previous birth. Chapter 7 of the Brahma Purāṇa, however, contains a statement that the well was actually constructed by Bhūdēvi, and that the flower garden was made by the Śūdra (probably Ranga Dāsa). In the Bhavishyottara Purāṇa, it is stated that the devotee Ranga Dāsa met the Vaikhānasa temple priest Gopīnātha on the way, and discovered the god at the foot of the tamarind tree. Therefore, in constructing the temple, he took care that the tree was not affected by the structure. In chapter 9 of the Varāha Purāṇa in the section bearing on Ranga Dāsa, Ranga Dāsa is said to have constructed the temple. In the story of Toṇḍamān Chakravarti in chapter 10, it is stated that God commanded the Chakravarti to construct the shrine, which he attempted to do between the tamarind tree and the champaka tree without hurting either, and when the Chakravarti was actually exercised as to how to bring in a temple of the size within the narrow limits, it is also stated that the trees of themselves moved out of their place to make room for the temple. On the basis of these stories Rāmānuja recognised that these trees were fit for being worshipped and ordained daily worship of these as well.

The explanation for the Nāga jewels on the image.

On a previous occasion, a Gajapati king by name Vīra Narasimha was on a pilgrimage to Rāmēśvaram (Sētu) He

came to Vēnkaṭāchala in the course of his journey, and having had his bath at the Svāmi Pushkariṇi offered worship at the temple of Śrīnivāsa. Having done so, he ordered the construction of a tower for the temple to complete the structure. Having gone forward on his pilgrimage taking Śrīrangam and other holy places on the way, he returned to Vēnkaṭāchalam after his visit to Rāmēśvaram and remained there to complete the structure of the tower. During his stay he dreamt one night that a serpant came to him and addressed him as follows: "O Gajapati. I am this Vēnkaṭāchala. Your constructing this big tower on the hill gives me great pain. I had therefore to proceed to the God and twine myself round his arm in carrying my appeal to him." Having heard this, the king consulted elderly folk in the place. They told him in reply that it was a fact on the authority of the Purāṇas, that the hill undoubtedly was the great serpant, Śēsha, or Ananta, and that the construction of a great tower for the temple was likely to be painful to the serpant Ananta. They advised him therefore to desist. Having heard this, the Gajapati completed the tower without carrying through the whole of his project, and, as an expitiation for the pain that he gave to Ananta; he made a golden jewel in the shape of Ananta and asked it to be put on the god as a jewel. The orthodox folk round about objected to this as the jewel was characteristic of other gods, but he was assured by the god himself, assuring them through one possessed of his spirit, that the jewel was acceptable to the God. It was thus made clear to Rāmānuja that, from the days of Vīra Narasimha, this Nāga jewel was worn on one of the arms of the god. On further enquiry, Rāmānuja found, from the accounts in the Bhavishyottara Purāṇa and in chapter 2 of the Brahma Purāṇa, that the God was presented with this Nāga jewel for both the hands by Ākāśa Rāja on the occasion of the marriage of Padmāvatī to the God. Having ascertained this he ordained that the Nāga jewel ought to be placed on both the hands of the image.

Next follows the story of Nṛisimha: In the Skanda Purāṇa, in the section dealing with the river Svarṇamukhari, it is stated that God Śankara performed a penance for sometime on the west bank of the Svāmi Pushkariṇi in contempla-

tion of God Nrisimha, and that, in this place, Nrisimha appeared before the penitent Śiva. It is also stated in the 61/29th chapter of the first part of the Varāha Purāṇa, in the Ashṭottara Śaṭa Nāmāvaḷi (a string of 108 names) some of the Śaivas who lived about that time wanted to build a temple on the west bank of the tank for both Śankara and Nrisimha who appeared in response to his penance. The Vaishṇavas opposing it pointed out that according to the Purāṇas Śiva who wished to reside there with Vishṇu was asked by the latter to reside below the hill in the south-eastern direction. They also pointed out that the hill Vēnkaṭāchalam is a divine hill sacred to Vishṇu, and therefore any representation of Śiva should not be installed therein. So saying they succeeded in stopping the building of the temple. Afterwards when Rāmānuja was there, seeing that God Nrisimha was of a very austere form, and since a separate shrine for this God would lead to trouble with the Śaivas, found authority in the Varāha Purāṇa, first part, chapter 61/29, to regard God Śrīnivāsa himself as Nrisimha in form, and therefore set up a separate shrine in the temple of Śrīnivāsa with the tower called Ānanda-Nilayam in front of Śrīnivāsa himself and ordained the conduct of the worship of this form of Vishṇu there.

The image of Nrisimha half way up the hill.

The Mārkaṇḍēya Purāṇa, chapter 2, states that a disciple of Agastya by name Śuddha along with the Rishi Mārkaṇḍēya once went up the hill of Vēnkaṭāchalam. On the way, near the cavern sacred to Nrisimha, it is stated that Mārkaṇḍēya had a vision of Nrisimha. On the basis of this Rāmānuja set up a Nrisimha image on the spot where God Nrisimha appeared before Mārkaṇḍēya, and arranged for the worship of this deity also.

Application of the camphor preparation on the chin of Śrīnivāsa and the hanging of the shovel on the temple tower.

Rāmānuja had directed one of his disciples Anantārya, a great devotee of Vishṇu, to maintain the flower garden for the service of Śrīnivāsa. Anantārya took great interest in this work and was doing all the work of the garden himself without seeking assistance of others, and when-

ever earth had to be dug and removed, he drew upon the assistance of his pregnant wife to carry the earth for him. On this, God Śrīnivāsa was moved to pity for the woman, and, assuming the form of a young bachelor (*vaṭu*), took the basket of earth from the lady and was carrying it himself. Anantārya was wild with the young bachelor for doing what he regarded as an impertinent act. All this warning fell on deaf ears. Getting angry once, he struck the bachelor with his shovel, which struck him at the chin and left a depression there. When he went to worship Śrīnivāsa that day, he found blood dripping from the God's chin. Guessing that it was no other than Śrīnivāsa himself that appeared as the offending bachelor, he collected the pollen from the flowers of *Vishamacchada* and pressed it on the wound to stop the blood, and begged the God to excuse him for the offence of hurting him. Pleased with his devotion Śrīnivāsa thought it but right that the wound should remain as it was, and asked him to place the shovel with which he hit him at a prominent place in the temple, so that it may be seen by all. This was carried out and ever since that time, on the occasion of the daily worship, Śrīnivāsa is anointed with the camphor mixture on the mark of the wound at the chin.

The Puraṭṭāśi (September-October) Festival.

As directed by Rāmānuja, Anantārya (Ànanta Āḷvār) had set himself up in Vēnkaṭāchalam, having made a big flower garden, and a large tank to irrigate it. He was engaged in the daily service of supplying flowers to the temple from this garden. God Śrīnivāsa demonstrated this devotion of Antārya to the public by a miracle. He assumed the form of a prince and made Padmāvatī take the form of a princess. They both of them engaged themselves in the pleasant occupation of collecting flowers every night in Anantārya's flower garden. Having found that somebody was depriving the garden of its best flowers so sedulously cultivated for God's service, Anantārya kept watch for eight days, and at dead of night on the eighth day discovered the pair moving about in the garden. He tried to capture both of them, but God Śrīnivāsa managed to dodge him and enter the temple. But Padmāvati, in the form of the

princess, could not run as fast, and was actually caught and tied up to the *champaka* tree in the garden. Padmāvatī with great deference prayed to Anantārya that he might capture the husband, but might let her off, treating her as his own daughter. In the course of this colloquy day dawned, when the temple establishment entered the temple and opened the sanctum. God Śrīnivāsa let them know, through one of them, that what took place in the garden was his own doing and commanded that Anantārya might be brought down together with Padmāvatī. On hearing this Anantārya was transported with joy. He came over with his basket of flowers, carrying Padmāvatī on his head, and set her down at the feet of Śrīnivāsa. Having heard of this occurrence, Rāmānuja directed that, in memory of this miracle, the God may be taken in procession, on the seventh day of the Puraṭṭāśi festival, round the town, and on the eighth, the day of the car festival, Anantārya may be presented with a garland of flowers and other gifts from the God himself.

The story of the God at the foot of the Tamarind Tree.

Tirumalai Nambi (the maternal uncle of Rāmānuja and a grandson of Āḷavandār) was commanded by Āḷavandār to go and settle down at Tirupati and perform regularly the duty of bringing water for the ablution of the image in the temple there. He had settled down at Tirupati for this purpose, and, when Āḷavandār had passed away, Rāmānuja went over to him to have the Ramayana expounded to him. Well pleased with this, Tirumalai Nambi expounded to Rāmānuja the Ramayana with all its esoteric explanation. Rāmānuja arranged to live in the town of Tirupati at the foot of the hill as he thought it would be desecration that he resided on the hill. Tirumalai Nambi on the contrary, engaged in the temple service, had necessarily to live there and the two had arranged to meet half way up the hill. They fixed upon a tamarind tree far down the hill as their meeting place where the Ramayana was being expounded regularly. Having gone through this course of instruction for a year, Tirumalai Nambi one evening felt some contrition that because of this Ramayana work, he had to forego the midday worship of Śrīnivāsa. Having expressed

this feeling before God Śrīnivāsa that evening, he went to bed as usual. God appeared before Tirumalai Nambi in a dream and promised to show himself to him at midday thereafter. Tirumalai Nambi went about his work as usual with the recollection of this dream. One midday, Nambi felt the smell of civet, musk, the camphor mixture, etc., associated with the worship of God as when the temple worship was going on, and suddenly he saw before him a pair of foot impressions of the God with the leaves of basil offered in worship. Surprised at this sudden appearance both Nambi and Rāmānuja built up a shrine for the foot-mark at the foot of the tamarind tree, and, consecrating it, properly arranged for its daily worship. As several Purāṇas have stated that in the age of Kali, God Vēnkaṭanātha was the God complete, Nambi and Rāmānuja arranged that all people without distinction of caste, including the *Chanḍālas*, might come and worship there at the foot of the tamarind tree. They were to take their bath at a tank called Chanḍāḷa Tīrtha near about, and then come and circumambulate and offer worship at the foot marks of the god under the tamarind tree. As prescribed in chapter 62 of part i of Varāha Purāṇa, every one that wished to worship Śrīnivāsa had to come to the spot, and, crying out the name of Govinda should offer worship at the foot and then proceed higher up the hill to the temple.

The story of the image of Śrī Rāma in the temple of Śrīnivāsa.

Once upon a time, as it is stated in the Vasishṭa Rāmāyaṇa, there lived on the banks of the Kritamālā (Vaigai) to the south-west of Madura of the south, there was a Rishi by name Viśvambara in the town of Kalavingam (sparrow). Having recollected the offer of protection by Rāma to Vibhīshaṇa, he set himself up in penance to realise this particular act of grace on the part of Rāma. Śrī Rāma was gracious enough to give him a view of his offer of protection to Vibhīshaṇa. That Rishi made an image of what he saw and set it up there in a shrine and worshipped it daily. Some time after, there was a great disturbance in the town, and the image of Rāmachandra there directed the Vaishṇavas there, through one of them, who be

came possessed of him, to be taken over to Vēnkaṭāchala. They therefore removed the image from there, and, carrying it to Tirupati, set it down in front of Tirumalai Nambi at the foot of the tamarind tree, as he was expounding to Rāmānuja Vibhīshaṇa seeking refuge of Rāma. Being quite surprised at the coincidence, both Nambi and Rāmānuja took the image of Rāma from there with Jānaki his consort and other attendants, and set these up according to the Vaikhānasa Āgama, and ordained the daily worship of these along with the worship of Śrīnivāsa as has been stated in the Tiruchanda Viruttam of Tirumaliśai Ālvār (87).

The Story of Varāha.

Rāmānuja also ordained that the God Varāha on the west bank of the Svāmi Pushkariṇi should be worshipped first by those going to worship Śrīnivāsa. This was laid down in several Purāṇas describing the merits of Vēnkaṭachala such as the Pādmapurāṇa, as they state it clearly that Varāha was there even before Śrīnivāsa; that he should be worshipped before Śrīnvāsa is laid down in the 8th chapter of the Brahma Purāṇa, and in the 5th chapter of the Bhavishyottara Purāṇa.

When Rāmānuja had set up the image of Govinda Raja in his shrine in Lower Tirupati and ordained that worship should be conducted as if Vēnkaṭachalam and Tirupati were one place of worship, he arranged it that when the final evening ceremony of sending God to sleep was performed, these people engaged in temple service should be presented with garland in the shrine of Viṣvakṣēna (an attendant god answering to the controller of the household), before locking up the temple for the night.

Sixth Stabaka

The account of Tirumalai Nambi's Association with Tirupati.

Tirumalai Nambi (who, by the way, was according to the Guru Paramparas a grandson of Aḷavandār) was one among the younger men in Śrīrangam, who was in the habit of attending at Aḷavandār's exposition of Vaishṇavaism. Aḷavāndār whose name was Yāmunāchārya was among the

teachers (Āchāryas) of Vaishṇavism coming really two generations after, but almost as the next important successor of the first Āchārya Nāthamuni. One of the main functions of these teachers is to expound the cardinal texts of Vaishṇavism. On one occasion he was expounding the Tiruvāymoḻi, the principal work of Nammāḻvār regarded as an exposition in Tamil of the essence of the Veda. In the course of exposition of the third ten of the third Tiruvāymoḻi, he expatiated upon the great religious merit of the holy place Tiruvēngaḍam and pointed out that, in such a holy place, it would be very desirable indeed for one to render service to the God by providing water for his ablution and flower for worship and decoration. He wound up by expressing his great regret that at his age, he could not undertake the important and meritorious service. Young Tirumalai Nambi immediately got up from the audience and volunteered to go to Tirupati and render this service to the God by residing there. To demonstrate the great devotion of Tirumalai Nambi, the God at Vēngaḍam assumed the form of a hunter as Tirumalai Nambi carrying the water pot on his head was going towards the temple from the holy water of Pāpanāśa. The hunter begged of him for a little of the water that he was carrying, as he was very thirsty. Naturally Tirumalai Nambi declined to desecrate the water for the holy service by using a part of it for the purpose of drink, and so walked along quietly. The hunter kept following him as he thought. As the Nambi was repeating the Prabandha verses of Kaliyan (Tirumangai Āḻvār) and moving on, the hunter made a small hole in the pot by the arrow that he was carrying in his hand and gradually drank off the whole water. Having gone some considerable distance absorbed in his recital of the Prabandha, Tirumalai Nambi felt that the burden on his head had become very light, and discovered what had happened, as the hunter was still drinking the water. To his angry question whether it was proper for him to have done what he did with the water that he was taking to the temple for God's service, the hunter coolly answered "O, Grandfather, do not be distressed about the water. Here a little way down is a holy pool of water from which you can take water for the temple service instead". He led the Nambi

some little way and pointed to the holy water of Ākāśa Ganga, and said that "This is the holy Ganges water itself, and you might bring this daily for *our* service". Having said this to indicate that he was no other than God himself, he disappeared. Struck with wonder at this exhibition of grace by God to his devotees, he became the more devoted, and was serving God with water taken from the Ākāśa Ganga instead of from the distant Pāpanāśa. Since the God himself addressed him Tāta (grandfather), he was thenceforward known Śrīśaila Nātha Tātāchārya or in Tamil, Tirumalai Tātāchārya). Tirumalai Nambi had a son by name Rāmānuja. When he died early, he had adopted a son, who was known as Kumāra Tirumalai Nambi. Tirumalai Nambi often used to call him Tāta, and he came to be known thenceforward as Tātāchārya. Since he was friendly to everybody in the locality, he became popular and was designated To̱lappa Tātāchārya or Tātārya, the friend. Having spent some time longer in this service, Tirumalai Nambi ultimately passed away. Rāmānuja arranged in memory of Tirumalai Nambi the annual celebration of a festival in which the God is given an ablution on the day following the *Adhyayana* Utsava (festival of the recital of Prabandhas). The image of the God is to be seated in the hall Mangaḷagiri. A number of Śrī Vaishṇava Brahmans used to go to the Ākāśa Ganga and bring water from there chanting all the way the Prabandha of Tirumangai Ā̱lvār, and carrying the water in procession through the four streets running round the temple, bring it into the temple and with the water perform the ablution of the image and *śaṭagōpa* (sin-destroyer; this is of the shape of the head gear made of metal covered with gold, carrying on the top of it a pair of sandals symbolical of the feet of God).

The Account of Anantārya.

Anantārya belonged to the West country and was born at Lughunūtanapura on the banks of the Kaveri (Śirupudupaṭṭaṇam or Śiruputtūr). His father was a Kēśavāchārya of the Bharadvaja *gotra*. The date of his birth is given as Kali 4154 or Śaka 975 expired, the year Vijaya, the month of Chaitra and *nakshatra* Chittra.. Having received his early

education and attained to much competency, he went down to Śrīrangam, along with a number of others including Yegñēśa, to Rāmānuja, who then was teaching in Śrīrangam. Rāmānuja welcomed them among his pupils and was giving them instruction in the Vēdānta. One day Rāmānuja enquired who among the number of his disciples was willing to volunteer service at Vēnkaṭachala to supply flowers, etc., to God Vēnkaṭanatha there. Most of them shrank from it as the place was cold and otherwise uncomfortable for a permanent residence, while Anantārya bravely got up and offered his services. Rāmānuja applauded his courage and sent him there. It is this that gave him the later name Ananta-*purushārya*, purusha being the equivalent of a manly man. He went to Vēnkaṭāchalam and laid out a big garden and even constructed a tank for the purpose of watering it. He took the flowers from this garden and offered them for the daily service in the temple. Having heard that at one time Yāmunāchārya had a little cottage put up near the temple and from there was doing the flower service, he built up a Manṭapa on the same spot, and set up an image of Yāmunāchārya and arranged for conducting the worship of Yāmunāchārya in that pavilion. He generally strung the flowers together into garlands in that pavilion and took them over for service to the temple at the time of worship, carrying them on his head. Anantārya went on doing this service with his son who was called Ramanuja.

Seventh Stabaka

The organising of some other festivals as a result of a careful investigation of Vēnkaṭachala Māhātmyam.

The first point discovered was that the hill Vēnkaṭachala was Vishṇu himself. This is stated in the following Purāṇas; —Mārkanḍēya Purāṇa, Part ii, Varāha Purāṇa, part i, chapter 34/2, Vāmana Purāṇa, chapter 21/2, which state clearly that sages like Śuka, great devotees like Prahlāda and royal saints like Ambarīsha all regarded the hill itself as a form of Vishṇu, and therefore always remained at the foot of the hill not to desecrate it by walking up the hill. Having known this, Rāmānuja himself followed the example by remaining

in Tirupati and only going occasionally up the hill praying for God's grace for the desecration that he had necessarily thus to commit. It is from Tirupati at the foot of the hill that he went up a part of the way daily to read Ramayana with Tirumalai Nambi. In the course of this kind of life, he felt it necessary that those engaged in temple service should be free from any liability for desecration, and made certain arrangements in consultation with his teacher Tirumalai Nambi, and his disciple Anantārya. The following are the regulations made:—

1. On the authority of Varāha Purāṇa, part i, chapter 52/21, it is only those who are required for immediate service of God that should reside on the hill. Everybody else should live only at the foot, going there for worship on the necessary occasions.

2. Those that live in Vēnkaṭāchalam and pilgrims that come there, should cook in the temple itself and with articles of food used in the temple service, and it is only in this way that they should conduct their festivals and ceremonies, as laid down in the Skanda Purāṇa, Svarṇamukhi Māhātmya.

3. Those living in Tirupati should not cultivate flower plants for purposes of their household worship. They must use only flowers intended for the worship of Śrīnivāsa, but only after the requirements of his worship had been met. This is laid down in the 7th chapter of the Brahmōttara Purāṇa.

4. Those living on the hill should get down when they they feel the approach of death.

5. Animals and birds on the hill being God's creatures should not be hunted and killed even by the hunter folk living on the hill. This is laid down in Varāha Purāṇa, part i, chapter 44/12;

6. Those who go on pilgrimage to the hill of Tirupati should not take with them vehicles or sandals or other protection for the feet. This is laid down in Varāha Purāṇa, Part 1, chapter 51/19, and Vāmana Purāṇa, chapter 34/25. The limits for the holy place in Vēnkaṭāchalam are laid down in Varāha Purāṇa, part i, chapter 49/17. It details Mahādēva's request to live in proximity to the God with a view to

worship him daily which was not granted, and the fact that he was asked to make his abode at the foot of the hill to the south-west of it on the bank of the Kapila Tīrtha. Therefore all the distance between Svāmi Pushkariṇi and Kapila Tīrtha is marked out as holy for Vishṇu. Therefore through a radius of one yojana (7 to 8 miles) round the Svāmi Pushkariṇi is regarded holy because of the presence of God; and all that is laid down above, will apply to that whole area. Within this area no temple to any other god should or could be erected. Whatever people do in accordance with these regulations does not make them liable for any desecration. Tirumalai Nambi and Anantārya laid down these regulations of Rāmānuja before the God in the sanctum and prayed for his approval, which was expressed through one of the worshipping priests becoming possessed and giving divine assent. This was accepted by all those associated with the temple and in residene on the hill.

The appointment of a bachelor (Ēkāngi) for taking care of whatever belongs to Śrīnivāsa.

Rāmānuja wanted someone to see that these regulations were carried out and that the worship itself was conducted according to regulations after the death of Tirumalai Nambi and Anantārya. Someone was also required to see that there was no quarrel about these matters. He was to be a man of learning, capable of instructing the local ruler, and of sufficient renunciation to have any desire for himself. So Rāmānuja arranged it that an unmarried man (Brahmachāri), such as is prescribed in the Paramēśvara Samhita be chosen and given the coloured robes of a *sanyāsin*, and that he carry on the administration of the temple under the orders of Tirumalai Nambi and Anantārya. He also entrusted him with the image of Chakravarti Kumāra (Rama) and a seal with the mark of Hanumān for him to seal up the treasury, and a key with which to lock up the temple for the night.

The Installation of a Sanyāsin (Yati) called Vēnkaṭanātha Śaṭagōpa Yati by Rāmānuja.

Rāmānuja during his first visit to Tirupati arranged to secure the gift of a village called Bālamanḍyam irrigated by

a canal from the river by one Viṭṭala Dēva Rāya, his disciple. He then asked a few families of Śrī Vaishṇavas to go and settle down in Tirupati. It was also at this time that he learnt the Rāmāyaṇa from Tirumalai Nambi. When after a year's stay he wanted to return to Śrīrangam, he gave to Anantārya, who was disconsolate at parting, an image of his own likeness. He then left for Śrīrangam taking with him his cousin Govinda Nambi.

On the second occasion of his visit to Tirupati, he had to settle the question whether the God there was Vishṇu or any other. He established successfully and to the satisfaction of the Yādava Rāja that it was Vishṇu and, through the good offices of the Rāja, he got the Vimāna tower, pavilion and such other structures for the temples built. It was also on this occasion that he took up the image of Govinda Rāja from Chitrakūta cast out by the Chola Krimikantha and got him established in a temple along with Gōdā Dēvi. He also got constructed through Tirumalai Nambi and Anantārya a shrine to Hanumān, and set up there the image of Chakravarti Kumāra (Rama) given to him by Tirumalai Nambi. He ordained the bachelor who was a disciple of Anantārya and installed him there as described in the Paramēśvara Samhita, giving him the red robes and appointing him guardian of the shrine, Sēnāpati. He also gave him the seal bearing the mark of Hanumān, a seal-ring, a pennon with the mark of the bell on it, and the key of the temple. He got the Yādava Rāja to pass an order that all those residing in Vēnkaṭāchalam should act according to his commands. He then left for Śrīrangam. When again he visited Tirupati at the ripe old age of 102 in the year Kali 4220, Śālivāhana Śaka 1041, he entrusted, in view to his own great age, the whole management to Anantārya who was then 66 years old to superintend the management of the temple. Since the whole management could not be conducted by the one bachelor sanyāsin, he also ordered he might be made a full sanyāsin, and given two or three assistants by appointing *brahmachāris* (bachelors) to these offices as in his own case. Seeing that a special kind of service should be instituted in the temple as described in the Tiruvāymoḻi of

Nammāḻvār, the third ten, third section, he appointed a special devotee for this purpose under the name Śaṭagōpa Yati. He entrusted him with the worship of the image of Rāma. Then he chose from among the disciples of Anantārya four and made them bachelor *sanyasins* to assist him. He then told Yādava Rāja to conduct the management of the temple with the assistance of Anantārya, on account of his old age, owing to which it was not possible for him to be visiting Tirupati often. Under the direction of Anantārya, Saṭagopa Yati and the four Brahmachārins should actually carry on the services to the temple. These four bachelors took over the work of the one bachelor before, and put themselves under the direction of Śaṭagopa Yati. He commended Anantārya as the most capable among his students, and bespoke the Yādava Rāja's consideration for him. He also informed the Yādava Rāja that similar arrangements were required in all the Vaishṇava shrines and that he had instituted 74 *simhasanas* (throne) for his disciples, and enthroned them on the *āchāryapītha* and made them *Āchāryas*. What these *āchāryapurushōttamas* should be is laid down in the Padmōttara, Chapter I. These Āchāryapurushas as a body were to keep an eye upon the proper conduct of worship in all the temples dedicated to Vishṇu. When a number of these came together, they must be treated with respect and rewarded as prescribed in the Śāṇḍilya Śṛuti. Having made these arrangements Rāmānuja pointed out to the Yādava Rāja that Anantārya was the seniormost among those present at the time, and that he might do everything with his advice. This person Anantārya, with some of your descendants, Śaṭagopa Yati representing him, and a certain number representing Tirumalai Nambi should be appointed for the future as such are not at the moment here present, and asked him to carry this out. He further instructed that one belonging to the *Śaṭamarshaṇa gōtra* should be appointed for this service as Nāthamuni, Kurukai Kāvalappan, Yāmuna-muni and other great teachers belonged to this gotra. Having made these regulations, he got down the hill, for Govindarajapattinam wherefrom he left for Śrīrangam, after instructing the Yādava Rāja to see to it that the trouble created

by the Śaivas was not repeated either in the one place or in the other.

The setting up of the image of Rāmānuja in Vēnkaṭāchalam.

Sometime after, Anantārya having heard of Rāmānuja's *nirvāṇa* (giving up of his body) prayed to God Śrīnivāsa, with great sorrow, and put forward a request that, in recognition of the great services of Rāmānuja to humanity generally, he might condescend to permit of the recital of the centum Rāmānuja Nūṛṛandādi composed in praise of Rāmānuja by one of his disciples, Amudan of Śrīrangam, during the Adhyayana Utsava, and that he might permit of the setting up of an image of Rāmānuja within the precincts of the temple and the arranging for the conduct of daily worship to that image with a view to the promotion of his teaching and the perpetuation of the arrangements that he had made. The God expressed his assent through one of those present.

On another occasion a certain Śāṭagōpa who was appointed to carry out the wishes of Śrīrangarāja (Śrī Rangarāja Vigñapti Kārya) who instructed Rāmānuja himself in the Prabandhas of the Āḻvārs took the opportunity, during the festival in the month of Karttika to appeal to Ranganātha for permission to go to Tirupati. Having worshipped the God Ranganātha, he proceeded to the *Rāmānuja manṭapa* (pavilion) in Śrīrangam and obtained the approval of Rāmānuja for his proceeding to Tirupati with a view to singing the Prabandhas in the *Dēvagāna* on the hill. Having received Rāmānuja's approval, he started on his journey. Having broken his journey at Conjivaram to worship Varadarāja, he proceeded onward to Lower Tirupati at the foot of the hill. Having offered his worship at the Gōvinda Rāja shrine, he walked up to the foot of the hill, and, worshipping again the foot-marks under the tamarind tree, and the Nrisimha image enshrined in the forest near about, he went up the hill to where Tirumalai Nambi and Anantārya were. Having exchanged courtesies with them, he took his bath at the Svāmi Pushkariṇi, and, having completed his daily services, went and offered worship at the Varāha shrine as instructed in the

Tiruvōymoḻi of Parānkuśa, and then proceeded to the temple of Vēnkaṭanātha (Śrīnivāsa). There he offered his worship to the God in prescribed form, and having accepted his *tīrtha* (holy water) from the *kaṭāha* (the vessel in which the water used in ablution of the image is preserved), he also offered worship at the shrine of Viṣvaksēna, Nrisimha at Vēnkaṭāchala, Garuḍa and other attendant deities in the temple. Then having got round the temple rightwise, he went into the precincts of the God, and, as directed in the *Periya Tirumoḻi*, he sang the Tirumoḻi of the Āḻvār. Then, praying for the intercession of Lakshmī, he made his self-surrender to the God and had a complete view from head to foot of the image there. He was then commanded by God in the usual fashion to sing a few verses from the Prabandha of the first Āḻvārs. He did as he was commanded and pleased God immensely. Having been rewarded by God with the gift of the holy water and other things usual, in reward for his services, he went up to Tirumalai Nambi and Anantārya. Having been requested by them to begin the Adhyayana Utsava daily by chanting the first ten of Periya Āḻvār's Tirumoḻi. He rendered it musically first, and then the rest of the Prabandhas during the festival. He took leave and left for Śrīrangam and reported all that had taken place to Rāmānuja.

Well pleased with what had been done, Rāmānuja ordained that the Prabandha of the first Āḻvārs may be sung first, and then the other Prabandhas, all of them being alike set to music and musically chanted. In order that this may be done regularly he appointed one from among the descendants of Nāthamuni for this particular task and gave him the designation *Śrīśaila Vigñaptikārya,* and sent him to Tirupati with a letter to Anantārya. Having reached Tirupati with the letter, this Śrīśaila Vigñaptikārya handed the letter over to Anantārya and went to the sanctum of Śrīnivāsa along with Anantārya. Anantārya intimated to Śrīnivāsa the wish of Rāmānuja in regard to Śrīśaila Vigñaptikārya, and, having received God's approval, asked him to reside in Tirupati and keep conducting his services as directed by Rāmānuja.

The above resume of the work Śrī Vēnkaṭāchala Itihāsa Mālā gives more or less a clear idea of the contents of the

work. A critical evaluation of the material contained in it would be necessary before it can well be used for purposes of reconstructing a history of Tirupati so far as that important epoch is concerned. The epoch is of particular importance as practically the whole organisation of worship in the temple seems based upon the arrangements that Rāmānuja is believed to have made there.

The work claims to have been compiled by Anantārya. If he was the disciple of Rāmānuja deputed to carry out Rāmānuja's directions and see to it that the affairs of the temple were managed satisfactorily thereafter is doubtful. From the details given in the work itself, he was Rāmānuja's junior by about 36 years, and had been contemporary not only with Rāmānuja but even with his uncle Tirumalai Nambi, so that Tirumalai Nambi, Rāmānuja and Anantārya between them would perhaps have covered about a century of time. The precise date given for the birth of Rāmānuja is Saka 939, equivalent to A.D. 1017, and, by all accounts, he is said to have lived for a period of 120 years, which would take him to A.D. 1137 for his last year. He must have passed away either that year or the year following. In the course of the narrative contained in this work, he is made to say to the Yādava Rāja that he was too old to be able to make other visits to Tirupati as he was 102 years at the time. That would mean he had just about 18 years of life left, and that again would mean the actual date under reference is A.D. 1118 or 1119 when Anantārya is said to have been 66 years. That is the date for Rāmānuja so far as the Guruparampara accounts and the account of the Itihāsa Mālā are concerned. We have no means of checking this by any other direct sources of information, as we have none. But then this can be checked in a way by the traditional account of the life of Rāmānuja which brings him into contact with rulers who lived at the time and rendered him assistance in various ways, such as for instance the Yādava Rāja who figures so largely in this narrative. There are three rulers that come into view in the account of his life, a Krimikanṭha Chola, a Chola sovereign who died from an abcess in the neck which was so bad and severe an attack that worms appeared in the

abcess. Hence the name. Of course if the Vaishṇava accounts are to be believed in their entirety, he is supposed to have suffered from this fell disease because of the dessecration purposefully carried out in regard to the Vishṇu temple of Govinda Rāja in Chidambaram. In regard to this particular matter we come upon what seems to be a very serious discrepancy. Assuming for the moment that the date as given for Rāmānuja in these works is correct, Rāmānuja's life would be covered by the whole of the 11th century practically and the first 38 years of the 12th. If for our purposes we neglect the first 25 years or even 30 years of Rāmānuja's life as uneventful and anterior to his having become anything prominent, it would bring us to the second half of the 11th century for his active life, and almost the following 40 years of the next century. During the former period, and a very considerable part of the latter, the Chola ruler happened to be the great Chola, Kulottunga Chola I, A.D. 1070 to 1118 ; his last year may have been a few years later. He was followed by a professed Vaishṇava Vikrama Chola who ruled from A.D. 1118 to 1136. He was in turn succeeded by Kulottunga Chola II, a comparatively young man and a devout Śaiva. The unsettling of the arrangements in Chidambaram, and the throwing out of the main image of Govinda Rāja into the sea were acts of desecration said to have been brought about under the orders of this ruler, and the circumstances are described to us in literature, contemporary literature, that has come down to us. The Cholas were in the habit of confirming their accession to the throne by having themselves anointed in the coronation hall on the east bank of the tank in the temple at Chidambaram. The story is that when the anointing was over and the procession was formed to start from the hall to go round the town, the elephants, the horse and the foot soldiers of the court that had been drawn up, along with the contingents brought by the subordinate rulers, found too little room to move about, and finding that there was such a crush in front of the Naṭarāja shrine on account of this, the prince enquired what buildings they were that obstructed the front yard of the court so badly. Being told that it was the shrine of Govinda Rāja *lying there,* he replied smartly that the place for the lying of Vishṇu was not the

front yard of the temple of Naṭarāja, his favourite deity, but the sea, and ordered therefore that the Vishṇu image might be cast into the sea. The order was probably carried out literally. This could have been only somewhere about A.D. 1135 or 1136, the year of accession of Kulottunga II. Kulottunga I was not fanatical enough to do that for one thing ; and he made actual grants and even detailed arrangements regulating worship in respect of Śrīrangam about the year A.D. 1084, even providing for the recital of the Prabandhas of Kulaśēkara Āḻvār and Tirumangai Āḻvār. It would be difficult to imagine that he was responsible for this desecration ; the more particularly in the face of the definite statement in the works of Oṭṭa Kūttan, the poet who was the tutor to Kulottunga Chola II as prince. This is one difficulty which it seems almost impossible to get over. From certain incidents related in the Itihāsa Mālā, it seems to be clear that Rāmānuja had already returned from the Mysore country where he had to reside for over a quarter of a century because of the offence that his principal disciple Kūrattu Āḻvān gave to the Chola ruler, and of Rāmānuja having to go into exile as a result thereof to save himself from being molested by the Chola ruler for the time being. It is a well known fact, borne out by dated inscriptions, that he was responsible for the adoption of Vaishṇavism by the Hoyśala ruler Biṭṭi Dēva, who ever afterwards adopted the style Vishṇu Vardhana, although the Kannada word Biṭṭi is an actual Kannaḍa form of the Sanskrit Vishṇu. But this Vishṇu Vardhana did not come to the throne till almost the end of the first decade of the 12th century. The third ruler under reference is a Yādava Rāja whose invitation it was that brought Rāmānuja to Tirupati for the second time and who afterwards rendered so much service by assisting Rāmānuja in carrying out his instructions with respect to the temple at Tirupati as a local ruler responsible for the ordering of the worship in the temple. There is so far no inscriptional evidence for the existence of a Yādava Rāja so early, the earliest Yādava Rāja figuring in inscriptions coming almost about the end of the 12th century. But that is not a very great bar and cannot constitute a vital objection as there might have been Yādava Rājas ruling in the locality

who might not have done anything which would ordinarily be recorded in the inscriptions. The local rulers were known Yādava Rājas as a family name, and we know of Yādava Rājas who played important parts later. They must have had their ancestors as local rulers without having achieved any distinction to come down to us in inscriptions. It may be that the traditional date for Rāmānuja is pitched a little too early, and a readjustment of the dates may be necessary. But that is a question that cannot be definitely settled here and now.

Rāmānuja's connection with Tirupati, however, need not be rejected on that account. The territory dependent upon Tirupati, as an important centre, had been brought under Chola rule when the second Chola Āditya of the new dynasty conquered the Toṇḍamaṇḍalam and annexed it to the Chola empire. Later inscriptions record that that Chola died at a place called Tondamān Āṟṟūr, a place now in ruins on the banks of the Svarṇamukhi not far from Kāḷahasti, called now Toṇḍamān Nāḍu. There are inscriptions which name this place Toṇḍamān Pērūr or Toṇḍamān Pērāṟṟūr even. Therefore the Chola power must have extended in reality to this region pretty early on the establishment of the dynasty. This Chola Āditya's dates would be the end of the 9th and the initial years of the 10th century, as his successor Parāntaka came to the throne in A.D. 906. Āditya is said to have built 300 temples to Śiva on the banks of the Kaveri, clearly indicating his enthusiasm for Śiva worship and his personal devotion to the promotion of Śaivism. It would not be very difficult to imagine that since then there had been a certain amount of religious ferment, and if the Śaivas made an effort to gain the upper hand to set up Śaivism as perhaps the dominant religion, it would be nothing strange or even unnatural. The period of the great Chola rulers culminating in that of Rājarāja the Great, the builder of the temple at Tanjore, must have been a period of Śaiva propaganda, that is the whole of the 10th century with perhaps a decade or more of the previous century being included in it. It is not unlikely that at some period, it must be in the latter half of the tenth century, there was a squabble over the character of the temple at Vēṅkaṭāchalam, and a dispute between the Śaivas and the

Vaishṇavas might have come to a head calling for the intervention of the Yādava Rāja of Nārāyaṇapuram. Rāmānuja's intervention might have been sought by the Vaishṇavas even with the countenance of the Yādava Rāja to settle the question. The disputation that took place between Rāmānuja and the Śaivas is given in full detail, and there is nothing in it that could be cavilled at in respect of the sources quoted in authority. Therefore Rāmānuja's intervention in the affairs of Tirupati seems natural enough, and all the arguments that he adduced are arguments that are available for examination today. Without going into unnecessary detail in regard to this question Rāmānuja's answers must be considered conclusive for the believing people. But for the more critical, and to some extent unbelieving audience, the authorities quoted may not be acceptable in their entirety. But the following should ordinarily suffice. Be the form of the image what it may, some peculiar features of the image are certainly noted by the early Āḻvārs themselves, these early Āḻvārs and their followers subsequently, none of them had the slightest doubt that the shrine was a holy shrine of Vishṇu, the peculiar features notwithstanding. It is not merely the Āḻvārs who have held that view. The author of the Śilappadhikāram, Iḷangō Aḍigaḷ, who was certainly not a Vaishṇava, he was probably a Buddhist, has simply no doubt that it was a Vishṇu god in the shrine there, and describes it in the most graphic language so as to leave absolutely no doubt in regard to the matter. Coming further down in point of time, the place was a well recognised Vishṇu shrine in the days of the later Pallavas, as the Tamil Mahābhārata by Peruṁdēvanār, a contemporary of Nandivarman of Teḷḷāṛu refers, in one stanza in the part of the work that is available to us, that Vēngaḍam was a Vishṇu shrine. Therefore there is a continuous tradition from the early centuries of the Christian era down to almost the 10th century A.D. that the shrine was a Vishṇu shrine notwithstanding the peculiar features. The third *stabaka* of the work most effectively disposes of the contention successively that the figure may be that of Subrahmaṇya, or Śiva Mahadeva, or even Harihara. A Rig Veda verse is quoted in authority for the contention that the hill tops were sacred to Vishṇu. The verse

as interpreted by Rāmānuja makes it refer to Tirupati itself. But this need hardly be the case with Tirupati in particular, the vedic verse meaning it generally in respect of hill tops. That verse in the Rig Veda is reinforced by a passage in the Yajur Veda which puts it in more unmistakable terms that the governing deity of the hill region is Vishṇu. It is probably this Vedic idea that was at the root of the statement conveyed in the Sūtra of the Tolkāppiyam that the mountain region of land was a region sacred to *Māyōn* (Krishṇa-Vishṇu).

In regard to the rest of the work the details of organisation are probably correct as they do continue down to the present times. A suspicion has been cast upon the work, that it may be a modern composition foisted of course upon the name of Ānandāḻvār, the contemporary of Rāmānuja. This is quite possible; but the work itself does not make the claim. A careful reading of the work does not show anything in it that should make the work a modern composition foisted upon an old name. There is nothing on the face of it to cast a suspicion upon the character of the work, and it would be safer to hold the work genuine till we came upon something precise which militates against that position. We are content to leave it there for the moment and leave it to our readers to judge for themselves whether the work is genuine or spurious.

EDITOR.

श्रीः

श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः

हैमोर्ध्वपुण्ड्रमजहन्मकुटं सुनासं
मन्दस्मितं मकरकुण्डलचारुगण्डम् ।
बिम्बाधरं बहुल दीर्घकृपाकटाक्षं
श्रीवेङ्कटेशमुखमात्मनि सन्निधत्ताम् ॥ ॥ १ ॥

श्रीवेङ्कटाद्रि कलिकालभवेतिहास-
मालां पवित्र सुचरित्र सुगन्धिपुष्पैः ।
सन्दर्भयामि रुचिरां हृदये निधत्तां
श्रीमान् हरिः परम भागवतावलीच ॥ ॥ २ ॥

श्रियःपतिः श्रीवैकुण्ठनिकेतनो नित्यमुक्तानुभाव्यो निरतिशयानन्दयुक्तः सर्वेश्वरः परमकारुणिको भगवान् अनाघ्रात निजनित्यकैङ्कर्यरसानुभवगन्धान् पुनः-पुनरस्मिन्नेव घोरतरे अनन्तक्लेशभाजने संसारसागरे मज्जनोन्मज्जपरायणांश्च संसारिणो जीवान् अनन्तेनापिकालेन अविदित निस्तारोपायान् निजदिव्यचरण नलिन युगल शरणी करणेन समुद्दिधीर्षुः श्रीवैकुण्ठ लोकात् सुदूरमिह समागत्य श्रीमति वेङ्कटाचले कृतनित्यसन्निधानः परमकरुणया दक्षिणेन पाणिना सर्वभूतनिजचरण कमल समाश्रयण प्रदर्शनमुद्रां, सव्येन पाणिना निजचरणकमल समाश्रित सर्वभूत संसारसागरजानुदघ्नता विशदीकरण मुद्रांच दधानः सर्वभूतदृक्पथ गोचरः समिन्धे खलु ॥

वर्तमानस्य ब्रह्मणो द्वितीयस्मिन् परार्धे प्रथमे श्वेतवराहकल्पे सप्तमे वैवस्वत मन्वन्तरे अष्टाविंशेऽस्मिन् महायुगे कलियुगादौ श्रीमति नैमिशारण्ये संप्रवृत्ते

दीर्घसत्रे सङ्घशःसमेतायां महर्षिगोष्ठ्यां सकलेतिहासपुराणार्थकोविदो भगवद्बादरायणान्तेवासी रौमहर्षणिः सूतः सकलेतिहासपुराणार्थप्रतिपादनपरः श्रीवेङ्कटाचलानुबन्धीन्यपि पवित्रणि चरित्राणि संकथयन् तदीयेषु भावि चरित्रेष्वपि भूत चरितनिदर्शन मुखेन कानिचित् विस्तरेण कानिचित् संक्षेपेणच प्रतिपादयामास ॥

तदुत्तराणि एतत्कलियुगभवान्येव कानिचिद्विशेष चरित्राणि इहप्रतिपाद्यन्ते ॥

तत्र प्रागेव पुराणवचनप्रतिपन्न भाव्यवतारो य एष तोण्डमान् चक्रवर्तीति विख्यातो भगवतः श्रीनिवासस्य भक्ताग्रेसरो भूपतिर्बभूव—विक्रमार्कादिशक पुरुषेभ्यः पश्चात् इतश्च किंचित्पुरस्तादस्मिन्नेव कलियुगे ।

तस्मैकिल दुर्विषहप्रत्यर्थि बलनिषूदनकांक्षिणे परमकारुणिको भगवान् श्रीवेङ्कट नाथः स्वासाधारण चिह्न भूतौ श्रीमत्सुदर्शन पाञ्चजन्यौ दत्वा तत आरभ्य तादृशनिज महौदार्य गुणप्रख्यापनेन लोक वशीकरणाय सुदर्शनपाञ्चजन्य विहीनकरकमल एव कंचित्कालं विरराज ॥

तदानींच समंततो वसुमतीमण्डले विपुलकलि महिम्ना सकलवर्णाश्रमधर्मेषु समंततो विनष्टप्रायेषु खण्डितेषु च देवतालयेषु म्लेच्छप्रायेषु च राजसु पाषण्ड प्रचुरे च लोके धर्मेच समंततो विशीर्णे भगवानपारकारुण्यमहोदधिः श्रियःपतिः धर्मविप्लवमसहमानः कदाचन निजमन्तरङ्गकिंकरं तल्पभूतं अनन्तं धरणीतले अवतीर्य सर्वानपि वर्णाश्रमधर्मान् स्थापयित्वा पाषण्डिजनानुद्धूय विशुद्धतमं परम वैष्णवधर्मं वर्धयित्वा यथापूर्वं भगवन्मन्दिराणि संतत प्रवर्तमान सर्वसपर्याणि पर्यवस्थाप्य सर्वमपिलोकं यथार्हं संरक्षेतिन्ययुङ्क्त ॥

सचानन्तो भगवता नियुक्तो धरणीतले वर्णाश्रमधर्म व्यवस्थाऽशेषजुषि द्राविडदेशे-तुण्डीरमण्डले पयस्विनीप्रान्ते श्रीभूतपुर्यामष्टादशोत्तर शताधिक चतुस्सहस्री संख्येषु [४११८] कल्यब्देषु एकोन चत्वारिंशदधिक नवशती संख्येषु [९३९] शालिवाहन शकाब्देषु च गतेषु पिङ्गलसंवत्सरे पूषणि च मेषङ्गते

आर्द्रानक्षत्रे विदित कीर्तेर्वैदिकशिखामणेः विशुद्धहरितकुलतिलकस्य केशवयज्वनः तनयतया प्रादुर्बभूव ॥

[प] कल्यब्देषु प्रयातेष्वहह वसुनिशानाथचन्द्राब्धि संख्ये-
ष्वायाते पिङ्गलाब्दे सवितरिच गते मेषराशिंमृगाङ्के ।
आर्द्रातारधिरूढे हरितकुलमणेः केशवाख्यद्विजाग्र्या-
च्छ्रीमत्यां भूतपुर्या मधिधरणितलं शेष आविर्बभूव ॥

[ग] स भगवाननन्त इत्थमवतीर्णः आश्रित रामानुजाभिख्यः सकलतन्त्र निष्णातः संस्कृत द्राविडप्रकृतिकान् द्विविधानपि वेदान् साङ्गोपाङ्गान् सुगाढमवगाह्य सारतमानर्थान् संगृह्य विरचितैः वेदार्थ संग्रह श्रीभाष्यादिग्रन्थैः स्वस्वरूप-परस्वरूप पुरुषार्थस्वरूप उपायस्वरूप विरोधिस्वरूपाणि सम्यग्विशदीकुर्वन् पाषण्डिनो विनिर्धूय वेदमार्गं यथावत् प्रतिष्ठापयन् तत्र तत्र संप्रसक्त देवस्थान सपर्या. विपर्यासान् परिहरन् विशुद्धतमवैष्णव धर्मं सम्यगभिवर्धयन् सकलदिव्यदेश-शिरोरत्ने प्रत्ने श्रीरङ्गदिव्यनगरे विशषतोनिवासमाततान ॥

अत्रान्तरे तमेतं भगवन्तं श्रीवेङ्कठनाथं समाराधयन्तः श्रीवैखानस श्री वैष्णवाः तदातदा तस्य भगवतः समुचितोपचारकरणात्प्रमत्ताः तदानींतन देशाधिपतिना यादवराजनाम्ना बहुशः शिक्षिताः तत्रस्थातुमशक्नुवन्तो बहवो देशान्तरं भेजिरे ॥

एवं वृद्धतरेष्वर्चकेषु देशान्तरं गतेषु अन्येषु च प्रबलेषु श्रीवैष्णवेषु तदानीं तत्राविद्यमानेषु छिद्रान्वेषणैकपरायणाः कतिचन शैवजनाः वैखानस-कृतापचारवशाद्वैष्णवजनेषु कदुष्णहृदयस्य तस्य देशाधिपतेर्यादवराजस्य निकटमुपगम्य शनैश्शनैः संचिततद्वाल्लभ्याः इत्थं समर्थयामासुः ॥

शैवाः—

भो महाराज श्रीवेङ्कटाचले स्वामिपुष्करिण्या दक्षिणे तीरे विराजमानो देवः भगवान् स्कन्द एव। तस्य च कुमार स्वामीत्यपि नामधेयस्य प्रसिद्धतया तत्परि-

सरवर्तिनी साऽपि पुष्करिणी तदीयतयैव स्वामिपुष्करिणीति सर्वैरपि लोकैर्व्यप-दिश्यते। भीमसेनस्य भीमशब्देन सत्यभामाया भामाशब्देन च निर्देशदर्शनेन संज्ञैकदेशेनापि संज्ञिनो निर्देशसंभवात् कुमारस्वामिनोऽपि स्वामि पुष्करिणी शब्द घटक स्वामि शब्देनाभिधानं युज्यते।

किंच. श्रीवेङ्कटाचल माहात्म्य परे वामन पुराणभागे द्वितीयाध्याये-

[प] स्कन्दः श्रुत्वा पितुर्वाक्यं मङ्गलं पापनाशनम्।
पुनःपप्रच्छसंहृष्टःपितरं तत्त्वदर्शिनम्।
ममापि तपसो योग्यं क्षेत्रं ब्रूहि शुभान्वितम्॥
नविघ्नास्तपतो यत्र प्रभवन्ति मम प्रभो।
त्वयाज्ञप्तस्तपस्तप्स्ये भवदुःखविनाशन!॥ इत्यारभ्य—
इति दत्वावरं तस्मै देवान् सर्वान्विसृज्य च।
जगाम शिखिना तस्मात् कुमारो वृषभाचलम्॥
तत्र रम्ये शुचौदेशे ददर्श सर उत्तमम्।
स्नानार्थं देवपूजार्थं पद्मोत्पलसुशोभितम्॥
कृतस्नानः सरस्तीरे कुमारः समुपाविशत्।
दृष्ट्वा तपन्तं वायुं च तत्समीपे षडाननः॥
त्रिसन्ध्यं देवदेवेशं नारायणमनुस्मरन्।
अतिष्ठत्तप उग्रंच समाधिध्यान संयुतः॥
ध्यायन्नारायणं देवं शंखचक्रधरं परम्।
पादद्वयालंकृत भूमिभागो-
भासाज्वलन् काञ्चन तुल्यतेजाः।
ध्यायन् परं ब्रह्म कुमार आस्त-
परात्परं यन्महतो महत्तत्॥"

इत्यन्तेन ग्रन्थेन सुब्रह्मण्यापराभिधानः कुमारस्वामी श्रीवेङ्कटाचले कस्यचित् सरोव-

रस्य तीरे तपश्चर्यां कुर्वन्नास्तेति प्रतिपादनात् अयं स्वामि पुष्करिणी तीरवर्ती देवः कुमार स्वाम्येव ॥ अनेन च तपश्चर्या परायणेन स्वासाधारणायुध भूतौ पाशाङ्कुशौ तात्कालिक तपोऽवस्था विरोधितया परित्यक्तौ। ततस्तौ न दृश्यंते। तस्मादेव-मादिभिर्हेतुभिरिदं पर्वतशिखरं शैवक्षेत्रमेव ॥ अर्वाचीन एव कस्मिंश्चित्काले कतिचनवैष्णवाः पुराणार्थमन्यथा वर्णयन्तः अयं देवो विष्णुरिति व्यामोह्य राजानंचाभिमुखीकृत्य समाराधनोपकरणभूतांश्च कांश्चन वैष्णव विग्रहान् मन्दिरे प्रवेश्य उत्सवादीन् प्रावर्तयन्त ॥

वस्तुत इदं स्कन्दतपश्चर्यास्थानं शैव क्षेत्रमेव भवितुमर्हति। तस्मादिदानीमिह सर्वं विधानं शैवागमरीत्यैव निर्वर्तयितव्यं भवता इति।

इत्थं श्रीवेङ्कटाचल माहात्म्यपरस्य दर्शितवामन पुराणभागस्य तात्पर्यं स्वप्रकरण पूर्वोत्तर प्रकरण वाराहादि बहुतर पुराणान्तरस्थ समान प्रकरण तात्पर्याण्यप्रकाश्य तद्विरुद्धतया स्वच्छन्दानुगुणं ब्रुवाणैः अविचारितरमणीयापात प्रतीतिमात्रेण व्यामोहनपरै रर्थकाम प्रतिष्ठालोलुपैः क्षेत्राक्रमणमात्रतत्परैः केवलाभिनिवेशिभिः कतिपय शैवजनैरेव बोधितो यादवराजः इत्थं चिन्तयामास।

यादवराजः—

अद्य पर्यन्तं श्रीवेङ्कटाचलः श्रीविष्णुक्षेत्रतयैव प्रसिद्धः। तत्र निरन्तरं विराजमानो देवः श्रीमहाविष्णु रित्येव प्रसिद्धः। इयंच स्वामिपुष्करिणी श्रीविष्णुतीर्थमित्येव प्रसिद्धा वर्तते। श्रीवैष्णवाएव चास्य देवस्यअद्यपर्यन्तं पूजामहोत्सवादीन्निर्वर्तयन्तोवर्तन्ते। कथमिदानीं शैवैरित्थमभिधीयते। किमत्रवस्तु तत्त्वम्। सम्यगेतद्विवेचनीयम्। अविवेच्यैव सहसा नकिंचिदन्यथाकर्तुं युक्तमिति ॥

तस्मिन्नवसरे तत्रत्यैः कतिपयैः श्रीवैष्णवैः यथावत्पुराणार्थानुपन्यस्य राज्ञसदसि स्वपक्षस्थापनंकर्तु मशक्नुवद्भिः, श्रीमति रङ्गनगरे श्रीविष्णुमत प्रतिष्ठापनाचार्यतया विलसन्तं समूढबहुलविद्वद्गोष्ठीकं भगवन्तं श्रीरामानुजमुनिंप्रति सकलवृत्तान्तबोधिनी काचनविज्ञापनपत्रिका सहसैव संप्रेषिता।

[प] श्रीमान् रामानुजमुनिरथभगवान् सोपि पत्रिकामेनाम् ।
वीक्ष्यसमाकुलहृदयः प्रातिष्ठत् रंग नगरतस्सद्यः ॥

संप्रस्थितस्सदिवसैरल्पै रतिलङ्घ्य दूरमपिवर्त्म ।
श्रीवेङ्कटाद्रि निकटे श्रीपदनगिरीमवाप सङ्घैव ॥

तदनु सदेशाधिपतेर्यादवराजस्य निकटमुपगम्य ।
तंचाशिषाभिनन्द्यावेदयतिस्मापि निखिलनिजकृत्यम् ॥

शैवजन कुमति कल्पित सन्देहाम्भोनिधौनिमज्जन्तम् ।
देशाधिपतिं यादवराजं योगी स उद्धरन्नूचे ॥

रामानुजमुनिः—

भोराजन् शैवजनैः श्रीवेङ्कटगिरौ श्रीस्वामिपुष्करिण्यां श्रीवेङ्कटेशेच विषये तव यः सन्देहः उदपादि । तमेतं संशयं समूलमुच्छिद्य यथास्थितां मतिं तव संजनयितुं सुदूरदेशात् वयमिहोपागताः स्मः । ये तव संशयं महान्तमीदृशमुदपादयन् ते सर्वे संप्रति समागत्य तावकीने सदसि प्रकथयन्तु स्वकीयं पक्षम् । ततो वयं तं पक्षं प्रतिक्षिप्य वास्तवमर्थं च संस्थाप्य तवसंशयं दूरीकुर्महे ॥

[प] इत्थं श्रीरामानुजमुनिना समुदीरितस्सभायांसः ।
यादवराजः शैवान् वादिन आवाहयत्तदाकुतुकात् ॥

तदनु समूहीभूता स्सदसि समावाहिताश्चराज्ञाते ।
भस्मोद्धूलित गात्रा अगूरूद्राक्ष कङ्कणाश्शैवाः ॥

श्वेतोर्द्ध्वपुण्ड्र भूषं श्रीवैष्णव बृन्दमेकतस्तस्थौ ।
भस्मो द्धूलन धूम्रं सदसिततोऽन्यत्र शैवबृन्दंच ॥

उभाभ्यां बृन्दाभ्यां निजनिजवचो युक्तिरशना-
छटाभिस्संकृष्टस्सदसिसबभौ यादवनृपः ।

समाघूर्णन् देवासुरगण समाकर्षित वपु-
स्सुधासिन्धोर्मध्ये मथनसमये मन्दरइव ॥

तत्र तावच्छैवा अवादिषुः

शैवाः—

श्रीवेङ्कटगिरौ स्वामिपुष्करिण्या दक्षिणतीरे विराजमानो देवः कुमारस्वामी सुब्रह्मण्याद्यपर नामधेयो भगवान् स्कन्दएव । तत्परिसर वर्तिनी पुष्करिणीच तदीयतयैव स्वामिपुष्करिणीतिच निर्दिश्यते । संज्ञैकदेशेन संज्ञिग्रहण न्यायेन स्वामिपुष्करिणी शब्दघटक स्वामिशब्देन कुमारस्वामिनएव विवक्षितत्वात् । श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यपरे वामनपुराणभागेच द्वितीयाध्याये—

[प] स्कन्दः श्रुत्वा पितुर्वाक्यं मङ्गलं पापनाशनम् ।
पुनः पप्रच्छ संहृष्टः पितरं तत्त्वदर्शिनम् ॥

इत्यारभ्य—

पादद्वयालंकृत भूमिभागो
भासाज्वलन्काञ्चन तुल्यतेजाः ।
ध्यायन् परं ब्रह्म कुमार आस्त
परात्परं यन्महतो महत्तत् ॥

इत्यन्तेन ग्रन्थेन कुमारस्वामी निजपितृवचनाच्छ्रीवेङ्कटगिरि मासाद्य कस्यचित् पुण्यसरस्तीरे तिष्ठन्नुग्रं तपश्चचारेति कथा विस्तरेण संकथिताहिदृश्यते ।

ततस्तच्छास्त्रानुरसारेण तदीय तपश्चर्या स्थानभूतेस्वामिपुष्करिणीतीरे पादाभ्यां भूमिमाक्रम्य तिष्ठन् उग्रतपश्चर्यापरायणो जटिलः तपश्चर्या विरोधितया समुज्झित पाशाङ्कुशलक्षस्वासाधारणायुधः कुमारस्वामी सुब्रह्मण्याद्यपरनामधेयो भगवान् स्कन्दएव तादृूप्येणार्चारूपेण प्रतिष्ठापितो मनुजैरुपास्यमानः उपासकानां अपेक्षितसर्वाभीष्ट प्रदो विराजते ।

इत्थं स्कन्दतपश्चर्या स्थानतयाऽवगम्यमानमिदं वेङ्कटगिरिशिखरं शैव-क्षेत्रमेव भवितुमर्हति ॥

अस्य देवस्य विष्णु रूपत्वे तदसाधारण शङ्खचक्रादि दिव्यायुधराहित्यं, देवतान्तरासाधारणं जटिलत्वं नागाभरण धारीत्वं च दृश्यमानं न कथंचिदप्युपपद्यते ॥ तत्त्वस्थितावेवं भूतायामपि क्वचित्काले राज्ञआनुकूल्येन वैष्णवैराक्रान्तमिदं देवस्थानं कतिपय वैष्णवविग्रहैरापूरितं वैष्णवागमानुरोधेनानुष्ठीयमान नित्यनैमीत्तिक सपर्या महोत्सवादि क्रमंच वर्तते । अतएवचास्यदेवस्य वैष्णवैराराध्यमानतादशायामपि प्राचीनसंप्रदायानुसारेण देवतान्तरासाधारणैः बिल्व पत्रैरर्चनं क्वचिन्मासि क्रियमाणमद्याप्यनुवर्तमानं दृश्यते ।

अतः शैवक्षेत्रभूतेऽस्मिन् वेङ्कटगिरिशिखरे वर्तमानं देवस्थान मस्मद्वश एव स्थापनीयम् । शैवागमोक्तरीत्यैवात्र सर्वं विधानं निर्वर्तयितव्यमिति ॥

ततश्च भगवान् श्रीरामानुजमुनिरपि प्रत्यवादीत् ॥

श्रीरामानुजमुनिः—

भोराजन् इमे शैवाः उदाहृतवामनपुराण वचनजातार्थं वामनपुराण पूर्वोत्तर प्रकरण तात्पर्यं वाराहादि बहुतर पुराणान्तरस्थ समानप्रकरण तात्पर्याणिच अजानन्तएव वा ज्ञात्वापि प्रच्छादयन्तोवा तद्विरुद्धं ब्रुवाणाः केवलार्थकाम प्रतिष्ठा लाभमात्र परायणाः एतत्क्षेत्रा क्रमणपराः त्वां मोहयन्ति । श्रीवेङ्कटगिरि शिखरं श्रीविष्णुक्षेत्रतयैवलोके शास्त्रेच सुप्रसिद्धतरम् । तत्रवर्तमानो देवोऽपि श्रीमन्नारायण एव । श्रीस्वामिपुष्करिण्यपि श्रीविष्णु तीर्थमेव । नात्रदेवतान्तरप्राधान्य शङ्कालेशावकाशः । श्रीवेङ्कटगिरेः विष्णुक्षेत्रत्वंच उदाहृतवामन पुराणएव स्पष्टतरमुपलभ्यते । तत्रहि प्रथमाध्याये नारदवाल्मीकि संवादे श्रीवेङ्कटाचल क्षेत्रमाहात्म्य वर्णनोपोद्घाततयाप्रवृत्ते—

" त्रैलोक्ये वैष्णवं क्षेत्रं किं श्रेष्ठं भुवि नारद ! ।
आब्रह्मलोकं सर्वं त्वं विशेषं दृष्टवानसि ॥

यत्तीर्थे सर्व तीर्थानि सन्निधानं व्रजन्तिच ।
यत्क्षेत्र वासिनां पुण्यमनन्तमिति कीर्त्यते ॥

यत्रास्ते भगवान्विष्णुः सश्रीभूः पुरुषोत्तमः ।

तद्ब्रूहि ममदेवर्षे क्षेत्रं त्रैलोक्य पावनम् ॥" इति नारदं प्रति वाल्मीकि कृतप्रश्नेन श्रीविष्णु क्षेत्रत्वमेवास्य वेङ्कटाचलस्य स्पष्ट मवगम्यते ।

एवं वाल्मीकिकृत प्रश्नसमाधानार्थं नारदेन प्रस्तुते महादेव स्कंदसंवादे तारकासुर संहरण संजात ब्रह्महत्यापरिजिहीर्षु स्कन्दकृत पुण्यतीर्थप्रश्न मूलकत-याप्रवृत्ते महादेवेन स्वस्यदक्षशिरोहरणेन पाणिलग्न तच्छिरःकपालस्य ततः संजात ब्रह्मत्रहत्या दोषस्यचप्रयागाख्य विष्णु क्षेत्र प्रभावतः परिहरण वृत्तान्ते कथिते ततः स्कन्देन तारकासुर वधजनितस्वदोष परिहारार्थकृतपुण्यक्षेत्र प्रश्नेऽपि वेङ्कटाचलप्रस्तावोपोद्घात भूते तस्य विष्णुक्षेत्रत्व मेवावगम्यते ।

यथोक्तं दर्शित वामनपुराण द्वितीयाध्याये—

"स्कन्दः श्रुत्वा पितुर्वाक्यं मङ्गलं पापनाशनम् ।
पुनः पप्रच्छ संहृष्टः पितरं तत्त्वदर्शिनम् ॥

ममापि तपसो योग्यं क्षेत्रंब्रूहि शुभान्वितम् ।
नविघ्नास्तपतो यत्र प्रभवन्ति मम प्रभो ॥

त्वयाऽज्ञप्त स्तपस्तप्स्ये भवदुःखविनाशन! ।
योगीन्द्रवन्द्य चरण द्वन्द्वानन्दैक लक्षण ।
मम शंकर तद्ब्रूहि वैष्णवं क्षेत्रमुत्तमम् ॥ इति,

एवं स्कन्दप्रश्नोत्तर भूते महादेवोक्त प्रतिवचन ग्रन्थेऽप्यस्य विष्णु क्षेत्र-त्वमेव स्पष्ट मवगम्यते । यथोक्तं तस्मिन्नेव द्वितीयाध्याये—

सिद्धा मुनिगणास्तत्र तपः कुर्वन्ति नित्यशः ।
चण्डाल यवनाद्यैस्तु वेदबाह्यैश्च नास्तिकैः ॥

नारोढुमपि,यश्शक्यः पावनः पर्वतोत्तमः ।
शुकाद्या मुनयः केचित् भृग्वाद्याश्च तपोधनाः ॥

प्रह्लाद प्रमुखाः पुण्या अम्बरीषादयो नृपाः ।
विष्णोरेवापरंदेहं मन्वानास्तं नगोत्तमम् ॥

पद्भ्यामाक्रमितुं भीताः पर्यन्तेष्वेव वर्तनाः ।
तन्निर्गत नदीष्वेव कुर्वाणाः स्नानतर्पणे ॥

तपःकुर्वन्ति वाञ्छन्तः साक्षात्कर्तुं जनार्दनम् ।
एवं विधस्सशैलेन्द्रो नित्यमत्यन्त पावनः ॥

शिखरं यस्यदृष्ट्वैव सद्यः पापैः प्रमुच्यते ।
तत्रास्ते कोलरूपीतु महाविष्णुः सनातनः ॥

उद्धृतां धरणींदेवी मालिङ्ग्याङ्के निधायच ।
आराधितो मुनिगणै स्त्रिसन्ध्यं श्रद्धयान्वितैः ॥

तदाप्रभृति तत्पुण्यं वाराहं क्षेत्र मुच्यते ।
तस्मिन् पुण्यतमे क्षेत्रे वाराहे वेङ्कटाचले ॥

सन्निधौ भूवराहस्य ये केचिन्नियतव्रताः ।
शास्त्रोक्तेन विधानेन वाराहं मन्त्रमुत्तमम् ॥

जपन्ति विजितात्मानो मासमेकं निरन्तरम् ।
गृहक्षेत्रादिकं तेषां सद्यः सिध्यतिवाञ्छितम् ॥ इत्यादि

अत्र "विष्णोरेवापरंदेहं मन्वानास्तंनगोत्तमम्" इतिप्रह्लादाम्बरीषादिभि-र्भगवद्भक्ताग्रेसरैः श्रीमहाविष्णोः देहरूपतयैव अभिमन्यमानतयाप्रतिपन्नस्य वेङ्कटाचलस्य सुमन्दमतिभिरपि सुज्ञात विष्णुक्षेत्र भावस्य नह्यनुन्मत्तः कश्चि-च्छैवक्षेत्रत्वं ब्रूयात् ॥

किंच श्रीवराह भगवतः प्रलयजलधिमग्नां धरणी मुद्धृतवतः तदादि धरणीदेवीमालिङ्ग्य अङ्केनिधाय अस्मिन् वेङ्कटाचले विराजमानत्वेन हेतुना अस्य-

गिरेः श्रीवराहक्षेत्ररूपतायाः स्पष्टमेवेह अभिधीयमानतया नात्र शैवक्षेत्रत्व शङ्काया अवकाशः ।

किंच स्वपित्रा महादेवेन दक्षशिरोहरणप्रयुक्त ब्रह्महत्यादि दोषस्य प्रयागाख्य विष्णु क्षेत्रप्राप्य तत्प्रभावतो निर्हरणकथां तेनैव कथितां श्रुत्वा तद्वदेव स्वयमपि तारक वध प्रयुक्त स्वीयब्रह्म हत्यादिदोषं क्वचिद्विष्णु क्षेत्रे केनचित् वैष्णवमन्त्रेण विष्णु माराध्य ततः परिजिहीर्षता कुमारेण स्वपितुर्महादेवात् कंचन वैष्णवं मन्त्रं गृहीत्वा तेनैवोपदिष्ट परम पावन वैष्णव क्षेत्र भूतं श्रीवेङ्कटाचलमागत्य तपश्चर्याकरणस्यैव पुराणप्रतिपन्नतया श्रीवेङ्कटाचलः श्रीविष्णु क्षेत्रमिति स्पष्टतरमेवावगम्यते "मम शंकर तद्ब्रूहिवैष्णवं क्षेत्रमुत्तम" मिति पूर्वोदाहृत वचनेन विष्णु क्षेत्रमेव स्वतपश्चर्यार्थितया कुमारेण पृष्टमिति स्पष्टम् ॥ दर्शित वामनपुराण द्वितीयाध्यायएव—

" ममापि वैष्णवंमन्त्रं वैष्णवेष्वपिचोत्तमम् ।
मन्त्रेषु वरदं शम्भो ब्रूहि तत्प्राप्ति साधनम् ॥

इति विज्ञापितः शम्भुः पुत्रेणाक्लिष्टकारिणा ।
विधिनाशु ततः प्रादान्मन्त्रं तस्मै सतारकम् ॥
लब्ध्वा मन्त्रं महादेवात् स्कन्दः प्रीतोऽभवत्पितुः" ॥

इति वचनैर्विष्णु मन्त्रएव स्वतपश्चर्या करणतया कुमारेण महादेवात् गृहीत इत्यपि स्पष्टम् ।

अपिच, कुमारस्य तपश्चर्या स्थानभूतत्वमात्रेण अयं वेङ्कटाचल स्तदीय क्षेत्रमेव यद्यभविष्यत् इतोपि पूर्वं चिरकालादत्र सुघोर तपश्चर्यां कुर्वतो वायोरेव क्षेत्रं अयंगिरिः कुतो नाभविष्यत् ।

किं बहुना श्रीवेङ्कटनाथस्य भगवतः श्रीनिवासस्य प्रकटतर दिव्याविर्भावतः प्राक् तमुद्दिश्य अस्मिन् गिरौ प्रायशः ब्रह्मरुद्रेन्द्रप्रमुखास्सर्वेएवदेवाः सर्वएव महर्षयो बहवो यक्ष रक्षोगन्धर्व किंनराः शङ्खदशरथ प्रभृतयो राजर्षयश्च

तपश्चर्यां चक्रुरिति स्फुटतरं पुराणप्रतिपन्नतयेत्थमनंतेऽत्रतपश्चर्याकारिषु स्थितेषु तदन्तः पातिनः कस्यचिदेकस्येदं क्षेत्रमिति नह्यनुन्मत्तःकश्चिदब्रूयात् ॥

एवं तस्मिन्नेव वामनपुराणे त्रयस्त्रिंशाङ्क चिह्निते चतुर्दशाध्याये अगस्त्यादिभिरुपरिचरवसुप्रभृतिभिश्च श्रीवेङ्कटाचले परस्परं संगतैः स्वामिपुष्करिणीं गच्छद्भिः उच्यते अस्य सर्वोत्तम विष्णुक्षेत्रत्वम् ॥

यथोक्तं तत्र—

गच्छन्तस्तेऽथ संहृष्टाः प्रोचुरे वं परस्परम् ।
नरेन्द्र मुनिशार्दूला वीक्षमाणा महीधरम् ॥
अयं किल जगद्धातुर्वासुदेवस्य शर्ङ्गिणः ।
भूधरोबहुवृक्षाढ्यः सदा प्रियतमो भुवि ॥
एनं समाश्रिताः पुण्यं मुनयश्च पुरातनाः ।
पुरातनं सुराध्यक्षं दृष्टवन्तः किलाऽव्ययम् ॥
भक्ताश्चापि जगद्धातुः स्तुवन्तः पुरुषोत्तमम् ।
एनमारुह्य शैलेन्द्रं द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः किल ॥
स्थानेभ्यश्च समस्तेभ्य स्तस्यैशस्यमहात्मनः ।
अयं गिरिर्महान् दिव्यः सम्यक्प्रियतरःकिल ॥
नारायणाद्रि रित्येतन्नामै व वदतिस्वयम् ।
नारायणस्य स्थानेषु नैतस्माद्विद्यते परम् ॥ इति

एवमस्मिन्नेव वामनपुराणे बहुभिर्लिङ्गैः प्रबलतमैरनन्यथासिद्धैः श्रीवराह श्रीनिवासरूप भगवत्प्रादुर्भाव तन्नित्यवास सकल विष्णुभक्तोपजीव्यत्वादिभिः तत्र तत्र प्रतिपन्नैः अस्य वेङ्कटाचलस्य श्रीविष्णु क्षेत्रत्वमेव दुरपह्नवं सिध्यति । एवं श्रीवेङ्कटाचल माहात्म्यपरेषु सर्वेष्वेव पुराणभागेषु श्रीवेङ्कटगिरेः श्रीविष्णुक्षेत्रत्वमेव सम्यगवगम्यते । यथोक्तं श्रीवराह पुराणान्तर्गते श्रीवेङ्कटाचल माहात्म्य परे प्रथमेभागे त्रयस्त्रिंशाङ्क चिह्नते प्रथमेअध्याये—श्रीवेङ्कटाचल माहात्म्य वर्णनोपाद्धाते मुनिप्रश्ने

मुनयः—

भगवन् सूत धर्मज्ञ वेदव्यासकृपानिधे ! ।
विष्णुस्थानेषु सर्वेषु स्वयंव्यक्त स्थलेषुच ॥

यत्र विष्णो रतिप्रीतिर्यत्रसिध्यन्ति सिद्धयः ।
अत्यद्भुतंच चारित्रं यत्र विष्णोः प्रवर्तते ॥

मनुष्याणांच वसतां यत्रदृश्यो भवेद्धरिः ।
श्रवणानन्द जनको वृत्तान्तो यस्य वा भवेत् ॥

तादृशं वैष्णवं क्षेत्रमद्भुतं प्रियदर्शनम् ।
अस्माकंब्रूहि यच्छ्रुत्वा श्रोतव्यांशो नविद्यते ॥"

वराहपुराणान्तर्गते धरणीवराह संवादाख्ये द्वितीयस्मिन् भागेऽपि प्रथमाध्याये—"श्रीवेङ्कटाचलो नाम वासुदेवालयोमहान्" इतिप्रसिद्धवन्निर्देशेन विष्णुक्षेत्रत्वमुक्तम् । पाद्मपुराण भागेऽपि चतुर्विंशाङ्क चिह्निते प्रथमाध्याये—

कथा प्रसङ्गादत्रैव नारायण गिरेर्महत् ।
माहात्म्यमाविर्भावंच श्रीनिवासस्यशार्ङ्गिणः ॥

श्रुत्वा शुकः परमर्षिः सभायां समुपस्थितः ।
सदेशं तं दिदृक्षुस्सन् कौतूहल समाकुलः ॥

विज्ञापयन् ब्रह्मणे तं नमस्कृत्य च सर्वतः ।
जगाम तस्माद्देशाद्वै दक्षिणाभिमुखस्सुधीः ॥

वासुदेवे वहन् भक्तिं पुराण पुरुषोत्तमे ।
तत्कथालापकुतुक स्मयमान मुखो मुनिः ॥

ददर्श नारायणाद्रिं तत्र नारायणाश्रयम् ॥ इति भगवद्भक्ताग्रेसराधिगम्यमान विष्णुक्षेत्र रूपत्वमेवास्य गिरेरुक्तम् । गारुडपुराणान्तर्गते-

ऽपि वेङ्कटाचल माहात्म्य विषये त्रिषष्ठितमाङ्कचिह्निते न्वती वसिष्ठ संवादे—

विष्णु क्षेत्रे क्वचित्पुण्ये तीर्थे सर्वाि
कञ्चित्कालं तपः कृत्वा विष्णु मुद्दि
विष्णोर्मुखेन सद्धर्मं वाचयित्वा जग
सर्व धर्मोत्तमं नृणां दर्शयामीति मे
अनुज्ञया स्त्रियो भर्तुर्धर्माचरणमुत्तम
विष्णुक्षेत्रं तादृशं मे वदतीर्थोत्तमं त

इति प्रश्नेनानन्तरं वसिष्ठोक्तप्रतिवचने—

" सुवर्ण मुखरीतीरे कश्चिदस्ति महीधरः ।
वेङ्कटाचल नामाऽसौ सर्वभूभृत्कुलोत्तमः ॥
अति प्रीतिर्महाविष्णोस्तत्र वेङ्कट भूधरे ।
श्वेतद्वीपाच्च वैकुण्ठाद्भानुमण्डलमध्यतः ॥ "

इति कथनेनच सुव्यक्तमस्य विष्णुक्षेत्रत्वम् ।

वेङ्कटाचल माहात्म्यविषये ब्रह्माण्डपुराण भागेऽपि प्रथमाध्याये भृगुनारद संवादे—

" जगत्पर्यटितं सर्वं भगवन्नारद त्वया ।
तेन जानासि जगतां वृत्तान्तमखिलं मुने ! ॥
क्षेत्राणामधिकं क्षेत्रं तीर्थानां तीर्थमुत्तमम् ।
यद्यस्ति भुवि विप्रेन्द्र तन्मे ब्रूहि तपो निधे ॥
आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा विहरन् रमयासह ।
यत्र साक्षात्कृतो देवो वरदस्सर्वदेहिनाम् ॥ "

इत्यादिना भृगुप्रश्नेन

" शृणुष्वैकमना ब्रह्मन् क्षेत्राणां क्षेत्रमुत्तमम् ।
श्रीवेङ्कट गिरिर्नाम क्षेत्रं पुण्यं महीतले ॥
सर्वपापप्रशमनं सर्वपुण्यविवर्धनम् ।
वक्तुं न तस्य माहात्म्यं ब्रह्मणापि सुरैरपि ॥
शक्यते वा तथास्मर्तुं मनसापि महामुने ! ।
आराध्यस्सर्वदेवानां माधवो यत्र वै गिरौ ॥
विहाय स्वं परं धाम रमते रमया सह ॥ "

इत्यादिना नारदप्रतिवचनेनचास्य विष्णुक्षेत्रत्वमवगम्यते ॥

एवमन्येष्वपि वेङ्कटाचल माहात्म्य परेषु पुराणभागेषु सर्वत्र वेङ्कटाचलस्य विष्णु क्षेत्रत्वमेव प्रतिपाद्यमानं द्रष्टव्यम् । एवमस्य वेङ्कटाचलस्य श्री वैकुण्ठात् वैनतेयेनानीतक्रीडाचलरूपतायाः आदिशेषावताररूपतायाश्च पुराणेषु प्रतिपादन दर्शनात् वैकुण्ठाद्रि शेषाद्रि गरुडा चलादि संज्ञाबलाच्च श्रीविष्णुक्षेत्रत्वमवगम्यते स्पष्टम् ।

सर्वेऽपि च वैदिका विप्राः श्रौतस्मार्तनित्यकर्मानुष्ठानेषु देशकालसंकीर्तन दशायामिदं क्षेत्रं श्रीवराहक्षेत्रत्वेनैव व्यपदिशन्तो दृश्यन्ते ॥ किं बहुना, अनादिनिधनाविच्छिन्नपाठसंप्रदायापौरुषेयतया अनाघ्रातदोषगन्धा श्रुतिरपि श्रीवेङ्कटाचलं श्रीविष्णुक्षेत्रमेव श्रावयति ।

श्रूयते हि ऋग्वेदे अष्टमाष्टके, अष्टमाध्याये, त्रयोदशेवर्गे—

" अरायि काणे विकटे गिरिंगच्छ सदान्वे। शिरिंबिठस्य सत्त्वभिः। तेभिष्ट्वाचातयामसि ॥ " इति प्रथमा ऋक् श्रीवेङ्कटाचल 'विषयतया उपबृंहिता भविष्योत्तर पुराणान्तर्गते श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्य भागे चतुर्थाध्याये—

" अरायि काणे विकटे गिरिंगच्छेति तं विदुः ।
एवं वेदमयः साक्षाद्गिरीन्द्रः पन्नगाचलः ॥ " इति श्लोकेन ॥

अस्याश्च श्रुतेः एवं विवृतिर्बोद्धव्या। वेदपुरुषः हितमत्र उपदिशति चेतनं पुरुषार्थ

कांक्षिणं संबोध्य। त्वयीति शेषःपूरणीयः अत्र सन्दर्भवशात्। त्वयि अरायि ऐहिकामुष्मिकैश्वर्यरहिते रैशब्दोह्यैश्वर्यवाची। काणे बाह्येनाभ्यन्तरेणवा चक्षुषा विरहिते। विकटे, विशिष्टाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविक तापत्रयशालिनि। कट शब्दो हि दाहपरः। सदान्वे दानवैः ऐहिकामुष्मिकापेक्षित पुरुषार्थ विरोधिभिः। सहिते वा सति दारव शब्दस्य दार्वेतिवत् दानवशब्दस्य दान्वेति व्यत्ययः छान्दसः। शिरिंबिठस्य श्री पीठस्य श्रीनिवासस्येतियावत्। त्र्यंबकशब्दस्य त्रियंबकेतिवत्। स्वरित शब्दस्य सुवरिति वच्च, श्रीमति लक्ष्मीबीजस्य लक्ष्मीवाचिनः शिरिमिति व्यत्ययः। पीठशब्दस्य बिठेति व्यत्ययच्छान्दसः।

यद्वा विशेषेण तिष्ठन्त्यस्मिन्निति विठो निवासः, बिभ्राजमान इत्यत्रेव वबयोरभेदाद्बिठः। गिरिं वेङ्कटाचलं। शिरिंबिठस्य सत्वभिः, सत्वैः प्राणिभिः, श्रीनिवासभक्तैस्सहेति यावत्। शिरिंबिठस्येत्यस्य आकांक्षासामर्थ्यात् उभयत्रान्वयः। गच्छ, पूर्वोक्तसर्वानिष्टपरिहारार्थं प्राप्नुहि। तत्र गमने कथं तत्परिहार इत्यत्राह---तेभिरित्यादि। तेभिः तैः श्रीनिवासभक्तैः त्वा त्वां सहस्रशीर्षं देवमित्यादिष्विवात्र प्रथमार्थे द्वितीया छान्दसी। शिरिंबिठशब्दोऽत्राकांक्षासामर्थ्यात् द्वितीयान्तस्सन्ननुषज्यते। शिरिंबिठं श्रीनिवासम्। चातयामसि। चातयितुं, प्रार्थयितुमर्हसि। चते चदे याचने च इति हि धातुः।

यद्वा धातोरनेकार्थत्वात् समर्पयितुमर्हसीत्यर्थः। इदानीं तु त्वाशब्दो यथा स्वविभक्त्यैवार्थवान्। शिरिंबिठस्येति षष्ठ्यन्तस्यैवचानुषङ्गः। तथा च। यथोक्तानिष्ट प्रसङ्गे श्रीनिवासस्य गिरिं तद्भक्तैस्सह गत्वा तद्भक्तमुखेनैव तं स्वाभीष्टं याचितुमर्हसीति वा। तद्भक्तमुखेनैव स्वात्मानं तस्य समर्पयितुमर्हसीति वा वेद पुरुषोपदेशः फलितो भवतीति॥ अत्र श्रीनिवासगिरेः श्रीनिवासस्य च श्रीनिवासभक्तद्वारेणोपसदनीयतायाः स्पष्टतरं श्रूयमाणतया वैष्णवक्षेत्रत्वमेवास्य दुरपह्नवं सिध्यतीति॥

इत्थं श्रीरामानुजमुनिविरचितेन निपुणेन निरूपणेन स यादवराजः श्रीवेङ्कटाचले शैवक्षेत्रत्वसन्देहं तत्याज॥

इत्थं यतीशानसुयुक्तिजाल
विद्वन्मनोहारि निरूपणेन ।
सद्यो हि राज्ञोऽपससार मोहो-
रविप्रकाशेन यथा तमोऽन्धम् ॥

इत्यनन्तार्य गुम्भितायां श्रीवेङ्कटाचलेतिहासमालायां
श्रीवेङ्कटाचलस्य देवतान्तरक्षेत्रत्व-
वासनानिरसनं नाम
प्रथमःस्तबकः

श्रीः

अथ द्वितीयःस्तबकः

[५] अथ श्रीभगवद्रामानुजयोगीश्वरः पुनः ।
उवाच प्रीणयन् भूपं युक्तियुक्ताभिरुक्तिभिः ॥
श्रीस्वामिपुष्करिण्यां ते व्यामोह उदपादि यः ।
तमप्युन्मूलयिष्यामि शृणु यादवराज भो ॥

रामानुजमुनिः—

यदुक्तं वादिभिः, स्वामिपुष्करिणीसंज्ञाघटकस्वामिशब्दः संज्ञैकदेशेन संज्ञिग्रहणन्यायेन कुमारस्वामिपर इति स्वामिपुष्करिणीतीरे कुमारस्वामी तपश्चर्यां कुर्वन् वर्तत इत्यत एव हेतोः सा पुष्करिणी तदीयतया स्वामिपुष्करिणीति व्यपदिश्यत इति, अतः सा देवतान्तरतीर्थमेव न विष्णुतीर्थमिति च। **तद-युक्तम् ।** निखिलतीर्थस्वामित्वाभिप्रायेण, स्वामिनी च सा। पुष्करिणी च स्वामिपुष्करिणीति कर्मधारयव्युत्पत्त्यैव स्वामिपुष्करिणीसंज्ञायाः पुराणवचनैर्नि-रुक्तत्वात् स्वामिशब्दस्य निरुपपदस्य कुमारपरतया क्वापि प्रयोगादर्शनेन संज्ञैक-देशन्यायस्येहानवतारात् । प्रत्युतासंकोचेन निखिल जगच्छेष भूत श्रीमन्नारायण वाचिताया एव संभवेन षष्ठीतत्पुरुषस्वीकारेऽपि स्वामिपुष्करिणीसंज्ञया तस्याः

पुष्करिण्या विष्णुतीर्थत्वस्यैव सिद्धेः। तत्तीरे बहूनामन्येषामिव स्कन्दस्यापि कतिपयकाल तपश्चर्याकरणमात्रेण तदीयत्वासिद्धेश्च।

यथोक्तं वादिभिः स्वपक्षसाधकतया अभिमानिते वामनपुराण एव चतुश्चत्वारिंशाङ्कचिह्निते पञ्चविंशाध्याये—

"अस्ति श्रीवेङ्कटो नाम प्रथितः पर्वतोत्तमः।
द्रमिडेषु महापुण्यः सेवितस्त्रिदशैर्गिरिः॥
तस्य शृङ्गे सुमहती पुण्या पापविनाशिनी।
स्वामिपुष्करिणी नाम सरसी सर्वकामदा॥
त्रैलोक्यवर्तिनां ब्रह्मन् तीर्थानां स्वामिनी हि सा॥" इति
"स्वामिपुष्करिणीत्येतन्नामधेयं च तत्कृतम्।
मार्कण्डेय! समस्तानां तीर्थानां स्वामिनी यतः॥" इति च।

वाराहपुराणान्तर्गत प्रथम भागे अष्टत्रिंशाङ्कचिह्निते षष्ठाध्याये—

"स्वामिपुष्करिणी शब्दो रूढस्तस्मिन् सरोवरे।
व्युत्पत्तिः कथिता तस्य तीर्थानां स्वामिनी यतः॥
स्वामिपुष्करिणीत्येव तस्मात्पूर्वं पुरातनैः।
प्रोक्तेदानीं भगवता व्युत्पत्तिस्तस्य सम्मता॥
स्वामित्वस्य प्रदानाच्च स्वामिपुष्करिणीत्वियम्॥" इति।

तत्रैव पंचाशाङ्कचिह्निते अष्टादशाध्याये—

"स्वामिपुष्करिणी चेयं ब्रह्मन् लोकपितामह!।
तीर्थानां स्वामिभूतत्वादुच्यतेऽन्वर्थनामतः॥
यानि कानिच तीर्थानि गङ्गादीनि महीतले।
तानि सर्वाणिचोत्पन्नान्यस्मात्तीर्थात्पितामह!॥
ऐरम्मदतटाकश्च वैकुण्ठे यस्तु तिष्ठति।
स एव गीयते चात्र स्वामिपुष्करिणीति च॥" इति।

तत्रैव एकषष्ठितमाङ्कचिह्निते एकोनत्रिंशाध्याये श्रीवेङ्कटेशाष्टोत्तरशतनामावल्यां—

"तीर्थस्वामिसरस्स्नातजनाभीष्टप्रदायिने ।"

इति चोक्तम् । वराहपुराणान्तर्गत द्वितीयभागेऽपि प्रथमाध्याये—

"त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि सरांसि सरितस्तथा ।
तेषां स्वामित्वमापन्नं धरे स्वामिसरोवर"मित्युक्तम् ॥

एवं पाद्मपुराणभागेऽपि द्वात्रिंशाङ्क चिह्निते स्वामिपुष्करिण्या महर्षिभिः पापिनां पापापनोदनप्रबलप्रायश्चित्तयोग्यपरमपावन पुण्यतीर्थताव्यवस्थापनपरे नवमाध्याये-ऽप्युक्तम्—

वामदेवः—

"सरांसि यानि दिव्यानि सन्त्यत्र जगतीतले ।
तेषामेषा स्वामिनी हि स्वामिपुष्करिणीत्यतः ॥" इति ।

मार्कण्डेय पुराण भागेऽपि तृतीयाध्याये—

"राजते सर्वतीर्थानां स्वामि स्वामिसरोवरम् ।" इत्युक्तम् ।

एवं ब्रह्मपुराणे द्वितीयाध्याये—सरस्वत्यास्सर्वतीर्थोत्कृष्टत्वलिप्सया नदी-रूपेण ब्रह्मावर्ते प्रवृत्तायाः तद्दशायां पुलस्त्यशापेन तदलाभखिन्नाया भगवन्तं तपसा तोषयित्वा तस्मात्सरोवस्थायां तत्सिद्धिलक्षणं वरं प्राप्तायाः श्रीवेङ्कटाद्रौ स्वामिपुष्करिणीरूपेणाविर्भूतत्वप्रतिपादनात् स्वामिपुष्करिणी शब्दघटक स्वामि-शब्देन तीर्थाधिपत्यलक्षणं स्वामित्वमेव पुष्करिण्याः प्रतिपाद्यत इत्यवगम्यते । यथोक्तं तत्र—

"पुरा सरस्वती देवी तीर्थोत्कृष्टत्वकांक्षया ।
सरस्वती नदी नाम ब्रह्मावर्ते बभूव ह ॥" इत्यारभ्य—

"तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्थानि भुवनत्रये ।
स्वस्य पापविमोक्षार्थं याचयिष्यन्ति मां शुभे ॥
तेषां पाप विमोक्षार्थं त्वयि स्नानं ददाम्यहम् ।
धनुर्मासे सिते पक्षे द्वादश्यामरुणोदये ॥
स्नानार्थमागतं तीर्थजालं प्रेष्यत्वमाप्नुयात् ।
तीर्थाधिराज्ये तत्तीर्थजालं त्वामभिषेक्ष्यती"त्यन्तम् ॥

एवं तीर्थस्वामित्वतात्पर्येण स्वामिपुष्करिणीव्यपदेशनिर्वाहकं वचनजातं तत्रतत्रोपस्थितमन्यदप्युदाहर्तव्यम् ॥ श्रीवराहश्रीनिवासरूपिणो निखिलजगत्स्वामिनो निकटवर्तित्वहेतुनापि स्वामिपुष्करिणी निर्देशनिर्वचनाभिप्रायाण्यपि कानिचिद्वचनानि दृश्यन्ते। यथोक्तं स्कन्दपुराणान्तर्गते प्रथमभागे प्रथमाध्याये—

"सुवर्णमुखरीतीरे लक्ष्मीपतिनिवासभूः।
वेङ्कटाद्रिरिति ख्यातः सर्वलोकेषु पूजितः॥
तस्मिन् शेषगिरौ पुण्ये सुरासुरनमस्कृते।
ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयादिनाशके॥
स्वामिपुष्करिणी चेति सर्वपापापहारिणी।
उत्तरे श्रीनिवासस्य वर्तते सरसी वरा॥
तं गत्वा वेङ्कटं शैलं स्वामिपुष्करिणीं शुभाम्।
स्नात्वा संकल्पपूर्वं तु वराहस्वामिनं हरिम्॥
सेवित्वा पश्चिमे तीरे निर्गत्य हरिमन्दिरम्।
गत्वा तत्र निधानेन स्वर्णाचलनिवासिनम्॥
श्रीनिवासं परं देवं भक्तानामभयप्रदम्।
शङ्खचक्रधरं देवं वनमालाविभूषितम्॥
दृष्ट्वा निर्धूतपापोऽसि संशयं मा कृथा द्विज!॥" इति

स्कन्द पुराणान्तर्गतद्वितीय भागरूपे सप्तत्रिंशाङ्कचिह्निते अध्यायेऽप्युक्तम्—

"वैकुण्ठलोकादानीतो विष्णोः क्रीडाचलो महान्।
गरुत्मता वेगवता स्वर्णमुख्यास्तटे शुभे॥
वर्तते देवसङ्घैश्च ऋषिसङ्घैश्च पूजितः।
तस्मिन् वेङ्कटशैलेन्द्रे साक्षान्नारायणः स्वयम्॥
लक्ष्मीदेव्या च भूदेव्या नीलादेव्या समावृतः।
वर्तते वेङ्कटेशस्स साक्षान्मोक्षप्रदायकः॥ इति।
तं गत्वा वेङ्कटं शैलं स्वामिपुष्करिणीजले।

सुतेन साकं विप्रेन्द्रः सस्नौ नियमपूर्वकम् ॥
वराहस्वामिनं नत्वा श्रीनिवासालयं गतः ।
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा विमानं संप्रणम्य च ॥" इति च ।

अत्र श्रीवेङ्कटाचलस्य विष्णुक्षेत्रत्वं स्वामिपुष्करिणीतीरे वराहश्रीनिवासरूपिणो जगत्स्वामिनो विष्णोर्निवासं चाभिधाय स्वामिपुष्करिणी शब्द घटकस्वामि शब्दस्य तत्परतासंभवस्यापि सूच्यमानतया षष्ठीतत्पुरुष समासोऽपि संभवतीत्यभिप्रेतमवगम्यते । एवं च स्वामिपुष्करिणीतीरे भगवतो निवासप्रतिपादकमन्यदपि कृत्स्नं वचनजातं एतदर्थोपलक्षकं द्रष्टव्यम् ॥

एवं स्वामि पुष्करिण्या वैकुण्ठ लोकानीत भगवत्क्रीडावापीत्वनिर्देशादपि विष्णुतीर्थत्वमेवावगम्यते । यथोक्तं वराहपुराणान्तर्गतप्रथमभागे पञ्चत्रिंशाङ्कचिह्निते तृतीयाध्याये—

"स्वामि पुष्करिणी पुण्या सर्वपापप्रणाशिनी ।
वैकुण्ठे भगवत्क्रीडावापी श्रीभूमि लालिता ॥
अप्राकृतज लौघा च सुगन्धा सुमनोहरा ।
गङ्गादिसर्वतीर्थानां जन्मभूमिश्शुभोदका ॥
आनीता वैनतेयेन क्रीडार्थं तत्र तिष्ठति ॥" इति ।

अत्र भगवत्क्रीडावापीति निर्देशेन स्वामिपुष्करिणीशब्दघटकस्वामिशब्दो भगवत्परो व्याख्यातो भवति । एवं स्वामि पुष्करिणी स्नानादिभिर्विष्णु सायुज्यादि फलप्रतिपादनेनापि तस्याः श्रीविष्णुतीर्थत्वमेवावगम्यते । तस्मात् भगवतो निखिल जगत्स्वामित्ववदस्याः पुष्करिण्या निखिलपुण्यतीर्थ स्वामित्वान्निखिल जगत्स्वामि भूत भगवत्संबन्धित्वाच्च तदेतन्निमित्तद्वयमाश्रित्यैव स्वामिपुष्करिणी व्यपदेशप्रवृत्त्यवगमात् स्वामिपुष्करिणी श्रीविष्णुतीर्थमित्येव सिद्धं भवति ॥

कुमारसंज्ञयोपलक्षितं तु तीर्थं कुमारधारिका तीर्थमेव । तत्रैव तदीयकल्पवासस्य पुराणवचनेष्ववगमात् । तदपि तीर्थं विष्णुती[illegible] त[illegible]णां बहूनामन्येषां तत्र तत्र वासमात्रेण तत्तद्दृष्यादि संज्ञयो[illegible]वदस्यापि [illegible]

TIRUPATI

स्कन्दस्य तत्रत्यवासमात्रेण तत्संज्ञयोपलक्षितत्वात् कृत्स्नस्यैव शैलस्य भगव न्धित्वावगमाच्च ॥ तस्मात् न स्वामिपुष्करिण्या देवतान्तरसंबन्धित्वगन्धावकाशः ॥

इत्थं भगवता रामानुजमुनिना क्रियमाणं निरूपणमाकर्ण्य यादवराजः सविस्रंभं सशिरःकम्पं च स्वामिपुष्करिण्याः परमपावनश्रीविष्णुसंबन्धि पुराण तीर्थत्वमेव सम्यगनुमेने ॥

[प] श्रीमद्रामानुजार्यप्रकथितसुवचःश्रेणिपीयूषधाराः
पीत्वा पीत्वा जहर्ष श्रवणपुटयुगाद्यादवक्षोणिपालः ।
विस्रंभं च प्रपेदे यतिपतिफणितौ विस्मयं च प्रभूतं
शैवान् वैतण्डिकांस्तानमनुत स तदा व्यर्थकोलाहलांश्च ॥

इत्यनन्तार्यगुम्भितायां इतिहासमालायां स्वामिपुष्करिण्याः
देवतान्तर संबन्धितीर्थत्ववादनिरसनं नाम
द्वितीयस्तबकः ॥

श्रीः

अथ तृतीयःस्तबकः

[प] इत्थं प्रहर्षं परमं प्रपन्नं सविस्मयं यादव भूमि
यतीन्द्रवाणीप्रवणान्तरङ्गं सासूयमैक्षन्त तदा [

इत्थं रामानुजमुनिनिपुणनिरूपणश्रवण बद्धादरं तत्रैव शनैश्शनैरवतीर्ण प्रामाणिकत्वधियं यादवराजमालोकयन्तः साभ्यसूयाः शैवा अवादिषुः ॥

शैवाः—

भो राजन् श्रीवेङ्कटाचलस्य वराहदेवाधिष्ठानतानिबन्धनं विष्णुक्षेत्रत्वमिव स्कन्द[illegible]न्धनं तदीयक्षेत्रत्वमपि दुर्वारम् ।

किंच स्वामिपुष्करिण्याः स्कन्दसंबन्धित्वेऽपि तीर्थराजत्वसंभवे बाधका-

भावेन स्वामिपुष्करिणी संज्ञायाः कर्मधारयसमासस्वीकारमात्रेण न तस्याः विष्णुतीर्थत्वं निर्व्यूढं भवति ।

तस्मात् यावदस्याः पुष्करिण्या दक्षिणे तीरे विराजमानस्य देवस्य देवतान्तर रूपता निरपवादा अवतिष्ठते, तावदस्याचलस्य अस्याः पुष्करिण्याश्च देवतान्तर संबन्धिताऽपि दुरपह्नवैव स्यादिति किमन्यैरेतदीयैः संकथनैः ॥

नच वयमत्यन्ताय अस्मिन्नचले वराहदेवसद्भावं वराहक्षेत्रत्वं ततो विष्णु भक्तोपजीव्यत्वं वा अपलपामः ॥ परंतु स्वामिपुष्करिण्या दक्षिणे तीरे विराजमानो देवः स्कन्द इति । ततश्चानयोरचलपुष्करिण्योस्तत्संबन्धित्वमप्यस्ति इति च ब्रूमः । तस्य देवस्य देवतान्तर रूपता च अनन्यथासिद्धैः लिङ्गैः प्रागुपदर्शितैः दुरपह्नवैवावतिष्ठते । तस्माद्रामानुजमुन्युक्तं सहसैव युक्तं मा मंस्थाः ॥

[प] इत्थं स शैवैः प्रत्युक्तः स्वयं यादवभूमिपः ।
प्रत्युत्तरं ददौ तेषां शैवानामप्रतिक्रियम् ॥

यादवराजः—

हे शैवाः युष्माभिरभिधीयमानमंशं वयं युक्तं न मन्यामहे । तारकासुरवध-जनित पापप्रध्वंसनाय स्कन्देन तपश्चर्याकरणाय आश्रितमिदं उत्तमं विष्णुक्षेत्रं श्रीवेङ्कटाचल इति स्पष्टमेव जोघुष्यते पुराणवचनैः ॥

किंच वैकुण्ठलोकात् वैनतेयानीतोऽप्राकृतोभगवत्क्रीडाचलो वेङ्कटाचल इति । तदानीताप्राकृतजलौघा भगवत्क्रीडा वापी स्वामिपुष्करिणीति च प्रति-पाद्यते । प्रागेव प्रथितप्रभावायाः स्वामिपुष्करिणीसंज्ञया विख्यातायाः अस्याः पुष्करिण्याः तीरं तपश्चर्याकरणाय स्कन्देन आश्रितमिति प्रतिपादनात् न तत्संब-न्धेन स्वामिपुष्करिणीसंज्ञासंबन्धोऽस्याः सुवचः ॥

एवमादिभिः बहुभिः कारणैः श्रीवेङ्कटाचल स्वामिपुष्करिण्योः देवतान्तर-संबन्धित्वमवनुदन्तं श्रीमहाविष्णुसंबन्धित्वमेव च प्रतिपादयन्तं श्रीरामानुजमुनिं प्रति तयोर्देवतान्तर संबन्धित्वसाधकं समुचितमुत्तरं भवद्भिर्नावोऽचि । रामानुज मुनिकृतं च निरूपणं तत्पक्षसमर्थने पर्याप्तं प्रमाणं प्रतीमः । अत इदानीं स्वामि

पुष्करिण्या दक्षिणे तीरे विराजमानो देवः श्रीमहाविष्णुर्वा स्कन्दो वा इत्ययमेवांशो निरूपणीयश्शिष्टः। तमेव चांशमेषोऽहं रामानुजमुनिं पृच्छामि।

[५] इति सदसि शैवबृन्दं प्रत्याख्यायैष यादवनृपालः।
श्रीरामानुज यतिनंवाचं प्रोवाच मानयन् भक्त्या॥

यादवराजः—

भो रामानुजमुने! श्रीवेङ्कटाचलः श्रीविष्णोरेव क्षेत्रमिति स्वामिपुष्करिणी श्रीविष्णोरेव तीर्थमिति च भवत्कृतं निरूपणं भवत्पक्षसमर्थने पर्याप्तं निपुणतरमेव प्रमाणमिति वयमभ्युपगच्छाम। संप्रति स्वामिपुष्करिण्या दक्षिणे तीरे विराजमानो देवः श्रीमहाविष्णुरेव न पुनर्देवतान्तरमित्ययमंश एव भवता निरूपणीयः॥

इति संपृष्टो यादवभूपालेनायमथ यतीशानः।
प्रोवाच भूमिपालं युक्तिभिरनुरञ्जयन्प्रमाणैश्च॥

रामानुजमुनिः—

भो भो राजन्नवहितमनसा भवताऽद्य मद्वचः श्राव्यम्।
सुस्पष्टेऽस्मिन्नर्थे नैवापेक्ष्यं निरूपणं निपुणम्॥

बहुभिः प्रमाणगणैः प्रकटतरेण अप्रतिमनिजवैभवेन च दुरपह्नवस्वरूपोऽसौ भगवान् वेङ्कटाचलपतिः मधुसूदनो देवः देवसंज्ञातुल्यतामात्रेण न कथंचिदपि क्षुद्रशक्तिदेवतान्तरशङ्कागन्धमर्हति। स हि खलु खद्योतसंज्ञासाम्यमात्रेण भगवति मयूखमालिनि दुरपह्नवदुर्विषहतेजःपुञ्जमये अत्यल्पदीप्तिज्योतिरिङ्गण-कीटभ्रमः कस्यचिदुदेति। संप्रतीह विद्वद्भिः विशेषतः परिपठ्यमानैः सर्वैरपि श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यविषयैः पुराणभागैः उद्बाहुभिः अयं स्वामिपुष्करिणीदक्षिण तीरविराजमानो देवः श्रियःपतिः भगवान्नारायण एवेति सम्यगेवोच्चैस्समंततो जोघुष्यते।

तेषु हि "मायावी परमानन्दः त्यक्त्वा वैकुण्ठमुत्तमम्।
स्वामिपुष्करिणीतीरे रमया सह मोदते॥"

इति प्रायशः सर्वत्र घुष्यते॥ एषा हि वार्ता—श्रीस्वामिपुष्करिण्याः पश्चिमे

दक्षिणे च तीरे विराजगानयोः श्रीवराहश्रीनिवासयोर्मध्ये श्रीनिवासविषया श्रीनिवासप्रादुर्भावघट्टेष्वेव ईदृशवार्तायाः पुराणेषु प्रतिपादनात् भूदेवीसाहचर्यशालित्वेनैव प्रतिपन्नस्य श्रीवराहभगवतः श्रीदेवीसाहचर्यस्य क्वाप्यप्रतिपन्नतया कल्पादौ प्रलयार्णवमग्नां धरणीमुद्धृत्य यथापूर्वं संस्थाप्य तदभिमानिन्या भूदेव्या सह तदानीमेव सुमेरुशिखरादागत्य सुवर्णमुखरीतीरे श्रीवेङ्कटाचलाधिष्ठानस्य प्रतिपन्नतया च मध्ये वैकुण्ठलोकादागमनस्य श्रीदेवीसाहचर्यस्य च दर्शितवचनप्रतिपन्नस्य तद्विषयत्वासंभवाच्च ।

श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यविषये शेषधर्मपुराणान्तर्गते अष्टाचत्वारिंशाङ्कचिह्निते अध्याये हि—

देवव्रत महाभाग सुरसिन्धुसुत प्रभो ।
श्रीनिवासस्य माहात्म्यं वद नो वदतां वर ॥
वैकुण्ठवासी देवेशो विष्णुः सर्वगतः प्रभुः ।
कथं प्राप्तो वृषगिरिं तन्मे त्वं कृपया वदे"ति श्रीनिवासमाहात्म्यं

युधिष्ठिरप्रश्नमुखेन प्रस्तुत्य—

वैकुण्ठलोके संभूता वार्ता परमपावनी ।
अश्रावि या मया सन्तो वक्ष्ये शृण्वन्तु तां कथाम् ॥
मायावी परमानन्दस्त्यक्त्वा वैकुण्ठमुत्तमम् ।
स्वामिपुष्करिणीतीरे रमया सह मोदते ॥
इत्यद्भुततमं वाक्यं श्रुत्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः ।
तत्र सेवितुमुद्युक्तास्तदाहं च जगद्गुरुम् ॥

इति नारदमुखेन वैकुण्ठलोकवार्ताश्रवणपूर्वकं तेनैव सह सेन्द्रमरुद्गणमहर्षिगणादीनां श्रीवेङ्कटाचले श्रीनिवासदर्शने प्रवृत्तिमभिधाय—

कोटिसूर्यप्रतीकाशश्चन्द्रकोटिसुशीतलः ।
स्वर्लोकाद्भूमिपर्यन्तं प्रादुरासीच्छ्रियःपतिः ॥
स्वामिपुष्करिणीतीरे रविमण्डलसन्निभे ।

विमाने सेवितो देवैः श्रीनिवासोऽवसत्प्रभुः ॥

इत्यन्तेन स्वामिपुष्करिणीतीरे श्रीनिवासाविर्भावोऽभिहितः ॥

वराहपुराणान्तर्गतप्रथमभागे त्रिचत्वारिंशाङ्कचिह्नते दशमाध्याये—

वेङ्कटाद्राविदानीं तु सर्वप्रत्यक्षगोचरः ।
आस्तेह्यञ्जनशैलाभः सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥
कस्य वा पुण्यशीलस्य रूपमेतत्प्रदर्शितम् ॥

इति श्रीनिवासाविर्भाववृत्तान्तं प्रस्तुत्य दैत्यपीडितानां देवमहर्षीणां भगवन्तं प्रपत्तु क्षीराब्धिं गतानां भगवन्तं स्तुवतां—

"एतस्मिन्नन्तरे कश्चिच्छङ्खचक्रगदाधरः ।
पार्षदः परमेशस्य व्योम्नि चागत्य वै मुनीन् ॥
पुरुषः सोऽब्रवीदेवं श्रूयतामिति तान् मुनीन् ।
आस्ते भूमौ गिरौ क्वापि मायावी कमलापतिः ॥
किमर्थमागतः सद्भिर्युष्माभिस्सनकादिभिः ।
तत्रैव यूयं गच्छध्वमिति चोक्त्वा ययौ पुनः ॥

इति वार्तायाः पार्षदमुखेन प्रवृत्तेः । एवं नारदस्यापि वैकुण्ठलोकं गतस्य तत्र किंचित्पुरुषमुखेन "भूमौ क्वापि गिरौ विष्णुर्लक्ष्म्या सह विमोदते" इति वार्ताप्रवृत्तेश्च प्रतिपादनदर्शनेन एवमेवान्यत्रापि श्रीनिवासाविर्भाव घट्ट एव ईदृशवार्तायाः प्रवृत्तिप्रतिपादनदर्शनेन च यथोक्तवार्ताप्रवृत्तिः श्रीनिवासविषयैवेति सुगमम् ॥

"आस्तेचाञ्जनशैलाभः" इत्युपक्रमपर्यालोचनेनापि श्रीनिवासविषयैवेय वार्ताप्रवृत्तिः न श्वेतवराहविषयेति विज्ञायते ।

एवं वराहपुराणप्रथमभागे चतुस्त्रिंशाङ्कचिह्नते द्वितीये अध्याये—

"ततः श्वेतवराहश्च स्थापयित्वा धरां तदा । विभज्य सागरान् सप्त लोकान् सप्त च पूर्ववत्" इत्यारभ्य कल्पादौ वराहभगवता कृतं ससागरपृथिव्यादिलोकस्थापनं प्रतिपाद्य "ततो गिरिं समारुह्य श्वेतपोत्री हरिः स्थितः । स्वामि पुष्करिणीतीरे पश्चिमे पुण्यकानने ।" इत्यादिना तदानीमेव वैनतेयेन वैकुण्ठलो-

ादावाह्य स्थापिते वेङ्कटाभिधाने क्रीडाचले स्वामिपुष्करिणीपश्चिमतीरे श्रीश्वेत-
राहभगवान् दिव्यविमाने स्थित इति प्रतिपाद्य तदनन्तरम्—

"ततो जातु तटे स्वामिपुष्करिण्यास्तु दक्षिणे ।
मध्ये विमानं पद्माक्षः श्रीनिवासः परात्परः ॥
अतिष्ठद्देवदेवोऽपि शङ्खचक्रगदाधरः ।"

त्यनेन पश्चात् किंचित्कालानन्तरं श्रीनिवासभगवानागत्य स्वामिपुष्करिणीदक्षिण ागे दिव्यविमाने स्थित इति प्रतिपादनेन श्रीवराहश्रीनिवासदेवौ पृथक् पृथक् ागवद्दिव्यावतारभूतौ पृथक् स्थानस्थितौ पृथक् पृथग्विलक्षणदिव्यचरित्रचेष्टितौ च ेराजेते इति स्पष्टमेवावगम्यते ।

अतोऽत्र श्रीवराहदेवलक्षणमेकरूपमेव विष्णुं स्वीकृत्य श्रीनिवासमूर्तिलक्षणं वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे विराजमानतया पुराणप्रतिपन्नं भगवन्तं विष्णुमपलप्य त्स्थाने तपश्चर्यार्थमागतः स्कन्द एव तत्र स्थापित इति कल्पनं न कथंचिदपि ाजाघटीति ॥

एवं वराहपुराणद्वितीयभागे प्रथमाध्याये कल्पादौ धरणीं प्रलयार्णवमग्ना-ुद्धृत्य स्थापयित्वा मेरुशिखरे स्थितस्य श्रीवराहभगवतः सन्निधिं प्रति धरण्यभि-ानिन्या भूदेव्या आगमनं प्रतिपाद्य तयोस्तत्र संजाते संवादे श्रीवेङ्कटाचलप्रस्तावे वामिपुष्करिणीप्रशंसायाम्—

"एतेषु प्रवरा देवी स्वामिपुष्करिणी शुभा ।
अस्यास्तु पश्चिमे तीरे निवसामि त्वया सह ॥
आस्तेऽस्या दक्षिणे तीरे श्रीनिवासो जगत्पतिः ।"

ति स्वामिपुष्करिणीपश्चिमदक्षिणतीरयोर्भूदेवीसहितश्रीवराहदेवश्रीभूमिसहितश्रीनि-ासदेवलक्षणभगवद्दिव्यावतारयोः प्रतिकल्पनियतभाविस्थितिं वराहभगवतैवाभिहितां तिपाद्य संवादान्ते—

"उद्धृत्य धरणीं देवीमालिलिङ्गेऽथ बाहुभिः ।
आघ्राय धरणीवक्त्रं वामाङ्के सन्निवेश्य च ॥

आरुह्य गरुडेशानं जगाम वृषभाचलम् ।
मुनीन्द्रैर्नारदाद्यैश्च स्तूयमानो महीपतिः ॥
स्वामिपुष्करिणीतीरे पश्चिमे लोकपूजिते ।
तदाध्यास्ते श्रीवराहो मुनीन्द्रैस्तत्र पूजितः ॥ "

इति धरणीदेव्या सह तदानीमेव गरुडमारुह्यागतस्य श्रीवराहभगवतः श्रीस्वामिपुष्करिण्याः पश्चिमं तीरमधिष्ठाय वर्तमानत्वं प्रतिपाद्य ततो द्वितीयाध्यायान्ते—

" वेङ्कटाख्ये महाशैले श्रीनिवासो जगत्पतिः ।
कदा ह्यायाति देवेशः श्रीभूमिसहितोऽमलः ॥
कथं कल्पान्तसंस्थायी भविष्यति जनार्दनः ।
एतद्ब्रूहि वराहात्मन् महत्कौतूहलं मम ॥ "

इति श्रीनिवासभगवदागमनविषयं धरणीदेवीप्रश्नमुपक्षिप्य ततस्तृतीयाध्याये—

" वैवस्वतेऽन्तरे देवि पूर्वे कृतयुगेऽन्तरे ।
वायोस्तपो महद्दृष्ट्वा श्रीभूमिसहितोऽनघे ॥
आगच्छच्छ्रीनिवासश्च स्वामिपुष्करिणीतटे ।
दक्षिणेऽस्मिन् पुण्यतमे विमानेऽनन्दसंज्ञिते ॥
वसिष्यति च श्रीकान्तो वायोः प्रियकरो हरिः ।
तदारभ्य हृषीकेशः सेनान्याराधितोऽनिशम् ॥
आकल्पान्तमदृश्येऽस्मिन् विमानेऽसौ वसिष्यति ॥ "

इत्यनेन पूर्वकल्पदृष्टान्तेन भाविकालेऽपि किंचित्कालानन्तरं वायुतपश्चर्याफलतया श्रीभूमिसहितः श्रीनिवासः समागत्य स्वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे स्कन्देनाराध्यमानस्सन्नाकल्पान्तं निवत्स्यतीति भगवता वराहेणैव समाधानस्य प्रतिपादनाच्च श्रीनिवासदेवापह्नवेन स्कन्दकल्पनस्य नात्र किंचिदप्यवकाशो दृश्यते ।

प्रत्युत स्कन्दस्य तारकासुरहत्यादोषनिर्हरणार्थतपश्चर्यार्थमागतस्य श्रीनिवासाराधकतयैव पुराणप्रतिपन्नस्य भगवदाराधकतयैवावस्थानस्य न्याय्यत्वेन आराध्यदेवतारूपेणावस्थानं स्वीयपापहरलक्षणस्वागमनोद्देश्यविरुद्धं न कथंचिदप्युपपद्यते ।

एवं प्रायशो वेङ्कटाचलमाहात्म्यपरेषु पुराणभागेषु स्वामिपुष्करिणीपश्चिमदक्षिणतीरयोः श्रीवराहदेवश्रीनिवासदेवयोः पृथगवस्थानं प्रतीयते ।

श्रीपाद्मपुराणेऽपि सप्तविंशाङ्कचिह्निते चतुर्थाध्याये—

" कदाचिद्भगवान्विष्णुः कारुण्यागण्यपुण्यधीः ।
दर्शयन् सकलांल्लोकान् साक्षादक्षिपथं गतः ॥" इत्यारभ्य
" भक्तानुकम्पासहितः श्रीनिवासः परः पुमान् ।
आविर्बभूव भगवान् स्वामिपुष्करिणीतटे ॥" इत्यन्तेन

श्रीनिवासाविर्भावं प्रतिपाद्य ततः अष्टाविंशाङ्कचिह्निते पंचमाध्याये—

" सिह्मसानुमतः कुक्षौ स्वामिपुष्करिणीतटे ।
श्वेतस्य पोत्रिपोतस्य प्रादुर्भावः कथं विभो ॥" इत्यारभ्य

श्रीवराहदेवाविर्भावं ततः पृथक् प्रस्तुत्य निरूप्य—

" तदाप्रभृति देवेशो वराहवपुरूर्जितः ।
पातालल्लोकाल्लोकेऽस्मिन् कौतूहलसमाकुलः ॥
स्वापिपुष्करिणीतीरे पश्चिमेऽस्मिन् धरातले ॥" इत्यादिना
" अव्याजमित्रोऽत्र पोत्री वर्तते दिव्यगात्रभृत् ।
ह्लादयन्नात्मनस्सर्वान् ज्ञानानन्दमयान् सुरान् ॥" इत्यन्तेन

श्रीवराहदेवस्य स्वामिपुष्करिणीतीरे वसतेः । एकोनत्रिंशाङ्कचिह्निते षष्ठाध्याये—

" तदाप्रभृति देवेशो वराहवपुरात्मभूः ।
अनन्ताचलशृङ्गेऽन्तर्निक्षिप्ताङ्घ्रिसरोरुहः ॥
देव्या वसुधया सार्धं स्वामिपुष्करिणीतटे ।
सुखमास्ते सुरेशानः सुखी रहसि सुन्दरः ॥" इति

श्रीवराहभगवतः स्थितिमुक्त्वा तदुत्तरमेव—

" श्रीनिवासोऽपि शेषाद्रौ ततः स्वामिसरस्तटे ।
निवसन्नात्मनः कुर्वन्नर्वाचीनान् सुखात्मनः ॥" इत्यारभ्य
" पुराणपुरुषो धाता पुरुषस्तमसः परः ।
वैकुण्ठं पूर्ववसतिं त्यक्त्वेदानीं हि तिष्ठति ॥" इत्यन्तेन

स्वामिपुष्करिणीतीरे वराहभगवदागमनात्पश्चात् किंचित्कालानन्तरं श्रीवैकुण्ठादागत्य तत्रैव स्वामिपुष्करिणीतीरे श्रीवराहदेवात्पार्थक्येन श्रीनिवासभगवतोऽवस्थितेश्च प्रतिपादनेन श्रीमहाविष्णुः श्रीवराहश्रीनिवासलक्षणाभ्यां द्वाभ्यां रूपाभ्यां स्वामिपुष्करिणीतीरे सदा सन्निहितो वर्तत इति स्पष्टमवगम्यते ।

यद्यपि पद्मपुराणे त्रयस्त्रिंशाङ्कचिह्निते दशमाध्याये—

पश्चिमे स्वामिसरसस्तीरे प्रत्यग्रविग्रहम् ।
विमानमाविर्बभूव विमलानन्दकारकम् ॥" इति

श्रीनिवासविमानाविर्भावः । तत उपरिष्टात्—

"स्वामिपुष्करिणीतीरे पश्चिमे भूत्यपश्चिमे ।
बृन्दारकाणां बृन्दैस्तु प्रार्थितो लोकरक्षकः ॥
आविर्बभूव भगवान् श्रीनिवासः परः पुमान् ॥" इति

श्रीनिवासाविर्भावश्च स्वामिपुष्करिणीपश्चिमतीरे जात इति प्रतिपाद्यते । अन्यपुराणेषु च दक्षिणतीरे जात इति प्रतिपाद्यत इति किंचिद्भेदोऽवगम्यते ॥ तथापि श्रीनिवासतद्विमानयोराविर्भावस्य स्वामिपुष्करणीदक्षिणपश्चिमभाग एव जातत्वेन तादृशस्थानस्य दक्षिणत्वेन पश्चिमत्वेन च निर्देशयोग्यत्वान्न विरोध इति बोध्यम् ॥

एवं मार्कण्डेयपुराणेऽपि प्रथमाध्याये—

तस्यानुभावं प्रवदामि भूयः
समस्ततीर्थानि भवन्ति तत्र ।
एवं समस्तेषु च मुख्यतीर्थं
श्रीस्वामिनामास्ति सरोवरं तत् ॥
माहात्म्यमेतस्य मयोच्यते कथं
यत्पश्चिमे रोधसि भूवराहः ।
आलिंग्य कान्तामतिसौम्यमूर्ति-
र्विराजते विश्वजनोपकारी ॥
तद्दक्षिणतटे रम्ये वैकुण्ठपुरवल्लभः ।
आलिंगितवपुर्लक्ष्म्या वरदो वर्तते चिरम् ॥" इति

भविष्योत्तर पुराण तृतीयाध्याये—

एवं तीर्थवरा तत्र स्वामिपुष्करिणी शुभा ।
तस्याः पश्चिमदिग्भागे वराहवदनो हरिः ॥
धरामालिंग्य वल्मीक आस्ते पिप्पलराजितः ॥ इति ।
इत्थं विचार्यमाणे तु स्वामिपुष्करिणी तटे ।
दक्षिणे विमलं दिव्यं वल्मीकं दृष्टवान्मुदा ॥
तिन्त्रिणी वृक्षमूलस्थं भगवान् जगदीश्वरः ।
मत्वेदं परमं स्थानं तत्र लीनोऽभवद्धरिः ॥

इति च द्विरूपस्य भगवतः स्थलद्वये अवस्थानं स्पष्टमुक्तम् ॥

स्कन्दपुराणान्तर्गते प्रथमभागे सप्तमाध्यायेऽपि दर्शितमार्कण्डेयपुराणसमानानुपूर्वीकाण्येव वचनानि दृश्यन्ते। तत्रैव प्रथमाध्यायस्थितैः प्राग्द्वितीयस्तबक चतुर्दशवाक्योदाहृतैर्वचनैः स्कन्दपुराणद्वितीय भागात्मक सप्तत्रिंशाङ्कचिह्निताध्यायस्थितैः—

तं गत्वा वेङ्कटं शैलं स्वामिपुष्करिणीजले ।
सुतेन साकं विप्रेन्द्रः सस्नौ नियमपूर्वकम् ॥
वराहस्वामिनं नत्वा श्रीनिवासालयं गतः ।
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा विमानं संप्रणम्य च ॥
पद्मनाभोऽथ पुत्रेण केशवेन दुरात्मना ।
पपौ कटाह तीर्थं तद्ब्रह्महत्यादिनाशकम् ॥

इति वचनैश्च श्रीवेङ्कटाद्रौ श्रीस्वामिपुष्करिणीतीरे द्विरूपस्य भगवतः पृथगवस्थानं स्फुटतरमवगम्यते ।

एवं ब्रह्मोत्तरखण्डान्तर्गतपंचाशाध्यायस्थेन—

"स्वामितीर्थमिति ख्यातं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ।
तत्तीरे दक्षिणे विष्णुर्लक्ष्म्या सह विनोदते ॥" इति

वचनेन स्वामिपुष्करीणीतीरे लक्ष्म्या सह भगवतः श्रीनिवासस्य सद्भावः ॥

सप्तत्रिंशाङ्कचिह्नते वामनपुराणाष्टादशाध्याये—

" मुनयस्तेऽथ भूपाल तद्वाक्यसमनन्तरम् ।
ददृशुर्विमलं दिव्यं विमानं भास्करोपमम् ॥
स्वामिपुष्करिणीतीरे दक्षिणे लोकविश्रुते ।
नारायणाश्रितं दिव्यं नित्यं च महदद्भुतम् ॥ " इति

तत्र सविमानश्रीनिवासाविर्भावश्च स्फुटमवगम्यते ।

एवं स्कन्दपुराणभागद्वये वामनपुराणे पुराणान्तरेषु च श्वेतवराहश्रीनिवासाविर्भावौ पार्थक्येन प्रतिपाद्यौ द्रष्टव्यौ ॥

एवं भविष्योत्तरपुराणादिषु श्रीवराहभगवतः श्रीनिवासदेवस्य च परस्पर संवादः, श्रीनिवासदेवस्य आकाशराजकन्यापरिणयः तदर्थं श्रीनिवासेन भूमिसहित वराहभगवत आह्वानंचेत्येवमादीनि बहूनि विचित्राणि विपुलानि चरित्राणि प्रतिपाद्यमानानि द्विरूपस्य भगवतः श्रीवेङ्कटाद्रिश्रीस्वामिपुष्करिणीतीरवासित्वं प्रस्फुटमेवावगमयन्तीति न श्रीनिवासदेवस्य अपह्नवः केनचित्कर्तुं शक्यः ।

एवं प्रथमस्तबकोदाहृतायां अरायिकाणेत्यादिश्रुतौ शिरिंबिठस्येति श्रीनिवास वाचकशब्दप्रयोगोऽपि वराहदेवात्पार्थक्येनास्मिन् गिरौ श्रीनिवासदेवसद्भावे पर्याप्तं प्रमाणं भवितुमर्हति ।

एवमस्य देवस्य परिदृश्यमानैर्लिङ्गैरप्ययं देवो न स्कन्दः अपितु भगवानेव विष्णुरिति निरूप्यते। स्वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे संप्रति विराजमानस्य हि देवस्य चत्वारो बाहवो दृश्यन्ते। चतुर्बाहुत्वं च भगवत एव प्रसिद्धम् । न क्वचित् स्कन्दस्येति नासौ स्कन्दः । यथोक्तं वामनपुराणे एकविंशाङ्कचिह्निते द्वितीयाध्याये बृहस्पतिकृतस्कन्दस्तुतौ—

एकवक्त्रो द्विबाहुश्च कुमारः पुरुषोत्तमः ।
मातृप्रीत्या च षड्वक्त्रः पार्वतीप्रीतिवर्धनः ॥ तति

अत्र हि स्वभावतः एकवक्त्रत्वं द्विबाहुत्वं च अभिधाय स्तन्यदायिषण्मातृप्रीतिबलात् षण्मुखत्वं जातमिति वक्त्रसंख्याधिक्यमौपाधिकमभिधाय तदानुगुण्येन " द्वादशहस्तविराजितहेत " इत्यौपाधिकमपि वा द्वादशत्वलक्षणबाहुसंख्याधिक्यमेव वा अभिहितं न चतुष्ट्वलक्षणबाहुसंख्याधिक्यममि ।

यद्यप्यस्य देवस्य स्कन्दत्वमभ्युपगम्य तपोऽवस्थायां आयुधप्रहाणेन निरायुधपाणित्वमुपपद्यत इति समर्थनम्, तदप्यसाधु। अधिकारिविशेषस्य तपोऽनुष्ठानार्थं वनं गच्छतोऽपि दुष्टजन्तुदूरीकरणाद्यर्थं स्वाधिकारप्राप्तायुधसद्भावस्य अदुष्टत्वात् आवश्यकत्वाच्च, देवसेनाधिपत्य लक्षण अधिकारविशेषभाजोऽस्य स्वायुधप्रहाणायोगात् ॥

प्रतिपद्यते हि श्रीरामायणभारतादिषु रामलक्ष्मणभरतार्जुनादीनां अरण्यादिषु जटिलत्वादिलक्षणतपोऽवस्थाजुषामपि स्वाधिकारप्राप्तधनुस्तूणीराद्यायुधधारिता ॥

द्वाविंशाङ्कचिह्निते दर्शितवामनपुराणतृतीयाध्याये तपश्चर्यार्थं वेङ्कटाचलं प्रति प्रस्थितस्यास्य स्कन्दस्य आयुधधरत्वमेव प्रतिपाद्यते नतु तत्प्रहाणं क्वचित्। यथोक्तं तत्र—

"तपसोऽर्थे प्रयाते तु स्कन्दे काञ्चनतेजसि।
देवसेनासमायुक्ते धनुश्शक्तिधरे द्विजाः॥" इति।

उत्तरत्रापि न क्वचिदस्य आयुधप्रहाणं पुराणप्रतिपन्नम्। अयं च देवः आयुधधारणार्हाभ्यां ऊर्ध्वाभ्यां बाहुभ्यां वरप्रदानोद्यतेन अधरेण दक्षिणेन पाणिना स्वचरणारविन्दयुगलं प्राप्यप्रापकतया प्रदर्शयता अपरेण कटिन्यस्ते वामेन पाणिना स्वाश्रितानां भवजलधेः कटिदघ्नत्वं सूचयता च विराजते। ईदृशश्चावयवसन्निवेशविशेषः, शङ्खचक्रधरस्य, भवजलधिनिस्तितीर्षुमुमुक्षुजनोपास्य दिव्यचरणनलिनयुगलस्य, निखिललोकाराध्यवेषस्य, भगवतो नारायणस्यैव युज्यते। न पुनः स्वपातक हरणार्थं तपश्चर्यापरायणस्य आराधकता वेषैकयोग्यस्यास्य स्कन्दस्यायं सन्निवेशः कथंचिदपि युज्यते।

किं बहुना दक्षिणवक्षस्थलदृश्याभ्यां श्रीदेवीश्रीवत्साङ्काभ्यां अनितरसाधारणलाञ्छनाभ्यामयं देवः श्रीमहाविष्णुरिति मन्दमतिभिरपि सुनिर्णयोह्ययमंशः॥ पुराणस्थेषु श्रीनिवासदेवस्वरूपप्रतिपादनपरेघट्टेषु च श्रीनिवासभगवत उपदर्शित परिदृश्यमानावयवसन्निवेशविशेषादिकं स्फुटतरं प्रतीयते॥

यथोक्तं श्रीवराहपुराणप्रथमभागे सप्तचत्वारिंशाङ्कचिह्निते पञ्चदशाध्याये—

" केयूराङ्गदसद्भूषं वृत्तायतचतुर्भुजम् ।
ज्वालायुतसहस्रारसुदर्शनधरं परम् ॥
शरच्चन्द्रप्रतीकाशपाञ्चजन्यधरं शुभम् ।
अश्रान्तवरदानोद्यद्दक्षपाणिसरोरुहम् ॥
कटीतटसुविन्यस्तवामपाणिजलेरुहम् ॥" इति ॥

अत्र चतुर्भुजमित्युक्तभुजचतुष्टयस्य विन्यासविशेषप्रदर्शनपरं ज्वालायुतेत्याद्युपरितन पादचतुष्टयम् ॥

पाद्मपुराणे त्रयस्त्रिंशाङ्कचिह्निते दशमाध्याये—

" चतुर्भुजश्शङ्खचक्रवरावनतिहस्तकः ।
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वैजयन्त्या विराजितः ॥" इत्युक्तम् ॥

अत्र वरशब्देन वरदानमुद्रा अवनतिशब्देन कटितटविन्यासलक्षणावनतिमुद्रा च विवक्षिता । समानप्रकरणवचनान्तरैककण्ठ्यात् ॥ त्रिषष्ठितमाङ्कचिह्निते गारुड-पुराणाध्याये—

" अरुन्धती महाभागा लक्ष्म्यालिंगितवक्षसम् ।
दृष्ट्वा हरिं वेङ्कटेशं प्रणनाम मुदान्विता ॥ "

इत्यनेन तदुपरितनेन अरुन्धतीस्तोत्रगतेन—

यस्योरस्यनिशं विभाति जगतीसौभाग्यधात्री रमा-
धत्ते यस्य पदावनेजनजलंमूर्ध्ना पुरारिस्सदा ।
श्रीमद्वेंकटशैलनित्यनिलयं देवोत्तमं त्वां विना-
दृष्टादृष्टफलप्रदं किमपरं दृष्टं क्षितौ दैवतम् ॥ "

इति वचनेन च श्रीवेङ्कटेशं साक्षात्कुर्वन्त्या अरुन्धत्या श्रीनिवासः लक्ष्म्यालिंगित-वक्षस्कत्ववेषेण दृष्ट इति स्पष्टमवगम्यते । ब्रह्माण्डपुराण नवमाध्याये चक्रवर्तिनः श्रीनिवाससाक्षात्कारघट्टे—

" तन्मध्येऽसौ नीलजीमूतकल्पं
पद्मावासं संश्रितत्राणहेतुम् ।

श्रीवत्साङ्कं पुण्डरीकायताक्षं
शंखं चक्रं धारयन्तं कराभ्याम् ॥
दातारं तं पाणिना वै वराणा-
मन्येनाङ्कं बिभ्रतं भ्राजमानम् ।
पीतं वस्त्रं बिभ्रतं राजमानं
कोटीरान्तप्रोतरत्नोपशोभम् ॥
शान्ताकारं शाश्वतं श्रीनिवासं
सेव्यं देवैर्वासुदेवं ददर्श ॥

इत्यनेन लक्ष्मीश्रीवत्सौ वक्षोलक्षणे शङ्खचक्रवरदानमुद्रा, कटितटविन्यासमुद्रारूपाणि भुजचतुष्टयलक्षणानि च भगवति चक्रवर्ती ददर्शेति । तदन्तर्गत एव वसिष्ठनारद संवादात्मके पृथग्भूते श्रीवेङ्कटेशसहस्रनामाध्यायेऽपि, श्रीनिवासध्येयाकारवर्णने--

ऊर्ध्वौ हस्तौ यदीयौ सुररिपुदलने बिभ्रतौ शङ्खचक्रे
सेव्यावङ्घ्री स्वकीयावभिदधदधरो दक्षिणो यस्य पाणिः ।
तावन्मात्रं भवाब्धिं गमयति भजतामूरुगो वामपाणिः
श्रीवत्साङ्कश्च लक्ष्मीर्यदुरसि लसतस्तं भजे वेङ्कटेशम् ॥

इत्यनेन यथोक्तभगवदसाधारणसर्वलक्षण विशिष्टवेषेणैव श्रीनिवासो ध्येय इति च स्पष्टमुक्तम् ॥

यादृशरूपेण श्रीनिवास भगवान् चक्रवर्तिना दृष्टः तेनैव रूपेण तत्र भगवतः सर्वदृश्यतया अवस्थानमपि चक्रवर्तिना प्रार्थितं तथैवाङ्गीकृतं च भगवतेति तत्रैव नवमाध्याये उक्तम् । यथोक्तं तत्र ।

राजपुत्रः—

"यत्तद्रूपं दुर्लभं योगिवर्यै-
रम्यं भूयादीदृशं सर्वदृश्यम् ।
अत्रैव त्वं सर्वदा वासमीयाः
सर्वेषां वै मानवानां हिताय ॥

ओमित्युक्त्वाऽथापरं प्राह वाक्यं
मद्भक्तस्त्वं नास्ति तुल्यस्त्वयान्यः ॥" इति ॥

मार्कण्डेयपुराणे द्वितीयाध्याये सविमानश्रीनिवासाविर्भाव प्रतिपादनघट्टे---

तन्मध्यस्थं दिव्यमूर्तिं वरेण्यं
शङ्खं चक्रं धारयन्तं कराभ्याम् ।
सेव्यत्वेन स्वं पदाम्भोजयुग्मं
सर्वेषां संदर्शयन्तं करेण ॥
स्वाङ्घ्रिद्वन्द्वं संश्रितानां जनानां
संसाराब्धिर्जानुदघ्नः किलेति ।
न्यस्तेनोरौ वामतो दर्शयन्तं
सव्येनान्येनापि हस्तेन सम्यक् ॥
सर्वाभीष्टं दातुमुद्युक्तहेतिं
भक्तानां श्रीवासवक्षस्थलं च ॥

मन्दस्मेरश्रीमुखं भूषणाढ्यं सर्वे श्रीमद्वेङ्कटेशं ह्यपश्यन्। इत्यनेन यथोक्तावयवसन्निवेश विशेषादि विशिष्टं श्रीनिवासं ब्रह्मादयः सर्वे ददृशुरित्यभिहितम् । तत्रैव चतुर्थाध्यायेऽपि कुमारं प्रति भगवदाविर्भावघट्टे—

शङ्खं चक्रं धारयन्तं कराभ्यां
फलप्रदर्श्योरुगवामहस्तम् ।
प्राप्याविमावित्यपरेण पादौ
संदर्शयन्तं करपङ्कजेन ॥

इति तथाविधावयवसन्निवेशविशेषो भगवता स्कन्दाय दर्शित इति ।

भविष्योत्तरपुराणत्रयोदशाध्यायान्ते—

वरपद्मासने सुस्थां विधाय कमलालयाम् ।
पद्मावतीं विशालाक्षीं भगवानात्मवक्षसि ॥
अरिशङ्खविहीनोऽसौ कटिन्यस्तकरोत्तमः ।
दर्शयन् पाणिनैकेन दक्षिणेन वृषाकपिः ॥

पदपद्मं सदाऽराध्यं गतिं च परमां नृणाम् ।
कटिन्यस्तकरेणापि निजपदाब्जगामिनाम् ॥
नृणां भवपयोराशिं कटिदघ्नं प्रदर्शयन् ।
विराजते वेङ्कटेशः संप्रत्यपि रमापतिः ॥" इत्यनेन

संप्रति विद्यमानं रूपमित्थंभूतमिति च स्पष्टमुक्तम् ॥

चत्वारिंशाङ्कचिह्निते वामनपुराणे एकविंशाध्याये—यत्र स्वामिपुष्करिणी-दक्षिणतीरे योऽसौ सविमानः श्रीनिवास आविर्भूतो ब्रह्मादिप्रत्यक्षगोचर आसीत् तत्रैव स भगवान् अदृश्यस्वीयाप्राकृतविमानः स्वयं च दृश्यमानस्सन् मनुजकारित विमानेस्थास्यतीति अगस्त्येन मुनीन्द्रान्प्रत्युक्तत्वात् अगस्त्यादिभिरत्रैव भगवतो दृश्यमानतया अवस्थानप्रार्थनतया भगवता तथैव अत्रानवरतवासाङ्गीकारस्य तत्र तत्र पुराणेषु प्रतिपादनदर्शनाच्च श्रीनिवास एवायमिति स्पष्टमवगमनेन नात्र स्कन्दस्यावासादिकल्पनेन श्रीनिवासापह्नवः कर्तुं शक्यः ॥

उक्तं हि, यथोक्तवामनपुराणाध्याये—

अगस्त्यो भगवान् भूप मुनीन्द्रानिदमब्रवीत् ।
यदेतद्दर्शितं दिव्यं विमानं लोकपावनम् ॥
पूर्वं भगवता तेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
तदत्रैव महाशैले सदा तिष्ठति पूजितम् ॥
अन्तर्हितं न केनापि शक्यते द्रष्टुमञ्जसा ।
युगेयुगे तु यः कश्चित्तपसा भावयेद्धरिम् ॥
स तस्य कृपया दिव्यं विमानं पश्यति ध्रुवम् ।
आगामिनि कलौ चापि संप्राप्ते पुण्यमुत्तमम् ॥
विमानं सर्वपापघ्नं विष्णुनाधिष्ठितं सदा ।
पश्यतां सर्वभूतानामाह्लादजनकं शुभम् ॥
देवर्षिदैत्यगन्धर्वदेवसिद्धनिषेवितम् ।
मनुजैरेव तद्भक्तैः कारितं लक्षणान्वितम् ॥

भविष्यति महाश्चर्यं मुनीन्द्रा नात्र संशयः ।
तत्रैव भगवान्विष्णुः स्थास्यत्यक्षयशक्तिधृक् ॥
विमाने तु जगन्नाथः पूर्वं दृष्टो हरिः स्वयम् ।
शङ्खचक्रधरः श्रीमान् चतुर्बाहुस्वरूपवान् ॥
अस्मिन् जगति विप्रेन्द्रा विश्रुतं च भविष्यति ।
विमानं तदघौघघ्नं त्रैलोक्यतिलकोपमम् ॥ इति ।

अयमंशः अनेकपुराणेषु तत्रतत्र विद्यमानो द्रष्टव्यः । स्कन्दस्तु कुमारधारातीर्थ एव नियतवासः तत्र निवसन्नेव आगत्यागत्य यथाकालं स्वामिपुष्करिणीतीरे विराजमानं भगवन्तं श्रीनिवासमाराधयन्नद्रावस्तीति दर्शितवामनपुराण एव चतुर्विंशांकचिह्निते पञ्चमाध्याये पार्वतीं प्रति महादेवेन अभिधानप्रतिपादनान्नासौ स्वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे विराजमानो देवः स्कन्दः । अपि तु तदाराध्यभूतो भगवान् श्रीनिवास देव एवेति स्फुटमेवावगम्यते ।

यथोक्तं तस्मिन्नध्याये—

आस्ते वृषाचले देवः श्रीभूमिसहितोऽनघे ।
अप्रत्यक्षालयोऽदृश्यो विहरन् गिरिमूर्धनि ॥
नानाद्रुमलताकीर्णे सर्वर्तुगणसंयुते ।
स्वामिवापीसमीपे तु कोटिकन्दर्परूपवान् ॥
आस्ते लक्ष्म्या च धरया रमन् षोडशवार्षिकः ।
दृष्ट्वा गुहोऽपि तं देवं चैत्रमासि शुभे तिथौ ॥
आराधयंस्त्रिसन्ध्यं वै देवगन्धर्वकिंनरैः ।
नृत्यैरप्सरसां चैव गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥
रमयंश्च रमानाथमुत्तरे गह्वरे गिरेः ।
कुमारधारिकानाम तत्र निर्झरिणी शुभा ॥
मयूरवाहको देवि ! तस्यास्तीरे वसत्यहो ।
ब्रह्महत्या तु या तस्य दुःसहा घोररूपिणी ॥

सा वृषाचलशृङ्गाग्रे दृष्टमात्रे बहिःस्थिता ।
***कामयमानश्शेषाद्रौ** नित्यसेवां हरेरसौ ॥
पुनरागमनं देवि ! षण्मुखो नाभिवाञ्छति ॥" इति

इत्थमाराधकत्वेन वस्तुमिच्छतोऽस्य न अराध्यत्वेन अत्रावस्थानं युज्यते। न च तस्य अत्र तथावस्थानं क्वचित् एषु पुराणेषु प्रतिपाद्यते। प्रत्युत अप्राकृते अस्मिन् भगवत्क्रीडाचले प्राकृतानामाराध्यतयावस्थानं निषिद्धतयैवावगम्यते यतः अतोप्यधिकस्य एतत्पितुर्महादेवस्य अस्मिन् गिरावेव भगवता सह वस्तुं वाञ्छतः भगवतैवास्मिन् पर्वते वासमननुज्ञाप्य उपत्यकायां वासोऽभ्यनुज्ञातः ,

यथोक्तं वराहपुराणप्रथमभागे पञ्चाशाङ्कचिह्निते अष्टादशाध्याये —

इत्युक्त्वा कमलानाथः प्राहेशानं शुचिस्मितः ।
किमागमनकार्यं ते वद शङ्करसत्वरम् ॥
इति पृष्टः शिवः प्राह स्वामिन्नित्यच्युतं वचः ।
स्वामिन् त्वया सदा यत्र स्थीयते वेङ्कटेश्वर ॥
तत्रैव देव स्थातव्यं मया वृषगिरीश्वर ।
इति पृष्ठः पुनः प्राह नीलमेघसमद्युतिः ॥
आकल्पं च वसामीह वेङ्कटाह्वयभूधरे ।
त्वमप्यत्र मृडानीश ! महादेव ! वस प्रभो ! ॥
उपत्यकायामस्याद्रेः शोचिष्केशदिगीश्वर ! । इति ।

इत्थं महादेवस्यापि अस्मिन् वेङ्कटाचले लोकानामाराध्यतया अवस्थानस्य प्रतिषेधसिद्धौ स्कन्दस्य तथावस्थानासंभवः किंपुनर्न्यायसिद्ध एव । तथा च स्वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे श्रीनिवासदेवो यथा देवादीनां प्रत्यक्षविषय आविर्भूतः तथैव तत्रागस्त्यादिप्रार्थितो नित्यं वर्तते। स एव चार्चारूपेण अद्याप्यत्र सर्वदृश्यो विराजत इति नात्र स्कन्दस्यावकाशः ॥

एवं ब्रह्मपुराणतृतीयाध्याये भगवता श्रीनिवासेन चोदितः शङ्खराजो यथा

---

* कामयानश्शेषाद्रौ इति सम्यगिवभाति

दृष्टं श्रीनिवासविमानार्चाविग्रहादिकं स्थापयामासेत्यपि प्रतिपाद्यते। यथोक्तं तत्र-

यथादृष्टं विमानं ते मद्रूपं पुरुषर्षभ !।
तथा कुरु महाभाग! तेन ते भविता गतिः॥
इत्युक्त्वान्तर्दधे देवः सर्वेषामेव पश्यताम्॥
तेनोक्तमार्गेण विधाय पुण्यं
विमानवर्यं प्रतिमां च पुण्याम्।
प्रख्याप्य शङ्खो नरलोकसंघे
जगाम विष्णोः पदमव्ययं शुभम्॥ इति।

अस्य श्रीनिवासदेवस्य शङ्खचक्रवरमुद्राकटिविन्यासचतुर्विधचिह्नधारिचतुर्भुजत्वं श्रीदेवश्रीवत्साङ्कितवक्षस्कत्वं च तत्र तत्र प्रतिपाद्यमानं दुरपह्नवं देवतान्तरव्यावर्तकं चिह्नम्।

अत एव हि परमैकान्त्यग्रेसरैः श्रीपराङ्कुशपरकालादिदिव्यसूरिभिः इतसुबहोः कालात्प्राचीनैः द्राविडवेदतदङ्गोपाङ्गरूपेषु दिव्यप्रबन्धेषु अयं देवो विष्णुरिति इदं क्षेत्रं वैष्णवक्षेत्रमिति च अनुसन्धाय एतस्य स्तवनादिरूपमुपासनं क्रियमाणं दृश्यते।

नचैते विरक्ताग्रेसरा अस्य देवस्य वस्तुतो देवतान्तरत्वेऽपि कथंचित्तत्र विष्णुत्वमारोप्यापि वा कृत्रिमामुपासन भावनां कुर्युः।

न चामुष्मिकपारमार्थिकप्रवृत्तियुक्तानां सकलबाह्यविषयव्यापारविमुखानाममीषामीदृशार्थे प्रतिष्ठादिकामनामूला प्रवृत्तिः कथंचिदपि सङ्गच्छते।

न च तेषां स्तवनोपासनादिकं वराह भगवन्मात्र विषयं व्यवस्थापयितुं शक्यम्। दीर्घतरमहाकिरीटधारित्व शङ्खचक्रधरत्वश्रादेव्यधिष्ठित वक्षास्कत्वावयवसन्निवेशविशेषादीनां श्रीनिवासासाधारणचिह्नविशेषाणां वराहभगवद्व्यावृत्तानां अनुसन्धानदर्शनात्।

श्रीपराङ्कुशदिव्यसूरिणा द्राविडब्रह्मसंहितायां श्रीवेङ्कटाचलविषययोस्तृतीय शतक षष्ठशतकदशमदशकयोर्मध्ये चरमनिर्दिष्टे दशके श्रीनिवासभगवदसाधारण चिह्नजातमपि सम्यगभिहितम्॥

तत्र द्वितीयगाथायां दक्षिणपाणौ प्रज्वलत्सुदर्शनधरत्वं तदुपलक्षित-मन्यदायुधजातं च, दशमगाथायां पद्मालया नित्याधिष्ठितवक्षस्कत्वं, निगम-गाथायां प्राप्यप्रापकत्वेन निजचरणकमलयुगल प्रदर्शयितृदक्षिणपाणिमुद्रां निजचरणकमलाश्रितानां संसाराब्धेर्जानुदघ्नत्व प्रदर्शनमुखेन समुज्जीवनसंदर्शयितृवामोरुसंलग्नवामहस्तमुद्रां च भगवतः श्रीनिवासदेवस्य प्राकाशयत् भगवान् पराङ्कुशदिव्यसूरिः ॥

यथोक्तं तत्र द्वितीयगाथायां कुपितप्रज्वलच्छ्रीमन्नेमिदक्षिणपार्श्वेति दशमगाथायां वियोक्तुमसमर्थास्मि क्षणमपीत्यनुसन्धाय पद्मोर्ध्वकुमारी नित्याधिष्ठितवक्षस्थलेति । निगमगाथायां चरणाधस्तादनुरूपं निविश्य हे दासा वर्धध्व-मित्येवं कृपां दिशन्तमनुपमप्रकारं स्वामिनमिति च । अत्र निगमगाथायां चरणाधोनिवेशस्य ततस्समुज्जीवनस्यच प्रदर्शनात् । ततो भगवतः सकले-तरव्यावृत्तानुपमप्रकारत्वस्य चाभिधानाद्दक्षिण वामपाणिगत मुद्राद्वयमाभिहितं द्रष्टव्यम् ॥

एवमन्यान्यपि लक्षणानि तत्तद्दिव्यसूरिभिरनुसंहितानि द्रष्टव्यानि । अत्र भगवतो वामहस्तस्य कटितटोरुसन्धिन्यस्तस्य मुद्रायाः क्वचित् भवजल-धेर्जानुदघ्नताप्रदर्शनपरत्ववर्णनं दूरतोऽपि दिक्प्रदर्शनविधया तथासूचनं संभव-तीत्यभिप्रायकं बोद्धव्यम् ।

तस्माच्छ्रीनिवासविषयं स्तवनोपासनादिकं दिव्यसूरिकृतमप्यत्र प्रबलतरं प्रमाणमेव ।

अस्य श्रीनिवासभगवतः शङ्खचक्राद्यायुधविहीनपाणिकत्वं तु तोण्डमाने चक्रवर्तिने दुर्विषहवैरिनिषूदनकांक्षिणे निजायुधदानसूचकं भगवतैव संकल्पि-तमिति पुराणवचनेष्वेव स्पष्टम् । ब्राह्मपुराणे सप्तमाध्याये—

दर्शयन् भक्तवात्सल्यं यो ददौ हस्तगे शुभे ।
शङ्खचक्रे नृपेन्द्राय चक्रवर्तीति यं विदुः ॥
अत एवारिशङ्खाभ्यां दृश्येते रहितौ करौ ।
अर्चारूपशिलारूप विग्रहस्य महात्मनः ॥ इति । शाङ्खचक्करा-

हित्यकारणकथनं प्रस्तुत्य ततोऽध्यायान्ते—

स्थिते कदाचित् क्षितिपे श्रीनिवासस्य सन्निधौ ।
शत्रवश्च बलोद्रिक्तारुरुधुस्तस्यवै पुरीम् ॥
श्रुत्वा बलार्णवं घोरमायान्तं नातिशंकितः ।
योद्धुकामो जगामाथ पुनस्तैश्चपराजितः ॥
ततः खिन्नमना भूत्वा तमेव शरणं ययौ ।
बिलद्वारेण देवेशं गत्वा पादौप्रगृह्यच ॥
रुरोद त्राहि त्राहीति तंप्राहार्चास्वरूपवान् ।
माभैषीःपुत्र भद्रंते चक्रशङ्खौददामिते ॥
ताभ्यांगच्छ पुरींस्वीयां तौ तेशत्रून् हनिष्यतः ।
इत्युक्त्वा तौददौ तस्मै ताभ्यां सह जगामसः ॥
तौच शत्रून्निहत्याशु कृत्वा राज्यमकण्टकम् ।
आजग्मतुः क्षितिभृता साकं देवस्यसन्निधौ ॥
राजा देवं ववन्देऽथ स्तुत्वा स्तोत्रैरनेकशः ।
वरं वरय भद्रेति देवो राजानमब्रवीत् ॥

राजा

ममायुध प्रदानस्य ख्यात्यैदेवोत्तमप्रभो ।
अर्चाबिम्बे शिलाबिम्बे चक्रशङ्खौ नधारय ॥
इति संप्रार्थितोदेवो नदधार पुनश्चतौ ।
अदृश्यौ तिष्ठतश्चोभौ पार्श्वतःशार्ङ्ग धन्वनः ॥

इत्यन्तेन शङ्खचक्राहित्ये कारणं सविस्तरं निरूपितम् ॥

अत्र भक्तविषये प्रदर्शित निज महौदार्य स्मारकतया दिव्यायुध धारणं सर्वलोक दृग्गोचरतया नकर्तव्यमित्येतावन्मात्रस्यैव चक्रवर्तिप्रार्थित तया तथाधारणाभावेऽपि सर्वदास्वासाधारण नित्यसिद्ध दिव्यायुधसंनिधान-मस्त्यैवेतिदर्शितम् ॥

एवं ब्रह्माण्डपुराणे एकादशाध्यायेऽपि—

श्रीभगवान्

शङ्खचक्रे प्रदास्यामि भावि सायुज्य सूचके ।
तथाकौमोदकीं शार्ङ्गं नन्दकंच महामते ॥
पञ्चायुधधरो भूत्वा दुरात्मानं सुरद्रुहम् ।
सबन्धुवर्गं सामात्यं जहि संग्राममण्डले ॥
इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै शुचये चक्रवर्तिने ।
शङ्खचक्र गदाशार्ङ्ग खड्गानिमधुसूदनः ॥

इति सिंह्मादाख्यासुरवधार्थं चक्रवर्तिने भगवता पञ्चायुधदानं प्रतिपाद्य, ततोऽध्यायान्ते ।

ततस्सिंह्मादसंहारी चक्रवर्ती महीपतिः ।
व्यजिज्ञपत्स्ववृत्तान्तं वेंकटेशाय सर्वतः ॥
शङ्खचक्र गदाशार्ङ्ग नन्दकान् नृपनन्दनः ।
अर्पयामास हरये वेंकटाद्रिनिवासिने ॥
राजानं च तथा पञ्चायुधान्यपिचमाधवः ।
उवाचमेघनिर्घोष गम्भीरिम भृता गिरा ॥
राजन् यदेच्छसि जय मजय्ये साम्परायके ।
तदेमान्यायुधान्युच्चै स्साहाय्यं कुर्वतां तव ॥

इत्यादिना सिंह्माद वधानन्तरं चक्रवर्तिना प्रत्यर्प्यमाणानां दिव्यायुधानां तत्तत्काल साहाय्यार्थं चक्रवर्ति सन्निधान एवावस्थानं नियम्य स्वस्य किंचित्काल पर्यन्तं प्रत्यक्ष विगतायुधत्वं दिव्यायुधानां माननमात्रं संनिधानं चाभ्युपगम्य ततः किंचित्कालानन्तरं कलौ विमानादीनामिव दिव्यायुधानामपि भक्तकल्पितानामङ्गीकारं लोकतुष्टये कुर्वन् वर्तिष्ये इति चक्रवर्तिनं प्रति भगवतैवाभिधानप्रतिपादनात् भगवतोऽस्य श्रीनिवासदेवस्य स्वासाधारण दिव्यायुधराहित्यमद्योपपद्यते ।

नचेत्थं स्कन्दस्य स्वासाधारणायुध प्रहाण कारणं एवंभूतस्य तस्य अर्चारूपेण स्थापनं वा पुराणे क्वचित्प्रतिपादितम् ।

तस्मान्नासौ स्कन्द शङ्कागन्धार्हो देवः ।

यदपिवादिनो मन्यन्ते अस्य देवस्य श्रीवैष्णवैराराध्यमानतादशायामपि प्राचीन संप्रदायानुसारेण देवतान्तरासाधारणैः बिल्वपत्रैरर्चनं क्वचिन्मासे क्रियमाणमद्याप्यनुवर्तमानंदृश्यते, तदिदं तस्य देवतान्तरत्वसाधकं लिङ्गमिति । अस्यदेवस्य विष्णुरूपत्वे तदसाधारण दिव्यायुध राहित्यं देवतान्तरासाधारणं जटिलत्वं नागाभरणधारित्वं च दृश्यमानं न कथंचिदप्युपपद्यत इतिच । तदप्येतेन निरस्तम् । प्रत्यक्ष दिव्यायुधराहित्यकारणस्य यथोक्तरीत्या पुराण एव सम्यक्प्रतिपादितत्वात् । परश्शतेषु स्थानेष्वस्य श्रीवैकुण्ठनाथ श्रीमहाविष्णोरेव श्रीनिवासाख्यावतार विशेषरूपतायां साक्षादभिधीयमानायां लिङ्गेन श्रुतिबाधनायोगाच्च ।

अस्य देवस्य प्रागुदाहृत प्रमाणगणगता विष्णुत्व श्रुतिरन्यथासिद्धि गन्धानर्हा विद्यत इति प्राक्तन निरूपणेनैव विशदम् ॥

लिङ्गं चेदमन्यथासिद्धम् । बिल्वपत्रार्चनादीनां देवतान्तरासाधारणत्वस्य अप्रामाणिकत्वात् । तुलसीदेव्यभिमततमत्वेन तुलसीदलानां भगवदभिमतत्ववद्बिल्ववृक्षस्य श्रीदेव्यभिमततया बिल्वपत्राण्यपिहि भगवदभिमतानि अर्चनोपकरणानि शास्त्रसिद्धानि । बिल्ववृक्षस्य श्रीदेव्यभिमत वृक्षत्वं च—

" आदित्यवर्णे तपसोऽधिजातो वनस्पतिस्तव वृक्षोथ बिल्वः "

इति श्रीसूक्त श्रुति सिद्धम् । ततोबिल्वपत्रैरपि भगवदर्चनं तत्र तत्र शास्त्रैर्विधीयते । यथोक्तं हारीतस्मृतौ विशिष्टपरम धर्मशास्त्रे पञ्चमाध्याये धनुर्मासार्चन घट्टे—

कोदण्डस्थे दिनकरे तस्मिन् मासि निरन्तरम् ।
अरुणोदय वेलायां प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥

तर्पयित्वा विधानेन कृतकृत्यः समाहितः ।
नारायणं जगन्नाथ मर्चयेद्विधिवद्विजः ॥

पौरुषेण विधानेन मूलमन्त्रेण वा यजेत् ।
शतपत्रैश्च जातीभिः तुलसीबिल्वपुष्करैः ॥

गन्धैर्धूपैश्च दीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि ।
पायसान्नं शर्करान्नं मुद्गान्नं सघृतं हविः ॥

सुवासितंच दध्यन्न मपूपान्मधु मिश्रितान् ।
मोदकान् पृथुकान् लाजान् शष्कुलो चणकानपि ॥
विविधानिच भक्ष्याणि फलानिच निवेदयेत् ॥ इति ।

[ए]वं तस्मिन्नेवाध्याये ततः पूर्वत्र --

लक्ष्मीनारायणं देवं भार्गवे वासरे निशि ।
अखण्ड बिल्व पत्रैश्चकोमलैस्तुलसीदलैः ।
अर्चयेन्मन्त्ररत्नेन वामाङ्कस्थश्रियासह ॥ इति ।

अखण्ड बिल्वपत्रैर्वा पद्मपत्रैर्घृतेन वा ।
श्रीसूक्तपुरुष सूक्ताभ्यां प्रत्यर्चं जुहुयात्ततः ॥ इति ।

गोपालवपुषं कृष्ण मर्चयेच्छ्रद्धयान्वितः । इत्यारभ्य—

करवीरैः कोविदारैर्बिल्वैरास्फोटकैरपि ।
दशाक्षरेणमन्त्रेण पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ इति ।

नृसिंह वपुषं देवं पूजयेत्तद्विधानतः ।
मन्त्रराजेन गायत्र्या मूलमन्त्रेणवा यजेत् ॥
अखण्ड बिल्वपत्रैश्च जातिकुन्दैश्च यौधिकैः ॥

इति चोक्तम् । एवं श्रीवेङ्कटाचल माहात्म्यपर श्रीवाराहपुराण प्रथम-
[भ]ागेऽपि पञ्चचत्वारिंशाङ्कचिह्निते त्रयोदशाध्याये दशरथस्य श्रीनिवासाविर्भाव-
[मु]द्दिश्य स्वामिपुष्करिणी तीरे तपः कुर्वतां महर्षीणां चरित्रदर्शनसमये—

अर्चयन्ति जगन्नाथं तथाबिल्वदलैरपि ।
तुलस्यास्सुदलैश्चापि कृष्णैःश्वेतैश्च योगिनः ॥ इत्युक्तम् ॥

श्रीवेंकटाचल माहात्म्यपर वाराहपुराण द्वितीयभागेऽपि नवमाध्याये देवकृतलक्ष्मीस्तोत्रे—

नमोबिल्व वनस्थायै विष्णुपत्न्यै नमोनमः । " इत्यनेन स्तोत्रप्रीत श्रीमहालक्ष्मीप्रतिवचनेऽपि ।

अखण्डैर्बिल्वपत्रैर्मा मर्चयन्ति नराभुवि ।
स्तोत्रेणानेन येदेवा नरा युष्मत्कृतेनच ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणा माकरास्ते भवन्तिवै ॥

इत्यनेन च वचनेन श्रीदेव्याबिल्वप्रियत्वस्य तयैव साक्षात् बिल्वपत्रैः स्वार्चनविधानस्यच प्रतिपादनात् ।

भगवतः श्रीनिवासस्य श्रीदेव्या नित्याधिष्ठितवक्षसो बिल्वपत्रैरर्चनं हि सुसंगतम् । एवमन्यदपि बिल्वपत्रैर्भगवदर्चनप्रतिपादनपरं बहुलतरं तत्र तत्र स्थितं वचनजातं अत्रोपष्टम्भकं द्रष्टव्यम् ।

इत्थं श्रीदेव्या भगवतो विष्णोश्च बिल्वप्रियत्वस्य बिल्वदलैरर्चनविधानस्यच प्रमाणसिद्धत्वेन तदनुरोधेनैव इह तथार्चनानुष्ठान संप्रदायागमात् ।

अन्यत्रापि विष्णुस्थलेषु क्वचित्क्वचित् बिल्वपत्रार्चनस्य अधुनापि दृश्यमानत्वाच्च नानेनायंदेवो देवतान्तरीकर्तुं शक्यः ।

अथ नापि जटिलत्वं देवतान्तरासाधारणम् । विष्णोरप्यवतारेषु क्वचित्क्वचित् तत्सद्भावस्य प्रमाणप्रतिपन्नत्वादिहापि तत्संभवे बाधकाभावात् । यथोक्तं श्रीभागवते एकादशस्कन्धे भगवद्धर्म निरूपणपरे निमिनवयोगीश्वरसंवादे पञ्चमाध्याये करभाजन योगीश्वर वचने—

राजा—

कस्मिन् काले स भगवान् किंवर्णः कीदृशो नृभिः ।
नाम्नावाकेन विधिना पूज्यते तदिहोच्यताम् ॥

करभाजनः—

> कृतं त्रेताद्वापरंच कलिरित्येषुकेशवः ।
> नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते ॥
> कृते शुक्लश्चतुर्बाहु र्जटिलो वल्कलाम्बरः ।
> कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलू ॥
> मनुष्यास्तु तदाशान्ता निर्वैरास्समदर्शिनः ।
> यजन्ति तपसा देवं शमेनच दमेनच ।
> हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो धर्मो योगीश्वरोऽमलः ।
> ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥ इत्यादि ॥

अत्र तत्तत्कालेष्विचंछानुरोधेन भगवतो नानाविधवर्णायुधाकार नामविशिष्ट रूपधारित्वं । तत्तदवतारेषु तत्तद्वर्णायुधाकारादि विशिष्टवेषेणैव समाराध्यत्वंचाभिधाय कालविशेषे जटिलत्वाद्याकारविशिष्टरूपशालिनो भगवदवतारविशेषस्य ताद्रूप्येण समाराध्यत्वाभिधानादिहापि श्रीनिवासाख्यभगवदवतारविशेषे दृश्यमान जटिलत्वचतुर्बाहुत्वाद्याकारविशिष्ट दिव्यरूपशालिनो भगवतस्तथैव समाराधनीयत्वं युक्तं संभवति ।

एवं पाञ्चरात्रे सात्वत संहितायां द्वादशे विभवदेवताध्यानपरिच्छेदे पातालप्रभृति सर्वलोकस्थित सकलविभवदेवताध्येयाकार प्रतिपादनपरे प्रथमं पाताल निलयस्य सङ्कर्षणमूर्तेर्भगवतोऽनन्तस्य नानाविधाकारशालिनोविद्याधिदेवाकारवर्णने—

> विद्याधिदेवं भगवंश्चतुर्वक्त्रं चतुर्भुजम् ।
> लम्बकूर्चजटादण्ड कमण्डल्वक्षसूत्रकम् ॥
> फुल्लरक्ताम्बुजाभासं श्वेतपद्मकराङ्कितम् ।
> श्रुतीर्ऋग्गाद्यावक्त्रेभ्यः प्रोद्गिरतमनुस्मरेत् ॥ इति ।

तत्रैव किंचिद्दूरत उपरिष्टान्नरनारायण हरिकृष्णरूप चतुर्विधभगवदवतारेषु कृष्णाख्यावतारस्वरूप वर्णने च ।

कृष्ण मिन्दीवरश्याम मूर्ध्वबाहुं जटाधरम् ।
पादेनैकेन तिष्ठन्त माहरन्तंच मारुतम् ॥
एक त्रि षड्द्विषड्रात्राद्यतिकृच्छ्र परायणम् ।
पक्षमासोपवासांश्च दिशन्तमनुचिन्तयेत् ॥ इति ॥

तत्रैव पुनः धरातलस्थितावतारान्तरध्येयाकार निरूपणे—

ध्यायेद्रुराश्वगं तंवै तनुत्रावृत विग्रहम् ।
सितोष्णीषललाटंच नातिदीर्घ जटाधरम् ॥
द्रवत्कनकवर्णाभ मिषुधिद्वयमध्यगम् ।
शरचाप कराग्रं खड्गकुन्तकुठारिणम् ॥
यज्ञाध्ययन दानादि परिरक्षन्तमेवहि ।
शातयन्त मवर्णाना मधर्मे निरतात्मनाम् ।
सर्वतत्त्वाश्रयं तत्त्वं सर्वशक्तिमयंविभुम् ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रिय विवर्जितम् ।
निश्शेष भुवनानांच ध्यातव्यंच धरास्थितम् ॥
अनन्तशयनाभूषं कल्पान्तहुतभुक्प्रभम् ।
ज्वलज्ज्वालावलीयुक्तं ज्वलनांशुकवेष्टितम् ॥
चक्राद्यायुधबृन्देन मूर्तेन परिवारितम् ॥ इति चोक्तम् ॥

इत्थमनेकेषु भगवदवतारेषु, जटाधरत्वसद्भावावगमेन अस्यापि श्रीनिवासभगवतः तत्सद्भावो न विरुद्ध इति नैतेनासौ देवतान्तरीभवितुमर्हति ।

किंचात्र उदाहृत सात्वत संहितावचन सिद्ध चरमरूपस्वरूप स्वभावपर्यालोचने तद्रूपस्य श्रीनिवास भगवद्रूपस्य च अत्यन्त सादृश्यावगमेन तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाकरमप्यस्ति भगवतः श्रीनिवासस्य पुराणप्रतिपन्नं दिव्यरूपम् । अत्र ध्यायेद्रुराश्वगमित्याद्युक्तं अश्वगामित्वादिलक्षणं श्रीनिवासस्यापि दृश्यते । यथोक्तं श्रीवराहपुराणद्वितीयभागे चतुर्थाध्याये पद्मावतीविवाहोपोद्धात मृगयाविहारघट्टे—

Acc No 38602

एतस्मिन्नन्तरे चाशु ददृशुर्हयमुत्तमम् ।
अकलङ्केन्दु धवलं जाम्बूनद परिष्कृतम् ॥
स्फुरद्विद्युल्लतायुक्त शरन्मेघमिवोन्नतम् ।
तस्मिंस्तु पुरुषंकृष्णं मदनाकार वर्चसम् ॥
पुण्डरीक दलाकार कर्णान्तायतलोचनम् ।
सुसूक्ष्मक्षौमसंवीत नीलचूलिकयोज्वलम् ॥
पद्मराग मणिद्योति स्फुरत्कुण्डल मण्डितम् ।
सुवर्णरत्ननिचित शार्ङ्गदिव्यधनुर्धरम् ॥
अपरेणकरेणैव वहन्तं कांचनं शरम् ॥ इति ॥

अत्र ददृशुर्हयमित्यादिना अश्वगामित्वं ध्यायेद्वराश्वगमित्यत्रोक्तमभिहितम् । "सितोष्णीष ललाटंच नातिदीर्घ जटाधर" मित्युक्तं उष्णीषजटाधरत्वं अत्र "सुसूक्ष्म क्षौमसंवीत नीलचूलीकयोज्वल" मित्यनेनाभिहितम् । शरचापकरव्यग्रमित्युक्तं शरधनुर्धरत्वं अत्र सुवर्णरत्ननिचित शार्ङ्गदिव्य धनुर्धरम् । "अपरेण करेणैव वहन्तं काञ्चनंशरम्" इत्यनेनाभिहितम् ।

अतोऽत्र रूपद्वयानुरूप्यमवगम्यत इति बोध्यम् ॥

भविष्योत्तरपुराणेऽप्युक्तं षष्ठाध्याये—यथोक्तमृगयाविहार घट्ट-एव ।

सकृदाचिद्रमेशस्तु चिन्तयामास वै हयम् ।
मनसाचिन्त्यमानेतु हयः प्रत्यक्षतां गतः ॥
वायुरश्वत्वमापन्नो रज्जुतत्त्वाभिमानिनी ।
उपासर्पत्स्वयं लक्ष्मीस्ततोऽश्वं तं सपूजयन् ॥
तस्योपरि समातिष्ठत् सर्वाभरण भूषितः ॥ इति ॥
कबरीकृत केशेषु रक्तवस्त्रं सुवेष्टयच ।
लम्बितैः पुष्पजालैश्च स्कन्धगैः परिभूषितः ।
शुवर्णरत्न संबद्ध पादुका गृहिताङ्घ्रिकः ।

धनुर्बाणधरः श्रीमान् साक्षान्मन्मथ मन्मथः ।
एवं मनोहरं रूपं धृत्वा श्रीवेंकटेश्वरः ।
हयं रत्नसमाकीर्णै रुपबर्हैं र्विभूषितम् ।
सुवर्णतिलकोल्लासिवक्त्रं वायुमनोजवम् ।
नीलवर्णं पाण्डुपादं हस्तपञ्चदशोन्नतम् ।
आरुह्य देवमण्यादि सर्वलक्षण संयुतम् ।
अवरुह्यगिरिश्रेष्ठा न्मृगयार्थं जगामसः ॥ इति च ।

अत्रापि श्रीनिवासस्य हयगामित्वं " सकदाचिद्रमेशस्तु चिन्तयामास-वैहयम् " इत्यादिना हयंरत्नसमाकीर्णैरित्यादिनाचाभिहितम् । " कबरी-कृतकेशेषु रक्तवस्त्रं सुवेष्ट्यच " इत्यनेन उष्णीषजटाधरत्वं । धनुर्बाणधरः श्रीमान् इत्यनेन शरचापकरव्यग्रत्वं चाभिहितम् ॥ प्रागुदाहृत वराहपुराण घट्टे अस्मिन् घट्टेच उभयत्र मृगयावेषानुगुण धनुश्शरधरत्वाभिधानात्तदपे-क्षितं कवचतूणीर धरत्वमपि विवक्षितमेवेति प्रागुदाहृत सात्वतसंहितावच-नेषु दृष्टं तनुत्रावृतविग्रहत्वमिषुधिद्वयमध्यगत्वंचाभिहितप्रायमेव ।

अतः दर्शितरूपद्वय साम्यं स्फुटतरमेवेति बोध्यम् । यद्यपि दर्शित-वराहपुराणघट्टे 'अकलङ्केन्दुधवल'मिति हयस्य शुद्धधवलवर्णकायत्वं 'सुसूक्ष्म क्षौमसंवीत नीलचूलिकयोज्वल'मिति भगवतः सितोष्णीष संवृत जटाधरत्वं चाभिहितम् ।

अत्रतु 'नीलवर्णं पाण्डुपादमिति हयस्य पाण्डुपादनीलवर्णकायत्वं 'कबरीकृत केशेषु रक्तवस्त्रं सुवेष्ट्यच, इति भगवतः रक्तोष्णीष संहृतजटा-धरत्वं चाभिधीयत इति भेदोऽवगम्यते । तथापि प्रतिकल्पानुवर्तिचरित्र-विशेषेषु कल्पभेदेन विद्यमान एव प्रधानांशतौल्ये अवान्तर विषयगत मीदृश-मीषद्वैचित्र्यं संभवत्येवेति तन्निबन्धन एवायमीषद्भेदव्यपदेश इति नैतावता प्रधानविषयवैषम्यमनुसन्धातुं युक्तम् ।

किंच पौरुषेयेषु स्मृतीतिहासपुराणादिषु शास्त्रेषु तत्तच्छ्रोतृप्रवक्तृ-परंपरा संवादमूलेषु प्रणेतॄणां श्रवणानवधान मूलविषम प्रणयनाद्वा सावधान

श्रवणानामेव सतां तेषामाप्ततमत्वेन यथा श्रवणमेव प्रणयनेऽऽपि पुराणगत तत्तत्संवादाकर प्रवक्तृ श्रोतृपरंपरा प्रवचन श्रवणानवधान विषमप्रवृत्तानां तत्तत्संवादानां यथा श्रुतमेव प्रणयनाद्वा, एकस्मिन्नेवकल्पेऽपि दर्शितावान्तर विषयवैचित्र्यसंभवोऽवर्जनीयः ॥ उक्तहेतुत एवच स्मृतीतिहास पुराणादि पौरुषेयशास्त्रेषु सर्वत्र । अत्रैव श्रीवेंकटाचलमाहात्म्यपरेषु पुराण भागेषुच तत्तच्चरित्रेष्ववान्तरविषयवैचित्र्याणि बहूनि दृश्यन्ते । तत्र सर्वत्र अनयैवदिशानिर्वाहोऽनुसन्धेयः ।

एवं स्कान्द पुराणान्तर्गतप्रथमभागे दशमाध्यायस्थभगवदाविर्भावघट्टे ।

दध्युर्नारायणंदिव्यं परमानन्दविग्रहम् ।
वाङ्मानस पथातीतं विश्रुतैश्वर्यभासुरम् ॥

सहस्रनेत्रं साहस्र बाहुपादैस्समन्वितम् ।
तप्त कार्तस्वर निभस्फुरत्कान्ति मनोहरम् ॥

दंष्ट्राकरालं दुर्दर्शं वमन्तं दहनच्छटाः ।
कौस्तुभेन विराजन्तं दधानमुरसि श्रियम् ॥

अविचिन्त्यमनाद्यन्त मत्यन्त भयदायकम् ।
प्रकाशयन्तं ब्रह्माण्डं सर्वमात्मनिसर्वगम् ॥

अगस्त्यशङ्खप्रमुखा स्ते सर्वे हृष्टचेतसः ।
तमालोक्य जगन्नाथं भूयो भूयो ववन्दिरे ॥

भ्रमन्ति लोकरक्षार्थ मायुधानि तदाहरेः ।
निजतेजो बलोपेतान्याजग्मुस्तं निषेवितुम् ॥

चक्रमर्क प्रभं दिव्या गदा खङ्गश्चनन्दकः ।
पुण्डरीकं चोग्ररवः पाञ्चजन्यश्शशिप्रभः ॥

तदा ब्रह्माण्डमखिलं पूरयामास निर्भरः ।
पाञ्चजन्यस्य निनदः सर्वासुरभयंकरः ॥ इत्युक्त

अत्र ' वमन्तं दहनच्छटा, इत्यनेन प्रागुदाहृत सात्वतसंहिताव-

TIRUPATI

चनेषु 'कल्पान्त हुतभुक्प्रभम् । ज्वलज्ज्वाला वलीयुक्तं ज्वलनांशुकवेष्टित'मित्युक्तं ज्वालामालाकुलत्वमभिहितम् । 'तप्तकार्तस्वर निभस्फुरत्कान्तिमनोहरमि'त्यनेन द्रवत्कनकवर्णाभमिति सात्त्वतवचनोक्तांशोऽभिहितः । 'भ्रमन्तिलोकरक्षार्थं मित्यादिना मूर्तिमद्दिव्यायुधागमन प्रतिपादकेन, चक्राद्यायुधबृन्देन मूर्तेन परिवारितमिति सात्वतवचनोक्तोंशोऽभिहितः ।

* तस्यादिहापि दर्शितसात्वतसंहितोक्त दिव्यरूपस्य श्रीनिवास रूपस्य च सारूप्यमेवावगम्यत इति ध्येयम् ।

यद्यपि वराहपुराणद्वितीयभागस्थ प्रागुदाहृत मृगयाविहारघट्टे 'तस्मिंस्तु पुरुषं कृष्णं मदनाकार वर्चसम्, इति नीलवर्णत्वमभिधीयते, इहतु रुक्मवर्णत्वमभिधीयत इति भेदोऽवगम्यते । तथापि भगवतो दिव्यरूपस्य कनककान्ति प्रत्युप्त विजातीय नील प्रभा मनोहर मयूरग्रीवया विद्युत्प्रभाप्रत्युप्त नीलमेघेनच समानाकार भासुरतया कृष्णपिङ्गलाकारत्वेन श्रुतिप्रतिपन्नतयाच कृष्णाभत्वेन रुक्माभत्वेन च निर्देष्टुं योग्यतयाविरोध इति बोध्यम् ।

अत एवच दर्शितस्कान्द पुराण भगवदाविर्भावघट्ट एव भगवतो विरिञ्च्यादि प्रार्थनया ज्वालामालाकुल भीषणाकारं परित्यज्य सौम्याकार प्रदर्शन समये 'विमाने रत्नखचिते बभूव सुखदर्शनः । चन्द्रबिम्बाननश्शान्तो नीलोत्पलदलद्युतिः, इति नीलवर्णत्वमपि भगवतोऽभिहितम् ।

एवं वामनपुराणभागेऽपि चतुस्त्रिंशाङ्कचिह्निते पञ्चदशाध्याये श्रीनिवासाविर्भावघट्टे,

'कीदृशं वै हरेस्तस्य रूपमव्यक्तरूपिणः ।
कियन्तो वा भुजास्तस्य कियन्ति वदनानिच ॥
कियन्तोवा धृतास्तेन तीक्ष्णाः प्रहरणास्तथा ।
ब्रूहि तद्रूपसंस्थानं विश्वमूर्तेर्हरेर्मुने' ॥

---

* **अयं च वेंकटाद्रिनिवासः श्रीमान् वेंकटनायकः प्रादुर्भावप्रभृति वैखानसागमविधिना आराध्यते इति सुस्पष्टम् । तर्हि कथं सात्त्वतसंहिताप्रतिपाद्यांश सारूप्यम् ?**

इत्यादिना तत्राविर्भूतं हरेर्दिव्यरूपं कीदृशमिति प्रश्नमुपक्षिप्य तत्समाधान-प्रकरणे ।

‘ मूर्धजैः कुञ्चितैश्चापि नीलैर्मृदुतरैस्तथा ।
लम्बमानैर्विनिष्क्रान्तैः किरीटाच्छुभदर्शनात् ॥

प्रच्छाद्यमान वदनं मेघैरिव निशाकरम् , । इत्यनेन भगवतो जटाधरत्वम् , ‘ करेषुतेषुसंयुक्तास्तीक्ष्ण प्रहरणास्तथा ।

ज्वलन्तश्च स्फुरन्तश्च मिथिलेश चकाशिरे । इत्यनेन

‘ अनेकशत साहस्राः कालाग्निसदृशप्रभाः ।
नानाप्रहरणा घोरास्संयुक्ता स्तत्र बाहुषु ॥

भयदास्सुरशत्रूणां दैत्येन्द्राणां महौजसाम् ।
सर्वगा स्सर्वदेशेषु भक्तानामभयप्रदाः ॥

जाज्वल्यमानास्तेजोभिः रूक्षकैस्सौम्यकैरपि ।
अकुर्वन्निष्प्रभौ सद्यश्चन्द्रसूर्यौ स्वरश्मिभिः ’ ॥

इत्यनेनच रूक्षसौम्यद्विविधाकार धारि भगवद्विविधाकारानुगुणैः रूक्षसौम्य तेजश्शालिभिः द्विविधाकारैर्नाना विधैरायुधैः भूषितकरबाहुत्वाभिधानादस्य श्रीनिवास भगवतः स्थितिकर्तृत्वानुगुणसौम्याकार योग्य दिव्यायुध धारित्व वत् संहारकर्तृत्वानुगुण भीषणाकार योग्य शक्तिकुठारादि घोराकारायुध धारित्वमप्यभिहितं भवतीति ‘शरचापकरव्यग्र खड्गकुन्त कुठारिणमिति, सात्त्वत वचनोक्तांशः ‘ चक्राद्यायुध बृन्देन मूर्तेन परिवारितम् ’ इति सात्त्वत वचनोक्तांशश्च दर्शितौ भवतः ।

एवं प्रागुदाहृत स्कान्दपुराण घट्टवचनैः अस्मिन्नपि घट्टे—

‘ तद्रूपमाश्चर्यमनेकवर्णं
किरीटमालाभिरशेष मूर्तेः ।
व्यराजतादित्य इवान्तकाले
स्वरश्मिमालाभिरनेकरश्मिः ॥

तद्दीप्तवक्त्रं विमलं विशोकं
जाज्वल्यमानं महता स्वतेजसा ।
अशोभताद्यं वपुरब्जनेक्षणं
युगान्तकालाग्निरिव प्रदीप्तम् '

इत्यनेन अनुपदोदाहृतवचनान्तरैः 'मृदुचारुकपोलैश्च कुण्डलैरुपशोभितम्' । इत्यारभ्य,

सौम्यं समुच्छ्रितोरस्कं समायत विलोचनम् ।
दिव्य पीताम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपितम् ॥

दिव्यया वैजयन्त्याच सुस्कन्धगतया तथा ।
चकाशे तद्यथा मेघो विद्युन्मालाविराजितः ' ॥

इत्यन्तैर्वचनैश्च रक्षकत्वानुगुण सौम्याकार संहर्तृत्वानुगुण रूक्षाकारयोः भगवतः अभिधानात् प्रागुदाहृत सात्त्वत वचनेषु,

यज्ञाध्ययन दानादि परिरक्षन्तमेवहि ।
शातयन्त मवर्णाना मधर्मं निरतात्मनाम् ' ॥

इत्युक्तरक्षकत्वानुगुणाकारः ' कल्पान्त हुतभुक्प्रभम् । ज्वलज्ज्वालावलीयुक्तं ज्वलनांशुक वेष्टित'मित्युक्त संहर्तृत्वानुगुणाकारश्चाभिहितौ भवतः ।

एवमस्मिन् पुराणे पञ्चत्रिंशाङ्क चिह्निते षोडशाध्याये सप्तर्षिकृत श्रीनिवास भगवत्स्तुतौ,

सहस्रादित्यसङ्काश चक्रहस्ताय ते नमः ।
शङ्खहस्ताय तेनित्यं नमो विष्णोमहात्मने ॥

नमः किरीटिने नित्यं नमः कौस्तुभधारिणे ।
नीलमेघ प्रतीकाशवपुषे ब्रह्मणे नमः ॥

असिरत्न गदाचाप शक्तितोमर पाणये ।
प्रदीप्तायुधजालाय प्रदीप्तवपुषे नमः ॥

यज्ञेशाय नमस्तुभ्यं ज्वलत्कुण्डल धारिणे ।
नमोऽस्तु पद्मनाभाय नमस्ते विश्वयोनये ॥
परावराणां पतये करालवपुषे नमः ॥

इतिवचनैः भगवतः श्रीनिवासस्य रक्षकत्वानुगुण सौम्याकार संहर्तृत्वानुगुण भीषणाकार तदुभयानुगुण सौम्यासौम्य लक्षण द्विविधाकारायुधजालशालित्वं सुस्पष्टमभिहितम् । अतः अस्मिन् वामनपुराणेऽपि श्रीनिवासरूपस्य दर्शित सात्त्वत वचनोक्त रूपैक रूप्यमेव प्रतिपाद्यत इत्यवगन्तव्यम् ।

एवं पाद्मपुराणभागेऽपि षड्विंशाङ्कचिह्निते तृतीयाध्याये—पद्मसरोवरतीरे श्रीशुकमहर्षिं प्रति श्रीनिवास भगवदाविर्भावघट्टे—

तपसा तस्य सर्वात्मा संतुष्टः पद्मलोचनः ।
संहर्ता रक्षिता स्रष्टा भुवनानि चतुर्दश ॥
अनुग्रहीतान्तर्यामि निग्रहीता निरन्तरः ।
शङ्खचक्र गदाम्भोज राजत्कर चतुष्टयः ॥
मुक्तातपत्रितानन्त सहस्रफणमण्डलः ।
नागैरभिनवा कल्पै स्तपनीय मयांशुकैः ॥
सुमनोभिर्दिव्यगन्धै र्दिव्यालेपन चन्दनैः ।
अलंकृताङ्ग महिमा स्मयमान मुखाम्बुजः ॥

इति वचनेषु मुक्तातपत्रितानन्तेत्याद्यर्थद्वयेन अनन्तशयनत्व नागभूषणत्वाभिधानात् दर्शित सात्त्वत वचनेषु अनन्तशयनाभूषमित्युक्तोंशोऽभिहितः ।

अनन्तः शयनं, क्रीडोपकरणसुखसुप्तिस्थानं, आभूषा भूषणं च, यस्य सः अनन्तशयनाभूषः इति विगृहीतेन अनन्तशयनाभूष शब्देन शेषशायित्वं शेषभूषणत्वं चप्यभिधीयते ।

एव मस्मिन्नेव पुराणे श्रीस्वामि पुष्करिणीतीरे श्रीशुकमहर्षिंप्रति श्रीनिवास भगवदाविर्भावघट्टे सप्तविंशाङ्कचिह्निते चतुर्थाध्याये 'कालकाद-

म्बिनोकान्ताकुञ्चितालकबन्धन, इत्यनेन जटाधरत्वं, भोगि भोगोल्लसद्भुज इत्यनेन नाग भूषणत्वं चाभिहितम् ।

एवं त्रयस्त्रिंशाङ्कचिह्निते दशमाध्याये स्वामिपुष्करिणीतीरे ब्रह्मादिस्तुत-श्रीनिवासाविर्भावघट्टे 'स्तुत्त्यानया प्रसन्नोऽस्मिन् विमाने परमस्व-राट् । सहस्रादित्य सङ्काशः सहस्रेन्दुसमप्रभः । सहस्रहुतभुक् प्रख्यो विख्यातविभवोदयः, । इति श्रीनिवास भगवतः सौम्यासौम्य लक्षण द्विवि-धाकारवत्त्वमेवाभिहित मित्यत्रापि सात्त्वतोक्तरूपानुरूप्यमेवावगम्यते ।

एवं भविष्योत्तर पुराणैकादशाध्याये श्रीनिवासस्य पद्मावतीपरिणय-घट्टे भगवतः श्रीनिवासस्य भूषणदानसमये ' नाग भूषण युग्मंच बाहुपूरा-दिकांस्तथा ; इति शेषाद्रिवासिनः शेषशायिनः शेषभूषणस्यास्य देवस्य शेष-प्रियतमत्वमनुसंदधता वियद्राजेन नागभूषणयुग्ममपि दत्तमित्यभिधीयते ।

भविष्योत्तररहस्याध्याये अशीतितमाङ्कचिह्निते पार्वती प्रति परमर-हस्य सविमान श्रीनिवास भगवद्ध्येयाकार मुपदिशता महादेवेन ।

इन्द्रनील मणिश्याम रमणीयाहिभूषणैः ।
शङ्खचक्राभयानाम भूषितैश्च भुजोत्तमैः ॥ " इति

यन्नाम श्रुतिसार सान्द्रजलधिस्थाने लसत्कौस्तुभः
स्वाज्ञानान्ध तमिस्रदुःखहरणं मत्पुत्रसंजीवनम् ।

विश्वाभीष्ट वरप्रदानफलदं भोगीन्द्र सद्भूषणं
सर्वैश्वर्यनिदानमात्म वरदं श्रीवेङ्कटेशं भजे ॥

इति च श्रीनिवासभगवद्दिव्यरूपस्य नागभूषणालंकृत बाहुत्वमभिधी-यते । आनामोऽत्रावनति लक्षणकटितट विन्यस्त वामहस्त मुद्रा ॥

एवं ब्रह्माण्ड पुराणभागे द्वितीयाध्याये—

अथाह भगवाच्छेष माहूय पुरतः स्थितम् ।
मेघ गम्भीरया वाचा हर्षोत्फुल्लविलोचनः ॥

श्री भगवान्

अनन्त मत्प्रियो लोके नत्वदन्योऽस्ति कश्चन ।
तस्मान्मम प्रियं किंचित्कर्तव्यं भवतानघ ॥
श्रुतंहि भवता सर्वं नारदोदीरितं वचः ।
क्रीडासमुचिते देशे वस्तव्यमिति मेमतिः ॥
तत्र भूत्वा गिरिवरो भवान् वसतु भूतले ।
त्वत्फणामण्डलभुवि स्थातव्यं रमया सह ॥

शेषः

अनन्तोऽहं महादेव स्थास्यामि गिरिरूपधृत् ।
भवांस्तु रमया सार्धं मम सानुषु रंस्यताम् ॥

इत्यादिना धरातले अनन्तस्यैव भगवत्प्रियतमस्य भगवच्चोदनेन भगवतो भोगोपकरण सुखसुप्तिस्थान भूत क्रीडाद्रिरूपेण परिणामाभिधानात् ।

अनेनापि पुराणेन ' निश्शेष भुवनानांच ध्यातव्यंच धरास्थितम् । अनन्तशयनाभूष' मित्युदाहृत सात्त्वतसंहितावचनोक्तांश एवाभिहितो भवति । अत्र शयनशब्दस्य भोगोपकरण सुखसुप्तिस्थानत्वेन क्रीडाद्रेरपि संग्राहकत्वात् । भगवत्क्रीडार्थं धरातले क्रीडाद्रिरूपेण परिणामस्य धरास्थितमित्येतत्प्रत्यभिज्ञापकत्वात् ।

पाद्म पुराणभाग चतुस्त्रिं शाङ्कचिह्नितैकादशाध्याये—

" इत्युक्त्वा गरुडेशान मधिरुह्य रमासखः ।
भोगिराजगिरिं गत्वा स्वामिपुष्करिणीतटे ॥

रमते रमयैकान्ते रमणीये श्रियःपतिः । " इति गिरिरूपेण परिणतस्यानन्तस्य तल्पवद्भोगोपकरण सुखसुप्तिस्थानतायाएवाभिधानाच्च ।

एवं ब्रह्माण्ड पुराणान्तर्गते श्रीवेंकटेश सहस्रनामाध्याये—

' कपर्दी कामहारीच ' इत्यनेन ' शङ्खवान् पङ्कजकरः कुङ्कुमाङ्को जयांशुकः । भोगीश कङ्कणश्शङ्ख्यो निश्शङ्कश्शङ्किताखिलः । " इत्यनेन

शक्तियुङ्मौक्तिकस्रग्वीत्यनेनच जटाजूटशङ्खाङ्कुश शक्त्यायुधधारित्वं नागभूषणधारित्वंचाभिहितम् । अनेनापि द्विविधाकारानुगुण वेषभुषणायुधधारित्वप्रतिपादनपरेण यथोदितांश एवाभिहितः । यद्यपि कपर्दीकामहारी चेत्यत्र कपर्दिशब्दकामहारिशब्दयोः शिवपरतया तच्छरीरक परमात्मपरत्वं शरीरवाचकानां शरीरिवाचकत्वन्यायेन सुवचं, तथाप्यत्र सहस्रनामपाठे बहूनामेतद्देवतावाचिशब्दानां पाठात्तत्रैवोक्तांशस्य प्राग्विवक्षितत्वात् वचनान्तरैककण्ठ्येन इह जटाधरत्वपरताया अपि कपर्दिशब्दस्य संभवात् । कामहारिपदस्य विषयसङ्गनिवर्तकपरत्वस्यापि संभवाच्च यथोक्ताभिप्रायकत्वमपि संभवदुक्तिकमेवास्य वचनस्येतिबोध्यम् ॥

इत्थं नागभूषणस्यापि भगवति वचनसिद्धत्वात् न अनेनाप्यस्य देवतान्तरत्वसिद्धिः ।

तथाच बिल्वपत्रार्चन शङ्खचक्राद्यायुधराहित्य जटाधरत्वनागाभरणधारित्वरूपाणि देवतान्तरत्व साधकतया वाद्यभिमतानि लिङ्गानि अन्यथासिद्धान्येवेति सिद्धम् ॥

किंच जटाजूटधरत्व नागाभरणधारित्वयोः शङ्कर एव सद्भावप्रसिद्धिप्राचुर्येऽपि नतयोः वाद्यभिमत स्कन्दत्वसाधकता कथञ्चिदपि सुवचा ।

इत्थं वाद्युक्तलिङ्गानामन्यथासिद्धत्वात् अस्मदुक्तानां लक्ष्मीवक्षस्कत्व श्रीवत्साङ्कत्व विन्यासविशेषप्रभृतीनामनन्तानां लिङ्गानां साक्षान्नारायणत्वश्रुतेश्च अनन्यथासिद्धत्वाच्च पूर्वोदाहृत सात्वतसंहितावचनोक्तलक्षण विजातीयापूर्वदिव्याकारशाली श्रीनिवासाभिधानो भगवान्नारायण एवासौ श्रीवेङ्कटेश्वरः नपुनः स्कन्द इति सिद्धम् भवति ।

इदमत्रावधेयम् । एकोहवै नारायण आसीन्नब्रह्मा नेशानः इत्यादयोह्यनन्ता उपनिषदः श्रीमन्नारायणमेव निखिलजगदुत्पत्ति स्थितिलयकारणं तस्मादेवच ब्रह्मादीन् भिन्नभिन्नकार्याधिकृतान् भिन्नभिन्नस्वरूपस्वभावानुत्पाद्यमानांश्च प्रतिपादयन्ति ।

कारणेष्वविद्यमानानां गुणानां कार्येषु संक्रामो न क्वचिद्दृष्टचरः। दृश्यन्ते च लोके कारणगता एव गुणाः कार्येषु संक्रामन्तः। अतः कार्यगतैः गुणैः शक्तिरूपेणापिवाऽवश्यमेव कारणगतैर्भवितव्यम्।

इत्थं च निखिलजगद्बीजभूतस्य बहुभवनसङ्कल्पशालिनो भगवतो नारायणस्यैव निखिलजगदुत्पत्ति स्थितिलय कर्तृत्वशक्ति लक्षणस्वभाव संपन्नतया तस्मादेव तदुत्पन्नेषु सृष्टिसंहारादि तत्तत्कार्याधिकृतेषु ब्रह्मरुद्रादिषु लेशतस्तच्छक्ति संक्रमणस्य वाच्यतया तत्तद्गतसृष्टिसंहाराद्यनुगुण सौम्यासौम्याकार तदनुगुणनानाविधायुधधारित्वादि लक्षणवेषमूलभूत; तथाविधो वेषो मूलकारणे भगवति नारायणे क्वचिद्रूपे अवश्यं दुरपह्नव एवोपगन्तव्य इति सृष्टिस्थित्यनुगुण सौम्याकार तदनुगुणायुधधारित्वादि लक्षणवेषवत् संहर्तृत्वानुगुण घोराकार तदनुगुणजटाभीषणत्वसर्पभूषणत्व शक्तिपरश्वथाद्यायुधधरत्वादि लक्षणवेषोऽपि भगवति सुसंगत एव।

द्विविधाकारवत्वंच श्रीनिवासभगवतोऽस्तीतितु प्रागुदाहृतवचनेषु अभिव्यक्तम्। निखिलजगदुत्पत्ति स्थितिलयकारण सर्वशक्तिमत्वं स्वस्यैव प्राधान्येनास्ति। अन्येषुतु स्वस्मादेव लेशतः तत्संक्रान्तमित्येतदाविष्करणायैव तादृशरूपशालिनः स्वात्मनः प्रदर्शनं भगवता क्रियते।

अत एवोक्तं दर्शितसात्वत संहितावचनेषु “सर्वतत्त्वाश्रयं तत्त्वम् सर्वशक्तिमयं विभु ”मिति। अत एव चपाद्मपुराण षड्विंशाङ्कचिह्नित तृतीयाध्याये—

“तपसा तस्य सर्वात्मा सन्तुष्टः पद्मलोचनः।
संहर्ता रक्षिता स्रष्टा भुवनानि चतुर्दश॥” इत्यारभ्य,
अहं प्रथमपूर्वाभि द्वात्रिंशत्कोटि शक्तिभिः।
वैष्णवीभिः सेव्यमानो देवः पद्मसरस्तटे॥
श्रीभूमिनीलासहितः प्रादुरासीत्परः पुमान्॥

इत्यन्तेन भगवतः सृष्टिस्थिति संहारादि कर्तृत्वमभिधाय तन्मूलभूतानन्तवैष्णवशक्तिसेव्यमानत्व मभिहितम्।

लोके तत्तत्कार्यानुगुणा तत्र तत्र स्थिता हि शक्तिर्वैष्णव्येव ।

यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥ इतिगीताशास्त्रो-
क्तन्यायात् ।

एवं पाद्म पुराण सप्तविंशाङ्कचिह्नित चतुर्थाध्यायेऽपि—

" कदाचिद्भगवान् विष्णुः करुणागण्य पुण्य धीः ।
दर्शयन् सकलान् लोकान् साक्षादक्षिपथं गतः ॥
दिव्यानन्दमयाकारैर्गरुत्मच्छेष सैनिकैः ।
पञ्चायुधैः परिकरैर्गणैस्तु कुमुदादिभिः ॥
परिबर्हा भूषणान्यजिन वस्त्रांशुकानिच ।
आयुधान्यप्रमेयानि दधानैर्ब्रह्म शक्तिभिः ॥
शक्तिभिश्शांकरीभिश्च सेव्यमानो मुदान्वितः ।
श्रीभूमिनीला पूर्वाभि रपूर्वाकल्प भूतिभिः ॥
महिषीभिर्मुदानन्द मावहन्तीभिरीशितुः ।
मुमोद सह सर्वात्मा क्रीडाडम्बरडाम्बिकः ॥ " इति ।

सर्वात्मत्वेन हेतुना भगवतः श्रीनिवासस्य सर्वविध परिजनायुध परिकरशक्तिसंसेव्यत्वमभिहितम् । एवमन्यदप्येतत्परं वचनजातं तत्र तत्र स्थितं द्रष्टव्यम् ।

इत्थं च भगवतः श्रीनिवासस्य संहारकर्तृत्वाभिव्यञ्जक क्रूराकार-तदनुगुण जटा भीषणत्व नाग भूषणत्व शक्तिपरश्वथाद्यायुधधारित्वादि लक्षण-वेषस्य तेनैवहेतुना अन्यत्रापि तादृशाधिकारलेशस्य स्वायत्ततयैव सङ्क्रमण-मभिव्यञ्जयतः तादृशवेषमात्रेण देवतान्तरत्ववर्णनं न कथंचिदपि संभवद्युक्तिकम् ।

दर्शित पाद्मपुराणभागवचनेषु—" ब्रह्म शक्तिभिः । शक्तिभिः शाङ्करीभिश्च सेव्यमानः" इत्यनेन, ' द्वात्रिंशत्कोटि शक्तिभिः । वैष्णवीभिस्से-

ऽयमानः' इत्यनेन 'सर्वात्मा क्रीडाडम्बर डाम्भिक, इत्यनेनच चतुर्मुख-शंकरादि तत्तदधिकार प्रयोजकास्तत्तदधिकारासाधरणाः चतुर्मुखशंकरादि तत्तद्देवतागता अंशाः ऐश्वर्यविशेषप्रयोजकविशेषण रूपतया शक्तिशब्द वाच्या ये सन्ति ते सर्वेऽपि सर्वजगज्जालबीजभूते भगवति नारायणे वर्तमाना एव तत्र तत्र लेशतः संक्रामन्ति तेच सर्वे अंशाः वैष्णव्य एव शक्तयः। ताश्च शक्तयो द्वात्रिंशत्कोटि संख्याताः। तासां सर्वासां शक्तीनां मूलकन्द-भूतं भगवतो नारायणस्य आदिमं परमं दिव्यरूपमेवेदं श्रीनिवासरूपम्। तादृशंच रूपं लीलारसिकेन स्वाश्रितानां स्वीयकृत्स्नमहिमप्रदर्शन कौतुकिना भगवतैव कृपया दर्शितमिति सम्यगेव प्रतिपाद्यते।

सर्वात्मेत्यत्र आत्मशब्दस्य स्वभावपरतया तत्तत्कार्यगत सर्वस्वभाव-संपन्न इतिवा मृदात्मको घट इत्यादिष्विव आत्मशब्दस्य कारणपरतया सर्वकारणमितिवा अर्थस्य विवक्षिततया पक्षद्वयेऽपि कार्यगत सर्वस्वभाव मूल-कन्दभूताकरस्थानत्वमभिधीयते।

वामनपुराण भागस्थ चतुस्त्रिंशाङ्कचिह्निताध्यायान्ते च—

'अशोभताद्यं वपुरद्भुतेक्षणं युगान्तकालाग्नि रिव प्रदीप्त' मित्यनेन श्रीनिवासरूपं भगवतो नारायणस्य आदिमं रूपमिति हि स्पष्टमुक्तम् तदिदं सर्वमनुसन्धायैव सरोयोगि भूतयोगि महायोगिनामसु आदिमदिव्यसूरिषु अन्तिमेन परमैकान्त्यग्रेसरेण महायोगिनाम्ना दिव्यसूरिणा स्वीयद्राविडवेद संहितायां—

"लम्बजटाद्राघीयः कोटीरे लोहपिण्डचक्रे च।
श्लाघ्ये वेष्टित फणधर काञ्चनसूत्रे अहो विराजेते॥

परितःप्रस्रुतनिर्झरबृन्दे श्रीवेंकटाचले वसतः।
अस्मन्नाथस्योभावाकारावैकलक्षणीभूय॥

इतिमूलरूपपरया त्रिषष्टितमगाथया स्फुटं प्रोक्तम्।
सर्वेषांच निदानं श्रीमन्नारायणस्स एक इति॥"

अत्र लोहपिण्डशब्दः संहर्तृत्वाकारानुगुण शक्तिकुठारादि सर्वायुधोपलक्षणम् । चक्र शब्दश्च रक्षकत्वाकारानुगुण शङ्खनन्दककौमोदकीशार्ङ्गादि भगवदसाधारण सर्वदिव्यायुधोपलक्षणमिति बोध्यम् ।

यद्यपि शक्तिकुठारादि संहर्तृत्वाकारानुगुणायुधजातादिलक्षणः असौम्यवेषोऽद्य भगवति नोपलभ्यते । रक्षकत्वानुगुणः सौम्यवेष एव चोपलभ्यते । तथापि विरिञ्च्यादिभिः प्रार्थितेन भगवता घोरवेषमुपसंहृत्य सौम्यवेषप्रदर्शनात् तस्यैव लोकरक्षणौपयिकत्वाच्च सौम्यवेषमात्रेण संप्रति सर्वदृक्पथगोचरः समिन्धे । दिव्यसूरिणातु भगवन्निर्हेतुक कृपापरिलब्धदिव्यचक्षुषा भगवद्दिव्यरूपं यथावत् साक्षात्कुर्वता तथाभिहितमिति न विरोधः । घोरवेषमुपसंहरता भगवता तदन्तःपातिनोः जटानागभूषणयोः परं सौम्याकारतामापादितयोः सौम्यरूपेऽपि धारणंकृतम् । निजवक्षःपीठभृगुपादताडनसमयविनिष्क्रान्त करवीरपुरगतनिजनित्यानपायि महालक्ष्मी पद्मसरोवर पुनः-प्रादुर्भावार्थनिजतपश्चर्याकरणाङ्ग तापसवेषानुकूलतया श्रीवेंकटाचले **श्रीरामतारकमन्त्रेण** स्वात्मान मुपासीनयोः वायुस्कन्दयोरुपासनप्रेप्सित प्रदर्शनीयस्वीयश्रीरामवेषानुकूलतयाकार्तयुग स्वीय प्रादुर्भाव विशेषस्वभावानुकूलतया च जटाधरत्वं सर्वदा तल्पछत्रादिरूपेण सम्प्रति धरण्यां क्रीडाद्रिरूपेण च निजपरिचरणैकपरायणस्य क्रीडाद्रिरूपपरिणतनिजाङ्ग नित्यसन्निधानहेतुप्रबलतपश्चर्यामपि कृतवतो निजान्तरङ्गकिंकरस्य फणिराजस्य भूषणरूपेणापि धारणस्य तदीयपरमप्रीत्यनुकूलतया फणि **जरा [टा]** भूषणत्वं च सौम्याकारतामापाद्य सौम्यरूपेऽपि स्थापितं, न तु परित्यक्त मित्यवगम्यते । भृगुपादताडनसमयापयातलक्ष्मीपद्मसरोवरप्रादुर्भावादिवृत्तान्तः भविष्योत्तरपुराणभागद्वितीयाध्याये पाद्मपुराणभागान्तर्गत चतुस्त्रिंशाङ्कचिह्नितैकादशाध्याये च द्रष्टव्यः । वामनपुराणभागे एकविंशाङ्कचिह्नते द्वितीयाध्याये—

इदानीं च महाभाग वायुरास्त तपश्चरन् ।
जपन्सतारकं मन्त्रं गणयन्नक्षमालया ॥

परात्परतरं राम मर्चयन् विधिपूर्वकम् ।
श्रीभूमिसहितं देवं चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥
शङ्खचक्र धनुर्बाण पाणिं नीलोत्पलद्युतिम् ।
देवदेवं जगन्नाथ मपरोक्षं निरीक्षितुम् ॥
सर्वप्राणात्मकोवायु स्तपस्तीव्रं चरत्यहो ।

इति वचनैः वायोः श्रीरामतारक मन्त्रोपासकत्वम् ।

इति विज्ञापितश्शंभुः पुत्रेणाक्लिष्टकारिणा ।
विधिनाशु ततः प्रादान्मन्त्रं तस्मै सतारकम् ॥
लब्ध्वा मन्त्रं महादेवात् स्कन्दः प्रीतोऽभवत्पितुः ।

इतिवचनेन स्कन्दस्य श्रीरामतारक मन्त्रोपासकत्वं च प्रसिद्धमवगम्यते । शेषस्य क्रीडाद्रिरूपेण परिणतत्व भगवन्नित्य संन्निधानार्थतपश्चर्याकरत्वादि वृत्तान्तो ब्रह्माण्ड पुराण भागद्वितीयाध्याये ब्राह्मपुराण भागद्वितीयाध्याये च सुव्यक्तः ।

भगवतः श्रीनिवासस्य आदिम कृतयुगावतीर्णत्वं च वाराहपुराणान्तर्गत द्वितीयभागे तृतीयाध्याये पाद्मपुराणान्तर्गतत्रयस्त्रिंशाङ्क चिह्निते दशमाध्याये च सुव्यक्तम् ।

तस्माद्यथोक्त जटाधरत्व भोगीशभूषणत्वबिल्वपत्रार्चनादिलक्षणः स्वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे विराजमानो देवः यथोक्तानन्यथासिद्धप्रमाणन्यायगणैः श्रीनिवासाभिधानः श्रियःपतिः श्रीवैकुण्ठनाथः श्रीवैकुण्ठात् श्रीवेंकटाद्रिं लोकरक्षार्थमागतः स्कन्दमहादेवादि सर्वदेवतान्तर वन्द्यमान दिव्यचरणनलिनयुगलः श्रीमन्नारायण एव न पुनः स्कन्दादिशङ्कागन्धार्ह इति सिद्धं भवति ॥ इति

इत्थं यतिराजस्य प्रगल्भवाणीप्रचारजर्झरिते ।
श्रीवेंकटेशविषय स्कन्दविवादे नृपोऽब्रवीच्छैवान् ॥

यादवराजः—

2116

भो भोः शैवा यदिदं स्कन्द कथातूलमञ्जनाद्रीशे ।
आरोपितं भवद्भिर्मिलितैर्महता श्रमेण सुचिरेण ॥
सर्वं तदेतदधुना भवत्कथातूल मञ्जसोच्चाल्य ।
यतिपति वाणी झंझामारुतवेगेन यापितं क्वापि ॥
अद्यश्वोवा कथयत यद्यस्त्युचितं सदुत्तरं शैवाः ।
अविचारितरूचिरेण त्वलमलमाभास युक्तिजालेन ॥
इत्थं सदसि तदानीं यादवराजेन निगदिताश्शैवाः ।
पर्यालोच्यान्येद्युः प्रतिवचनं दातुमभ्युपागच्छन् ॥
तदनु यतीशानमपि प्रत्यवदद्यादवक्षितोशानः ।
तदुदितमु निपुणवाणी श्रवणेनात्यन्त विस्मितस्वान्तः ॥
भो भोः श्रीरामानुजयोगिन्नन्येद्युरथपुनर्भविता ।
एतद्विचारशेषः तदा समायातु महसि त्वमपि ॥
इत्थं सदसि तदानीं समापिते यादवक्षिताशेन ।
व्याघ्रभयादिव मुक्ता यतिराजभयाद्ययु स्स्वगेहान्ते ॥

अथ भगवान् श्रीरामानुजयतिपुरन्दरोऽपि राजानमनुमान्य सपरिवारः स्वस्थानमागमत् ।

इत्थं सदस्येषु सर्वेषु गतेषु यादवराजः सचिवैस्सह श्रीरामानुजयोगिवैभवं निपुणतरं तदीयवादवैदग्ध्यंच सम्यगनुसन्धाय विद्धहृदयः तदीयमेव वादं न्याय्यतरं विपरीतमेवचेतरेषां वादं मन्यमानः श्वोवा किंनु वदिष्यन्ति शैवाः विचारयिष्यामः इति चिन्तयन्नासीत् ।

ततः परेद्युः सर्वे शैवा मिलित्वा स्वपक्षबलं सर्वमपि सम्यगालोच्य राज्ञ सदसि स्वपक्षविजय निराशाकातरहृदयाः तथापि रुग्णस्य यावत्कण्ठगतप्राणं चिकित्सनीयतान्यायेन यावच्छक्ति प्रतिवादः कर्तव्य एवेत्यनुसन्दधाना सभां समाजग्मुः ।

तदनु श्रीरामानुज मुनिरपि परिवार सहित उपयातः ।
राज्ञाभिवन्दिताङ्घ्रिस्तस्मै विदधेच मङ्गलाशास्तिम् ॥

तदनु सराजसु सर्वेषु सभास्तारेषु सदसि समुपविष्टेषु समाहितमनसः शैवा राजान मूचुः ॥

शैवाः—

भोराजन् स्वामिपुष्करिणी दक्षिणतीरे विराजमानोऽयं देवः स्कन्दोवा महादेवएववा अथवा अन्ततो हरिहरावतार रूपोवा भवितुमर्हति न पुनरयं केवलं विष्णुरूप इति तावद्वयं वदामः ।

तत्र स्वामिपुष्करिण्या दक्षिणतीराविर्भूतस्य अस्य देवस्य स्कन्दत्वपक्षेऽपि न विष्णुलक्षण दर्शन प्रतिपादनविरोधः । स्कन्दस्य विष्णुकलांशमिश्ररूपतायाः अपि वामन पुराणभाग प्रतिपन्नतया तदनुरोधेन तदाविर्भावकाले विष्णुलक्षण भूत चक्राद्यायुधव्यञ्जने बाधकाभावात् । वामनपुराणभागे च एकविंशाङ्कचिह्निते द्वितीयाध्याये बृहस्पत्युक्तस्कन्दोत्पत्तिक्रमघट्टे—

मा विषीद महाबाहो देवसेनापतेऽग्रणीः ।
किं न स्मरसि चात्मानं वैष्णवं धाम शाश्वतम् ॥

इति वचनेन ,

सती च सा पर्वतराज कन्यका
प्रवर्धते मेनकयापलालिता ।
तयैव संयोज्य चशङ्करं विभुम्
सुरेश्वरं प्रार्थय तारकान्तकम् ॥

विष्णोः कलांशो भविता भगवान्न सुखावह इति वचनेन बृहस्पतिकृतस्कन्दस्तुतिघट्टे—

त्वां प्रपद्ये सुवर्णाभ शङ्करात्मज शङ्कर ।
त्वं विष्णुस्त्वं विधाता च त्वं रुद्रः कालरूपधृक् ॥

इति वचनेन च स्कन्दस्य विष्ण्वंशमिश्रत्वं ह्यवगम्यते ।

एवं एकवक्त्रो द्विबाहुश्चेत्येकवक्त्रत्वदशायां द्विबाहुत्ववत् 'द्वादशहस्तविराजित हेते दुःखपरामर वैरि हरेश' इत्यनेन षड्वक्त्रत्व दशानुगुण्येन

द्वादशबाहुत्ववच्चतुर्बाहुत्वमपि कामरूपस्यास्य संभवितुमर्हतीति न चतुर्बाहुत्व-दर्शनविरोधः ॥

अथवा महादेव एवायं भवितुमर्हति । अस्यैव जटाधरत्व नागाभरणत्वादि प्रसिद्धिप्राचुर्यात् वैष्णवैर्निखिल जगन्मूलकारणत्वेनाभ्युपगते विष्णौ सर्वलक्षणोपपादनन्यायेनैव अस्माभिः तथात्वेनाभ्युपगते महादेव एव सर्वलक्षणोपपादनसंभवाच्च । किंच अस्य देवस्य हरिहरलक्षणेषु प्रतिपन्नेषु हरिलक्षणैरेनम् हरिमेव स्वैरं ब्रुवाणेषु वैष्णवेषु हरलक्षणैः एनं हरमेव ब्रुवाणान् अस्मान् वा को निरोद्धुं शक्ष्यति ।

यद्वा हरिहरावताररूपएवायं देवः उभयविधलक्षण दर्शनानुरोधात् प्रतिवाद्युदाहृततन्मतकूटस्थदिव्यसूरिप्रबन्धगाथाप्रामाण्याच्च ।

इत्थं च स्कन्दपुराणप्रथमभागान्तर्गताष्टमाध्याये :—

येस्मरन्ति महादेवम् श्रीनिवासं विमुक्तिदम् ।
कीर्तयन्त्यथवा विप्राः तेमुक्ताः पापपञ्जरात् ॥ इत्यत्र

श्रीनिवासं महादेवं येर्चयन्ति सकृन्नराः ।
किं दानैः किं व्रतैस्तेषां किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ इत्यत्र ।

एवमन्येष्वपि कतिपयश्लोकेषु श्रीनिवासमहादेवशब्दाभ्यामुभाभ्यामस्य देवस्य निर्देशाः संगच्छन्ते ।

एवम् पाद्मपुराणभागस्थसप्तविंशाङ्कचिह्नितचतुर्थाध्याये तद्देवाविर्भावघट्टे— अष्टमीन्दु कलाधार ललाटस्थोर्ध्वपुण्ड्रकः । इत्येतद्देवविशेषणमप्यस्य हरिहरावताररूपत्वसाधकम् । तत्र महादेवलक्षणचन्द्रशेखरत्व विष्णुलक्षणोर्ध्वपुण्ड्रधरत्वयोः द्वयोरप्यभिधानात् ।

तस्मादेतान् सर्वानपि पक्षानतिक्रम्य केवलं विष्णुरूप एवायं देव इति प्रतिवादिपक्षो नांगीकर्तुं युक्तः ।

इत्थं शैवैरुक्तः प्रदर्शयद्भिर्बलं निजं सर्वम् ।
अपजयकातरहृदयान् प्रतिवादमुवाच यादवनृपस्तान् ॥

यादवनृपः

भो भोश्शैवा यूयं बहुलायासंकिमर्थमाचरेथ ।
प्राच्यैस्तदुपन्यासैरिममपि वादं समाहितं मन्ये ॥
अतिगंभीरं रामानुज मुनिवादं पुरोदितंश्शृण्वन् ।
कोवा भवतां वादे प्रतिवचनं भवितु मक्षमो भविता ॥
भवतांवादस्सर्षपधाटीकमाटीकते तदीयस्तु ।
घनगंभीरोवादः सुमेरु गिरिणा समोन्नतो जयति ॥
अहमेवाद्यैव भवद्वादे प्रतिवचनदाननिपुणोऽस्मि ।
एवमपि हरिहराकृतिवादे श्राव्यं ममास्तिकिंचिदिह ॥
तत एनमेव रामानुजमुनि महमेष चोदयाम्यद्य ।
तेनैवचोच्यमानं श्रृणोमिवचनं सुजातधाटीकम् ॥

इत्थं शैवान् प्रतिभाष्य स **यादवराजः**—

भो रामानुजमुने भवन्मुखादेव अस्यापि वादस्य समाधिमधिगन्तुमिच्छामि । तत्कथ्यतां समुचितमुत्तरमिति भगवन्तं रामानुजमुनिमेव चोदयामास ।

ततो भगवान् रामानुजमुनिरपि प्रतिवचनमारचयामास ।

रामानुजमुनिः

भोराजन् भवदीयहृदयशङ्कायां तत्त्वपदवीदवीयस्यां दिष्ट्या विनिवर्तमानायां सम्प्रति इममनुवर्तमानमीषदंशं सुप्रभातायामपि रजन्यां भास्करोदयादर्वागीषदनुवर्तमानमिव तिमिरांशं मन्ये ।

भोराजन् यदेते वादिनो मन्यन्ते—स्कन्दे विष्णवंशसद्भाववचनात् विष्णुलक्षण दर्शनाविरोध इति, कामरूपतया षड्बाहुत्ववच्चतुर्बाहुत्वमस्यापि संभवे न तन्निर्देशाविरोध इति च, तदत्यन्तमसाधु

" यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेववा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं ममतेजोऽशंसंभवम् ॥ "

इति गीताशास्त्रदशमाध्याय वचनेन सर्वत्रैव श्रीमदूर्जित सत्त्वसामान्ये विष्णवंशेनैव तथात्वसंभवोक्त्या तन्न्यायेन अस्मिन्नपि प्रबलदेवसेनाधिपत्यादि श्रीमत्त्वनिर्वाहाय तदंश सद्भावाभिधानमात्रेण भगवदसाधारण लाञ्छन दर्शनायोगात् ।

वचनस्य अन्यत्र सुप्रसिद्धचतुर्बाहुविषयत्वं संभवदुपेक्ष्य अप्रसिद्धस्वोत्प्रेक्षामूल काल्पनिक चतुर्बाहुविषयत्वकल्पनायाः नीतिविदामसम्मतत्वाच्च ।

यथाहि गीताशास्त्र दशमाध्याये 'सेनानीनामहंस्कन्द' इति विष्णवंशयुक्तत्वमुक्तं तथैवात्रापि स्कन्दस्य विष्णुकलांशमिश्रत्वमभिहितमिति न ततोऽत्र कश्चिदस्ति विशेषः । तावन्मात्रेण भगवदसाधारणचक्रादि लाञ्छनदर्शनावश्यकत्वे 'अश्वत्थस्सर्ववृक्षाणा' मित्युक्ताश्वत्थेऽपि तद्दर्शनमापद्येत ।

किं बहुना 'नाविष्णुः पृथिवीपति' रित्युक्त्या पार्थिवमात्रस्यापि विष्णवंशमिश्रत्वावश्यकत्वेन सर्वत्र भगवदसाधारण चक्रादिलाञ्छनदर्शनप्रसङ्गो दुर्वार एव भवेदिति सम्यगवधार्यताम् ।

किंच वामनपुराणभागे एकविंशाङ्क चिह्नित द्वितीयाध्यायान्ते ।

'कृत स्नानः सरस्तीरे कुमारः समुपाविशत् ।
दृष्ट्वा तपन्तं वायुंच तत्समीपे षडाननः ॥
त्रिसन्ध्यं देवदेवेशं नारायणमनुस्मरन् ।
अतिष्ठत्तपउग्रंच समाधिध्यान संयुतः ॥

ध्यायन्नारायणं देवं शङ्खचक्रधरं परम्; इति श्रीवेंकटाचलमागतस्य कुमारस्य तारकवधजनितस्वीयहत्यादोषपरिहारार्थं तपस्यतः शङ्खचक्रधर श्रीमन्नारायणमुद्दिश्यैव तपश्चर्याकरणस्य कथनात् । चतुर्विंशाङ्कचिह्निते पञ्चमाध्याये इतःप्राक्कालप्रभृति तपश्चर्यापरायणस्य वायोस्तपःफलतया श्रीनिवासाख्यस्य भगवतो नारायणस्य प्रादुर्भावमभिधाय तद्वदेव स्कन्दस्यापि स्वतपःफलतया तस्यैव नारायणस्य प्रत्यक्षसाक्षात्कारस्य ततोयावत्कल्पं तदाराध-

त्वलक्षणवरलाभस्यच स्पष्टमभिधानाच्च आराधकभूतः स्कन्दः तदाराध्यदेवता-भूतश्च स्वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे आविर्भूतः श्रीनिवासाभिधानः श्रीमन्नारायण इति स्पष्टमेव प्रतीत्या तयोरैक्यं नह्यनुन्मत्तः कश्चिद्ब्रूयात् ।

स्कन्दस्य श्रीनिवासाराधकत्वं श्रीवेंकटाचलमाहात्म्यपरपुराणभागेषु प्रायशः सर्वत्र प्रसिद्धम् ।

अत एव च वाराहपुराण प्रथमभागे एकषष्टितमाङ्कचिह्निते एकोन-त्रिंशाध्याये श्रीनिवासाष्टोत्तरशतनामावल्यां 'कुमाराकल्पसेव्याय' इति । 'कुमार धारिकावासस्कन्दाभीष्टप्रदाय च' इति च नामद्वयं निर्दिष्टम् ।

किं च इदं तावदेते वादिनःप्रष्टव्याः । स्वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे संप्रति सर्वदृक्पथगोचरार्चारूपेण कश्चिद्देवोविराजते । तारकासुरवध जनित हत्यादोषपरिहाराय विष्णुमुद्दिश्य तपश्चर्याकरणार्थं श्रीवेंकटाचलमागतः स्क-न्दोनाम कश्चिद्देवः पुराणप्रतिपन्नः । स्वामिपुष्करिणी दक्षिणतीरे ब्रह्मादि-सकलदेवदेवर्षिब्रह्मर्षि राजर्षिप्रमुखविरचितपरमतपश्चर्याफलतया सर्वेषामेव तेषां प्रत्यक्षगोचरतां गतोऽप्राकृतदिव्यविमानेन सह प्रादुर्भूतः श्रीनिवासाभिधानः कश्चिद्देवः पुराणप्रतिपन्नः । तेष्वेतेषु देवेषु प्रथमः किं द्वितीयः उत तृतीय इति ॥ न चात्र प्रथमः पक्षोयुक्तः । स्वपापहरणार्थं विष्णुमुद्दिश्य तपश्चर्या-करणाय वेंकटाचलमागतस्यास्य स्कन्दस्य अत्र श्रीनिवासभगवदाविर्भाव तत्सा-क्षात्कारार्थतपश्चर्याकरणाय आगतानां ब्रह्मरुद्रेन्द्रादि सर्वदेव सर्वमहर्ष्यादीना-मिव भगवदाराधकतामात्रेणावस्थानस्यैव न्याय्यत्वेन एतस्य परमाराध्यतयाव-स्थाने कारणाभावात् कुमारधारातीर्थएवास्य नियतवासप्रतिपादनेन स्वामिपुष्क-रिणीदक्षिणतीरे नियतवासस्यैवासिद्धेः । तादृशस्थले अर्चारूपेणास्य प्रतिष्ठा-पनं केनचित्कृतमिति कुत्रापि वेंकटाचल माहात्म्यपरपुराणभागेषु प्रतिपादना-दर्शनात् । प्रत्युत तृतीयस्यैव देवमहर्ष्यादिप्रार्थनया तत्र नित्यसन्निधानस्य शङ्खराज तोण्डमान्चक्रवर्तिप्रभृतिभिरर्चारूपस्थापनालयनिर्माण पूजाप्रवर्तना-दीनां च पुराणप्रतिपन्नत्वाच्च ।

अथास्तु द्वितीय एवपक्ष इति चेत् तर्हि नासौ स्वामिपुष्करिणी-दक्षिणतीरे अर्चारूपेण संप्रति सर्वदृग्गोचरो विराजमानोदेव एव स्कन्दः अपितु स्कन्दादन्य एवेति सिद्धं भवति ।

तृतीयस्तु न स्कन्दः । स्कन्दस्य ब्रह्मरुद्रेन्द्रादि सर्वदेव सर्वमहर्ष्यादीनां च तपश्चर्याफलतया तदाराध्यतया तेभ्योऽर्थान्तरभूतस्यैव तत्र तदाविर्भावात् । तदाविर्भावप्रकरणेषु श्रीमन्नारायण एव श्रीवैकुण्ठात् क्रीडार्थं लोकरक्षणार्थं च श्रीवेंकटाचले तथा आविर्भूत इति नारायणपदादिश्रुत्यैव नारायणतया स्फुटप्रतिपन्नस्यास्य स्कन्दशङ्कागन्धानवकाशाच्च ।

तस्मात् स्कन्दवादोऽयं किंचिदपि पूर्वोत्तरसन्दर्भमपर्यालोच्यैव मन्दमतिभिः प्रवर्तित इति न विदुषामुपादेयः ।

अथ नाप्यसौ महादेवः पूर्वोक्तरीत्या तृतीयस्य महादेवत्वएव तदर्चाविग्रहरूपस्य प्रथमस्य तथात्वभिधानसंभवात् । तृतीयस्य नारायणतायाः तदाविर्भावप्रकरणस्थ नारायणपदादिश्रुत्यैवाभिव्यक्ततया महादेवत्वकथाया अपि दूरतो निरस्तत्वाच्च ।

स्कन्दागमनानन्तरं श्रीनिवासभगवतः प्रकटतर महाविर्भावकालात् किंचिन्तरस्तात् ब्रह्मेन्द्रादिदेवमहर्ष्यादिगणवदेवाऽयमपि श्रीवेंकटाचलमागत्य तदाविर्भाव साक्षात्कारादिसिध्यर्थमुपत्यकायां तपश्चर्यापरायणःस्थित्वा तदाविर्भावकाले जायमानं कोलाहलं श्रुत्वा तत्र संनिधाय श्रीनिवासभगवन्तं अप्राकृतदिव्यविमानेन सह प्रादुर्भूतं प्रदर्शितनिखिलजगदुदयरक्षाप्रलयहेतु निजादिमदिव्यरूपमपरोक्षं निरीक्ष्य अभिवन्द्य स्वमनोरथविज्ञापनादि संलापंच कृत्वा पुनः सगणः स्वस्थानं कैलासलोकं गत इति ।

श्रीनिवास भगवांस्तु सविमानः श्रीवेंकटाचल एव कृतनित्यसंनिधानः स्थित इति च वामनपुराणभागे स्पष्टमेवोपदिष्टमिति कथमसौ श्रीनिवासो महादेवो भवितुमर्हति ।

यथोक्तं वामनपुराणे द्वाविंशाङ्कचिह्निते तृतीयाध्याये—

" तपसोऽर्थे प्रयातेतु स्कन्दे काञ्चनतेजसि ।
देवसेनासमायुक्ते धनुश्शक्तिधरे द्विजाः ॥
भर्तारं भक्ति नम्राथ पुत्र वात्सल्य चोदिता ।
पप्रच्छ पार्वती शंभु हरं चन्द्रार्धशेखरम् ॥
किं करिष्यतिपुत्रो मे तत्रबालस्त्रिलोचन ! ।
कथं द्रक्ष्यति तं देव मचिन्त्यो ब्रह्मणापि यः ॥
इति पृष्टस्स तां प्राह सोत्प्रासं परमेश्वरः ।
शृणुदेवि परं गुह्यं भविष्यत्ते मयोच्यते ॥
सर्वेच मुनयस्तस्मिन् आगमिष्यन्ति पर्वते ।
द्रष्टुकामाः परं ब्रह्म तपस्तप्तुमनुत्तमम् ॥
देवामनुष्याःपितरो गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ।
सिद्धास्साध्याश्चगरुडाः पन्नगाऋषयस्तथा ॥
चरिष्यन्ति तपस्तस्मिन् गिरौ गिरिवरात्मजे ।
प्रत्यक्षं परमात्मानं द्रष्टुकामास्सनातनम् ॥
आवां तत्रगमिष्यावः कालेनमहता प्रिये ।
द्रष्टुं तत्परमं ब्रह्म तत्त्वं नारायणं परम् ॥
श्रीवेंकटाचले पुण्ये यत्तु प्रादुर्भविष्यति ।
तत्प्रादुर्भावहेतोर्वै कर्तुंचापिमहत्तपः ॥
आवाभ्यामपि गन्तव्यं तथान्यैर्देवतर्षिभिः ।" इति ।

चतुर्विंशाङ्कचिह्निते पञ्चमाध्याये—

" ततः पश्चात्तु शङ्खस्य राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
विश्वविख्यात सुमहाप्रादुर्भावं करिष्यति ॥
तस्य हेतोस्ततः पूर्वं कर्तुं च सुमहत्तपः ।
सर्वलोकहितायैव शङ्खराजेनवैहरिः ।
श्रीवेङ्कटाचले पुण्ये प्रादुर्भावं गमिष्यति ॥

आवां तत्र गमिष्याव श्चिरकालादनन्तरम् ॥
गमिष्यन्ति सुरास्सर्वे सहसर्वैर्महर्षिभिः ।
तदा कुमारं द्रक्ष्यावो विष्णुभक्तिपरायणम् ॥
इत्युक्ता शंकरेणाथ विरराम तदा सती ।
ततः कालेन महता शंकरो गमनोन्मुखः ॥
बभाषे पार्वतीदेवीं पुत्रदर्शनलालसाम् ।
शंकरः— अयं सकालस्संप्राप्तो यःपुराते मयोदितः ॥
श्रीवेंकटाह्वयं गन्तुं महापुण्यं नगोत्तमम् । इति ।

तत्रैवाध्याये उत्तरत्र

आवां गच्छाव तं शैलं गिरिजे गणसंयुतौ ।
नित्यंवसाव तत्रैव पश्यन्तौ गुहमव्ययम् ॥
देवसेनापुलिन्दाभ्यां विहरन्तं वृषाचले ।
इत्युक्त्वा वृषभारूढः पार्वत्या सह शंकरः ॥
सगणश्च ययौ स्कन्दं द्रष्टुंतं वृषभाचलम् । इति ।

एवमष्टाविंशाङ्कचिह्निते नवमाध्याये सहर्षिगणस्य अगस्त्यस्य श्रीनिवास भगवदाविर्भावनिरीक्षिणः श्रीवेंकटाचलं प्रदक्षिणीकुर्वतो दक्षिणदिश्युपत्यकायां कपिलतीर्थसन्निधौ श्रीनिवासभगवदाविर्भावार्थं समाधिं कुर्वता स्थितेन सगणेन महादेवेन समागमसँल्लापादिकं जातमित्यभिहितम् । पञ्चत्रिंशाङ्कचिह्निते षोडशाध्याये—

श्रुत्वातं शब्दमतुलं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ज्ञात्वाऽथ वासुदेवं तं हरिं प्रत्यक्षतां गतम् ॥
आजगामाथ तत्पार्श्वं कृष्णस्याक्लिष्टकारिणः ।
मुनीन्द्रैर्देवसङ्घैश्च गन्धर्वैश्च समाहृतः ॥
भगवान् शंकरश्चापि त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ।
ज्वलद्भास्कर संकाश जटामण्डलशोभितः ॥

तेनशब्देन विज्ञाय सान्निध्यं हरिमेधसः ।
अभ्यगादाशु तत्पार्श्वं द्रष्टुं तं वसुधाधिप ।।

इत्यादिना सकोलाहलश्रीनिवासभगवदाविर्भावानन्तरं तत्कोलाहल-श्रवणेन ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिसर्वदेवसर्वमहर्ष्यादि समागमतत्तत्कृत भगवद्वन्दन स्तोत्र-प्रार्थनादिकमभिहितम् ।

अष्टत्रिंशाङ्क चिह्निते एकोनविंशाध्याये—

कथं सभगवाञ्छम्भुश्शंकरश्चन्द्रशेखरः ।
प्रयातः पर्वताद्दिव्यं कैलासं स्वालयं शिवः ।।

इत्यादिना कैलासं प्रति शिवस्य गमनमेवाभिहितं न पुनः स्वामिपुष्क-रिणी दक्षिणतीर एवावस्थानम् । श्रीनिवासभगवतस्तु स्वामिपुष्करिणी-तीरे आकल्पान्तवास इति च । आकल्पान्तं वसामीह जगत्पालनकारणा-दिति चतुर्विंशाङ्क चिह्नित वामनपुराण भाग पञ्चमाध्यायस्थभगवदुक्त्या महा-देवेनैवानूदितया व्यक्तमवगम्यते ।।

एवमेकोनपञ्चाशाङ्कचिह्निते वाराहपुराणप्रथमभागसप्तदशाध्याये श्रीनि-वासभगवदाविर्भावघट्टे श्रीवेंकटाचले वासं प्रार्थयतोऽपिमहादेवस्य अप्राकृता-चले प्राकृतानामाराध्यतयाऽवस्थानानौचित्य मालोचयता श्रीनिवास भगवता तदुपत्यकायामेव वासोऽभ्यनुज्ञात इति च प्रागेवोक्तम् ।

तत्रापि 'आकल्पं च वसामीह वेंकटाह्वयभूधरे' इति श्रीनिवासभगव-तैव महादेवं प्रति स्वस्य श्रीवेंकटाचले आकल्पवासः प्रतिज्ञातोविज्ञायते ।

इत्थं महादेवस्य श्रीनिवासाविर्भावकाले तत्साक्षात्काराभिवन्दनाद्यर्थं ब्रह्मादिवत् स्वामिपुष्करिणीतीरे आगत्य गमनमात्रस्यैव प्रतिपन्नत्वात् तत्राविर्भू-तदेवस्यैव तत्र नित्यवासस्य प्रतिपन्नत्वात् तस्य च ब्रह्मरुद्रादि सकलदेवमहर्ष्या-दिवन्द्यस्थानीयतायाः तदाविर्भावप्रकरणस्थ भगवदसाधारण नारायणपदादि श्रुत्यैव नारायणरूपतायाश्च प्रतिपन्नत्वाच्च तदर्चावतारभूतोऽयं देवो न महा-देवो भवितुमर्हति ।।

किं च महादेवस्य लिङ्गाकारेणैव आराध्यताया लोके शास्त्रे च प्रसिद्धतया सकलावयवशालिमूर्तिमदर्चाविग्रहरूपेणाराध्यता काप्यप्रसिद्धा प्रतिषिद्धाच शास्त्रेणेति नासौ महादेवः ।

महादेवस्य सकलावयवशालिमूर्तिमद्विग्रहरूपेणाराध्यताप्रतिषेधः लिङ्गरूपेणैवाराध्यता च श्रीवेंकटाचल माहात्म्यपर भविष्योत्तर पुराणभागद्वितीयाध्यायेऽपि प्रत्यपादिषाताम् । तस्यैतस्य श्रीनिवासदेवस्य महादेवादर्थान्तरभूततदीय परमोपास्यभूतनारायणरूपत्वादेव, एकषष्टितमाङ्कचिह्नित वाराहपुराण प्रथम भागैकोनत्रिंशाध्याये अष्टोत्तरशतनामावल्यां 'उपत्यकाप्रदेशस्थशंकरध्यातमूर्तये' इतिनाम, ब्रह्माण्डपुराणखिल श्रीवेंकटेश सहस्रनामाध्याये श्रीनिवाससहस्रनामपाठे 'कालगम्यः कालकण्ठवन्द्यः कालकलेश्वरः' इत्यत्र कालकण्ठवन्द्य इति नाम, 'सुवर्णमुखरीतीर शिवध्यातपदाम्बुज' इति नाम च तस्य पठ्यते । अत एव च भविष्योत्तरपुराणोत्तरखण्डान्तर्गताशीतितमाध्याये पार्वतीं प्रति महादेवेनैव श्रीनिवासनाम्नः श्रीवेंकटेशस्य स्वीयनित्यहार्दपरम रहस्यध्यानविषय परमोपास्यभूत नारायणरूपता प्रस्फुटमेव अभिहिता दृश्यते ।

यदुक्तं जटाधरत्वनागभूषणत्वयोः महादेव एव प्रसिद्धिप्राचुर्यादसौ महादेव इति तदयुक्तम् । भगवदसाधारणनारायणपदादिश्रुत्या अस्य देवस्य नारायणत्वे स्फुटतरं निर्णीयमाने लिङ्गेन देवतान्तरत्वनिर्णयायोगात् भगवदवतारेष्वपि तादृशलिङ्गसद्भावस्य प्रमाणप्रसिद्धतायाः प्रागेवावेदितत्वाच्च ॥

किं च रुद्रस्य नानावतारकथाया अभावेन एकविधे तदीयरूपे सर्वदा जटाधरत्व नागभूषणत्वयोः सद्भावेन तयोस्तत्र प्रसिद्धिरिति ।

विष्णोस्तु नानावतारशालिनः क्वचित्तादृशविशेषणसद्भावात् क्वचिदसद्भावाच्च तयोः प्रसिद्धिप्राचुर्यं नास्तीति च वादिभिर्मन्यते ।

तदयुक्तम् । प्रतिकल्पभाविषु विष्णोर्नानावतारेषु यस्मिन् यस्मिन्नवतारे यद्यल्लक्षणं प्रतिपन्न तत्तदवतारेषु तत्तल्लक्षणदर्शनं तस्य प्रतिकल्पनियतभाव्येव

उपलभ्यत इति प्रसिद्धिप्राचुर्यस्यानपायात् । प्रत्युत ताद्दशलक्षणस्य एकैककल्पे रुद्रस एकरूप एव सद्भावेन भगवति नानावतारेषु सद्भावेन च रुद्रगततत्प्रसिध्यपेक्षया भगवद्गत तत्प्रसिद्धेरेवाधिकत्वाच्च ।

जटाधरत्वं भगवतो बहुष्ववतारेषु बहुभिः प्रमाणैः प्रसिद्धम् । सुप्रसिद्धंच श्रीरामावतारे श्रीरामायणादिष्विति प्रागेव ज्ञापितम् ।

श्रीरामावतारे जटाधरत्वप्रसिद्धिश्च श्रीवेंकटाचलमाहात्म्यपर ब्रह्माण्डपुराण खिल श्रीवेंकटेशसहस्रनामाध्यायेऽपि 'जटावान् पर्णशालास्थो मारीचबलमर्दकः' इत्यनेन दर्शिता ।

नागभूषणत्वं भगवदवतारेषु श्रीवेंकटेशावतारस्य सुप्रसिद्धस्वरूपनिरूपकव्यावर्तकधर्म इति च दर्शित सहस्रनामाध्याये—

'मृगयाऽक्षीणसन्नाहः शङ्खराजन्यतुष्टिदः ।
स्थाणुस्थो वैनतेयाङ्ग भावितोह्यशरीरवान् ॥
भोगीन्द्रभोगसंस्थानो ब्रह्मादिगणसेवितः ।
सहस्रार्कच्छटा भास्वद्विमानान्तस्थितो गुणी ॥

इत्यादि श्रीवेंकटेशावतारलक्षणप्रकरणे 'भोगीन्द्र भोगसंस्थान' इत्यनेन दर्शितम् । भोगीन्द्रभोगः संस्थानंवस्तुसंस्थानशब्दितः असाधारणस्वरूपनिरूपकधर्मो यस्य सः इति विगृहीतेन भोगीन्द्रभोगसंस्थानशब्देन नागभूषणत्वस्यैवाभिधानात् । एतदवतारासाधारण मृगयाऽक्षीणसन्नाहत्व शङ्खराजन्यतुष्टिदत्वादिधर्मसाहचर्येण अस्य धर्मस्याभिधानात् असाधारणस्वरूपनिरूपकधर्मत्वसिद्धेश्च ।

अत्र स्थाणुस्थ इत्यभिधानं भविष्योत्तरपुराणोत्तर खण्डगत श्रीवेंकटेशरहस्यानुभवाख्याशीतितमाध्याये श्रीवेंकटेशावतारस्य सततमहादेवहृदयावस्थित परमरहस्य ध्यानानुगोचर ध्येयवस्तुरूपताऽभिधानसमानाभिप्रायकमिति । अशरीरवानित्येतच्च श्रीवेंकटेशस्य सविमानलक्षणदिव्यविग्रहस्य सर्वद्दग्गोचरत्व तदभावप्रयोजकान्तर्हितत्वानन्तर्हितत्वदशयोः सर्वत्र पुराणेषु प्रतिपन्नत्वात्

तादृशदशाद्वयाभिप्रायेण दर्शितभविष्योत्तरपुराणोत्तरखण्डाशीतितमाध्याये निराकारत्वसाकारत्वनिर्देशाच्च तत्रान्तर्हितदशापन्नविग्रहादिकत्वपरतया तत्समानाभिप्रायकं तत् सर्वदृश्यतया शरीररहितत्वदशार्थकमितिच बोध्यम् ।

भगवदितरेष्वपि नागभूषणत्वं महादेव एव प्रसिद्धमित्यप्यसाधु । वैनतेये नागभूषणत्वस्य सुप्रसिद्धतरत्वात् ॥ पाद्मपुराणभागषड्विंशाङ्कचिह्नित तृतीयाध्याये शुकमुनिंप्रति पद्मसरोवरतीर श्रीनिवासभगवदाविर्भावघट्टे—

पञ्चात्मनः सुपर्णस्य पञ्चोपनिषदात्मनः ।
पञ्चवक्त्रप्रतिकृतेः पञ्चाधर्वाङ्गसंपदः ॥
ऋग्यजुस्सामवपुषो नागाभरणभूषितः ।
अप्रमेय प्रभावस्य स्कन्धपीठमधिष्ठितः ॥

इत्यत्र श्रीनिवासभगवदधिष्ठानभूतवैनतेयस्य नागभूषणत्वं सुप्रसिद्धं दर्शितम् ।

भगवच्छास्त्रेच दिव्यायुध वाहनादिरूपाणां नित्यसूरिणां भगवत्तेजश्शक्त्युपबृंहित रूपत्वेनैव वस्तुतायाः सिद्धत्वात् दर्शितवैनतेयशक्तिविशेषस्यापि विष्णुशक्तिविशेषरूपतैव सिद्धा ।

इत्थं जटाधरत्वादि लक्षणानां भगवदवतारविशेषलक्षणताया अपि शास्त्रसिद्धत्वेन तेषां देवतान्तरलक्षणतामात्रमनुसंदधानैर्वादिभिः चक्रादि भगवल्लक्षणैरस्य देवस्य वैष्णवे विष्णुत्वाभिधाने जटाधरत्वादि हरलक्षणैर्हरत्वं वदतामस्माकं को निरोद्धेति वादः परास्तः । चक्रादि लक्षणानि तु भगवदसाधारणान्येवेति तु दर्शित वामन पुराण एव महादेवेनैव स्वस्य भगवतश्च संवादमनुवदता पार्वतीं प्रति कथितम् । द्वाविंशाङ्कचिह्नितवामनपुराण तृतीयाध्याये—

एतच्छ्रुत्वाऽम्बिकां प्राह शंकरो लोकशंकरः ।
अनादिनिधनं दिव्यमप्रमेय पराक्रमम् ॥
सहस्रारसमायुक्तं कोटिसूर्य समप्रभम् ।
सुदर्शनाख्यं तच्चक्रं विष्णोरेव तु पार्वति ! ॥

धर्तुमन्यैर्नशक्यं तत्तंविना पुरुषोत्तमम् ।
तेन चक्रेण दिव्येन दग्धा वाराणसी पुरी ॥

सा राजधानी मे दिव्या कृत्याहेतोर्विनाशिता ।
कस्मिंश्चिदथ कालेतु मयिप्रीतो जनार्दनः ॥

किमिच्छसीति मांप्राह वरदान समुद्यतः ।
एवमुक्ते मया तस्माद्याचितं वरमुत्तमम् ॥

येन चक्रेण मे दग्धा पुरी वाराणसी हरे ! ।
तद्यथा मद्वशं यायान्ममप्रेष्यंच माधव ! ॥

तथा कुरु मयि प्रीतो नान्यं वरमहं वृणे ।
एवं विज्ञापितोदेवः प्रहस्य मधुसूदनः ॥

हस्तेन मम हस्ताग्रं गृहीत्वेदमुवाचह ।
कथं सूर्यं परित्यज्य प्रभाऽन्यस्य भविष्यति ॥

एवंश्रीः कौस्तुभं चक्रं गरुडश्शार्ङ्गमेवच ।
एवमादीनि वस्तूनि नित्यसिद्धानि शंकर ॥

नैतेषां जन्मविलयौ नान्यस्तेषांव्यपाश्रयः ।
अशक्यमिदमत्यर्थं याचितं प्रमदाधिप ॥

इत्यादिना साक्षात्सुदर्शनादि लक्षणानां भगवदसाधारणत्वमेव दर्शितम् । चक्रादिलक्षणानां भगवदसाधारणत्वाज्जटाधरत्वादिलक्षणानां भगवदवतारविशेषसाधारणत्वाच्च महादेवकथाया असंभवदुक्तिकत्वमेव । यदप्युक्तं सर्वकारणत्वेनाभ्युपगते विष्णौ वैष्णवैः सर्वलक्षणोपपादनन्यायेनैवास्माभिस्तथात्वेनाभ्युपगते महादेव एव सर्वलक्षणोपपादनसंभव इति । तदप्ययुक्तम् ।

नारायणेतरस्य सर्वकारणत्वासंभवस्य श्रुतिषु सुप्रसिद्धत्वात् भगवदसाधारण नारायणादि पदश्रुत्या देवताविशेषनिर्णयस्यात्र स्पष्टतरं संभवेन रुद्रे सर्वकारणत्व संभवासंभवविवाद परिहारस्यापि संप्रत्यत्यन्तमावश्यकत्वाभावाच्च ॥

तस्मान्नासौ महादेव इति सिद्धं भवति ।

अथ नाप्यसौ हरिहरावताररूपोदेवः । शङ्खचक्रादि भगवदसाधारण-चिह्नानामनन्यथासिद्धेर्लिङ्गान्तराणां भगवत्साधारण्योपपादनेनान्यथासिद्ध-त्वात् । आविर्भावघट्टेषु श्रीवैकुण्ठात् इतस्साक्षान्नारायण एवात्रागत्याविर्भूत इति भगवदसाधारणनारायण विष्ण्वादि पदश्रुत्यैव नारायणताया निर्णीयमानत्वाच्च ॥

दिव्य सूरिगाथाविशेषेऽपि स्वस्वामिनः श्रीमन्नारायणस्यैव द्विविधाकारौ लक्षणतया भात इत्येवोक्तम् नतु देवताद्वयात्मकोऽयं देव इत्यतो नतत्प्रामाण्यादस्य हरिहरावताररूपत्वसाधनं संभवदुक्तिकमित्यवधेयम् । एवमस्य देवस्य प्रादुर्भावसमये ब्रह्मरुद्रादिभिस्सर्वैस्स्वस्वस्थानेभ्यस्समागतैः संसेवितत्वाभिधानस्य स्पष्टतया, रुद्ररूपत्वे तत्पितृभूत ब्रह्म सेवितत्व वर्णनमसंगतम् । पुत्रस्य पितृवन्द्यत्वायोगात् , रुद्रसेवितत्व वर्णनमप्यसंगतम् । स्वस्य स्वसेव्यत्वायोगात् । रुद्ररूपस्यास्यात्रैव संनिधाने स्थिते कैलासाख्यस्थानान्तरात् पार्थक्येन एतद्देवसेवनार्थमागमन पुनर्गमनयोर्वर्णनायोगाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

किंच हरिहरावताररूपत्वं वदतां वादिनामर्धनारीश्वरन्यायेनैकशरीराधिष्ठानं देवताद्वयं ह्यभिमतं वक्तव्यम् । तच्च नयुज्यते । अप्राकृतेऽस्मिन् भगवतो वेंकटाचल एव आराध्यतया देवतान्तरावस्थानासंभवस्य प्रागुदाहृतवचन सिद्धतया भगवच्छरीरे तदवस्थानासंभवस्य किंपुनर्न्यायसिद्धत्वात् । शरीरस्यैकदेशे एकदेवतालक्षणानां अपरभागे देवतान्तर लक्षणानांच पार्थक्येनादर्शनेन अर्धनारीश्वरन्यायानवकाशात् वामनपुराणभागे भगवतोऽप्राकृते दिव्यवपुषि साक्षात्संस्पर्शयोग्यतायाः स्वस्मिन् असंभवस्य तत एव सद्द्वारक संबन्ध संपादनप्रवृत्तेश्च महादेवेन स्वयमेव स्पष्टमभिहितत्वाच्च ।

यथोक्तं वामनपुराणभागे चतुर्विंशाङ्कचिह्निते पञ्चमाध्याये सुदर्शनांशभूत कालचक्राभिमानि पुरुषं स्वात्मानमुद्दिश्य तपःकृतवन्तंप्रति महादेवेन—

शुद्ध सत्वस्य तद्विष्णो स्सर्वयज्ञमयंपुनः ।
साक्षात्स्प्रष्टुमहं भीतस्तमोगुण समाश्रयः ॥

वस्तव्यंच मयाविष्णो दिव्यमङ्गलविग्रहे ।
त्वामेव तदहं नित्यं विष्णोर्नित्यानपायिनम् ॥

अनुप्रविश्य तद्देहेवसिष्यामि सुदर्शन । इति अप्राकृत दिव्यविमानेन अप्राकृत दिव्यवपुषा दिव्यैरप्राकृतै र्भूषणायुधैश्च भगवान् श्रियःपतिः स्वामिपुष्करिणीतीरे प्रादुर्भूत इति च प्रकटतरं निरूपितं पुराणभागेषु । तस्मान्नात्र हरिहरावतार कथाकन्था किंचिदप्यवकाशं लब्धुमर्हति ।

यदप्युक्तं स्कान्दपुराण प्रथमभागान्तर्गताष्टमाध्याये कतिपयश्लोकेषु श्रीनिवास महादेव शब्दाभ्यामस्यदेवस्य निर्देशः अस्य हरिहरावताररूपत्वोत्तम्भक इति ।

तदप्यसाधु । तत्रत्यमहादेवशब्दस्य योगेन सर्वाधिकदेवतामात्रपरतया देवतान्तररूढशब्दरूपत्वाभावात् । अतएव तत्प्रकरणे तत्स्थान एव कतिपयश्लोकेषु दर्शितरीत्या सर्वाधिकदेवतापरशब्दान्तरप्रयोगदर्शनाच्च । यथोक्तं तस्मिन्नध्याये तस्मिन्नेवप्रकरणे—

ये स्मरन्ति महादेवं श्रीनिवासं विमुक्तिदम् ।
कीर्तयन्त्यथवा विप्रा स्तेमुक्ताः पापपञ्जरात् ॥

नारायणं परंदेवं वेंकटेशं प्रयान्तिवा । इति
वेंकटेशं परंदेवं यो नचिन्तयति क्षणम् ॥
अज्ञानी स च पापीस्यात्समूको बधिरस्तथा ॥ इति

वेंकटेशं परंदेवं येपश्यन्त्यर्चयन्ति वा ।
जन्म तेषां हि सफलं ते कृतार्थाश्च नेतरे ॥

वेंकटेशे परेदेवे दृष्टे वा पूजितेऽपिवा ।
शंभुना ब्रह्मणा किंवा शक्रेणाप्यखिलामरैः ॥ इति

वेंकटाख्ये महापुण्ये सर्वपातकनाशने ।
श्रीनिवासं परं देवं यः पश्यति सभक्तिकम् ॥
न तेन तुल्यतामेति चतुर्वेद्यपि भूतले । इति च ॥

अत्र महादेवशब्दस्थाने परदेवशब्द प्रयोगात् तत्समनार्थक एव महादेवशब्द इति स्पष्टम् ।

किं च । तत्प्रकरणे—

ब्रह्महत्यासहस्राणि सुरापानायुतानि च ।
दृष्टे नारायणे देवे विलयं यान्तिकृत्स्नशः ॥ इति ।

वेंकटाचलदेवेशं कीर्तयन्नर्चयन्नपि ।
अवश्यं विष्णुसायूज्यं लभते नात्र संशयः । इति ।

वेंकटेश्वरदेवेशं यः पूजयति भक्तितः ।
सकोटिकुलसंयुक्तः प्रयाति हरिमन्दिरम् ॥ इति च ॥

वेंकटेशदेवस्य नारायणतायाः तत्पूजकस्य विष्णुसायुज्यैकफलतायाश्च स्पष्टमेवाभिधानात् नासौ हरिहरावताररूपो देवः । तथासत्येकान्ततो विष्णुसायुज्यस्यैव फलतयाऽभिधानासांगत्यात् अस्य देवस्य शंभुत्वे—'शंभुना ब्रह्मणाकिंवा' इत्याद्यभिधानासांगत्याच्च ।

यदपिचोक्तं 'अष्टमीन्दुकलाधार ललाटस्थोर्ध्वपुण्ड्रकः, इति पाद्मपुराणभागस्थ सप्तविंशाङ्क चिह्नित चतुर्थाध्यायवचनेन हरिहरावताररूपत्वमस्यदेवस्योत्तभ्यत इति ।

तदप्ययुक्तम् अष्टमीन्दुकलेव आधारं मूलं यस्य तत् अष्टमीन्दुकलाधारं तथाविधं ललाटस्थं ऊर्ध्वपुण्ड्रं यस्य सः । इति विगृहीतेन अष्टमीन्दुकलाधारललाटस्थोर्ध्वपुण्ड्रकशब्देन अर्धीकृतपूर्णेन्दुमण्डलाकारमूलभागतदुपर्यूर्ध्वनिस्सृतसुधारेखाद्वयाकार सान्तराल रेखाद्वयात्मकोर्ध्वपुण्ड्रविन्यासविशेषस्यैवाभिधीयमानतया अस्य वचनस्य चन्द्रशेखरत्वोर्ध्वपुण्ड्रधरत्वरूपहरिहर लाञ्छन प्रतिपादनपरत्वाभावात् ॥

एकोनत्रिंशाङ्कचिह्नितत्पुराणषष्ठाध्याये — ललाटपट्टघटितवेणुपत्रोर्ध्व-पुण्ड्रकः इति वचने श्रीश्वेतवराहभगवतः ऊर्ध्वपुण्ड्रविन्यास विशेषाभि-धानवादस्यापि वचनस्य श्रीनिवासभगवदूर्ध्वपुण्ड्रविन्यासविशेषप्रदर्शनपरताया एवस्वारसिकत्वाच्च ॥ समूल सान्तरालरेखाद्वितयात्मकत्वंच ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य शास्त्रसिद्धम् ।

यथोक्तं कात्यायनीय श्वेतमृदूर्ध्वपुण्ड्रोपनिषदि—

एकाङ्गुलं फालतल ऊर्ध्वस्यमूलम् । तदुत्पन्ने द्वे शाखे । तथैव-मध्येऽवकाशोऽङ्गुलादन्यूनः । स श्रीप्रतिष्ठायै । श्रीर्हरिद्रा । यतः श्रीर्मभव-तीति । उक्तंच पाद्मोत्तरखण्डे एकत्रिंशाङ्कचिह्निते तृतीयाध्याये ।

आरभ्य नासिकामूलं ललाटान्तं लिखेन्मृदा ।
समारभ्य भ्रुवोर्मध्य मन्तरालं प्रकल्पयेत् ॥

अन्तराळं द्व्यङ्गुलंस्यात्पार्श्वावङ्गुलिमात्रकौ । इति ।

भारद्वाजसंहितायांचोक्तम्—

आचम्य धारयेत्पुण्ड्रान् पूर्ववच्छुभ्रयामृदा ।
आरभ्य नासिकामूल माकेशान्तं प्रकल्पयेत् ॥
नासिकायास्त्रिभागस्तु नासिकामूलमिष्यते ।
हारिद्रेणतु चूर्णेन कुङ्कुमेन सुगन्धिना ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्येतु लक्ष्मीस्थानं प्रकल्पयेत् ॥ इति

वैखानसागमेऽप्युक्तम्—

नासिकामूलमारभ्य रेखाद्वितय संयुतम् ।
धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रंतु हरेः फालतले शुभे ॥ इति ।

एवमन्यदप्यूर्ध्वपुण्ड्रविन्यासविशेषप्रदर्शनपरं प्रमाणजातं द्रष्टव्यम् । अत्र रेखाद्वितयात्मकोर्ध्वपुण्ड्रमूलस्य नासिकामूलगतस्य अर्धीकृतपूर्णेन्दु-मण्डल समानाकारतया भगवतो ललाटस्थमूर्ध्वपुण्ड्रमष्टमीन्दुकलातुल्यमूल-मित्यभिप्रायेणैवाष्टमीन्दुकलाधारललाटस्थोर्ध्वपुण्ड्रक इत्युक्तम् ।

11

यद्वा अष्टमीन्दुकलाकारललाटस्थोर्ध्वपुण्ड्रकइत्येवात्रपाठः । अष्टमीन्दुकलाकारेत्येतच्च ललाटविशेषणमितिबोध्यम् ।

" अष्टमीन्दुकलाकारे ललाटे दर्पणस्फुटे ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रंदधाराथ श्रीनिवासस्सतांगतिः ॥

समूलरेखाद्वितयं श्वेतमृत्तिकया स्वयम् ॥ इति भविष्योत्तरपुराणैकादशाध्याय वचनैककण्ठ्यात् । पूर्वपाठस्यैव प्रामाणिकत्वे च यथोक्तरीत्यैव अर्थः सुसंगतोबोद्धव्यः ।

एवं शंकरस्य शिरसि चन्द्रकलायास्सद्भावेऽपि ललाटे तदभावात् । अष्टमीन्दुकलाधार ललाटस्थोर्ध्वपुण्ड्रक इत्यत्र ललाटे चन्द्रकलाया आधारत्वप्रतिपादनपरत्ववर्णनं वादिनामसंगतमेव ।

तस्मान्नकथंचिदप्यत्र हरिहरावताररूपत्व कथा सम्यग्लभ्या भवति । इदं पुनरत्रावधेयम्—

भगवतोहि नारायणस्य मत्स्य कूर्मवराहादिरूपा नानाविधवर्णाकाराः अवताराः सहस्रशः सन्ति । तेषुच विष्णुरेवायमित्थमवतीर्ण इति तत्रतत्र प्रयुक्त भगवदसाधारण नारायण विष्ण्वादिपदश्रुत्यैव विष्णुरूपता निर्णेया । नतु लिङ्गैः । लिङ्गपर्यालोचनेच मत्स्यत्व कूर्मत्व वराहत्वादिरूपजात्या प्राकृत मत्स्यादिमात्ररूपतैव सिध्येत् । तत्र यथा लिङ्गात् श्रुतिप्राबल्येन प्राकृतमत्स्यादिमात्ररूपत्वमपनुद्य विष्णुत्वमवधारयन्ति न्यायविदः, तथा श्रीवैकुण्ठात् श्रीमन्नारायणएवहि इत्थंभूतवेषशालि श्रीनिवाससंज्ञ श्रीवेंकटेशरूपेणावतीर्ण इति श्रूयमाण भगवदसाधारण नारायणपदादिश्रुत्या प्रबलया जटाधरत्व नागभूषणत्वादि दुर्बल लिङ्गाधीन देवतान्तरत्वधियमपनुद्य नारायणत्वमेव निर्णेतुं शक्यम् । नहि खल्वस्मादयमीदृशवेषशाल्यत्रागत इतिस्फुटमभिधीयमाने वेषमात्रेण तस्मादन्यत्वं तस्य निश्चेतुं शक्यम् ।

लोकेऽपिहि रामकृष्णसीतासत्यभामादि भूमिकाभेदधारिणि रङ्गावतीर्णे शैलूषे अमुकोऽत्र ईदृशवेषशाली समागत इति स्फुटमवगते वेषमात्रेण न रामकृष्णादित्वमनुन्मत्तः कश्चित्प्रत्येति ।

नागभूषणत्वादिकं विष्णोरवतारान्तरेषु न क्वचित् दृष्टमितिचेत् मत्स्यत्वकूर्मत्व वराहत्वादिकमपि न तत्तदवतारभिन्नावतारेषु क्वचित्प्रसिद्धमिति तुल्यम् । किंच, श्रीकृष्णावतारे अवतारान्तरव्यावृत्त मयूरपिञ्छभूषणत्वदर्शनमात्रेण मयूरवाहन एवायमिति नैते वादिनोऽपि विवदन्ते । अपिच । नागभूषणत्वमिह दृश्यमानं न भगवदवतारान्तर व्यावृत्तं, विवादकथाकन्थागन्धविधुरे हस्तिगिरिनाथे श्रीवरदराजभगवत्यपि तस्य दृश्यमानत्वात् । तस्य देवस्यानन्ताराधितत्वमेव तदाकारभूषणधारित्वनिमित्तमितिचेत् ततोऽप्यधिकतरं निमित्तमिहाप्यस्तीत्यभिहितमेव प्राक् ॥

तस्मादसौ वेंकटेशो न देवतान्तरम् । श्रुतिलिङ्गवाक्य प्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादितिहि पूर्वकाण्डे तत्त्वनिर्धारणप्रवृत्तेषु षट्सु प्रमाणेषु श्रुतेः सकलेतरप्राबल्यमभिहितम् ।

अत्र निर्दिष्टानि षड्विधान्यपिच प्रमाणानि श्रीवेंकटेशं श्रीमन्नारायणमेवेह प्रतिपादयन्ति ।

श्रुतिस्तावत् अवतारघट्टेषु भगवदसाधारण नारायण विष्ण्वादि पदरूपासुप्रसिद्धा । अवतारघट्टेषु भगवद्वाचकतया भगवदसाधारण नारायण विष्ण्वादि शब्दाः बहुशः प्रयुज्यमानास्तत्र तत्र द्रष्टव्याः ।

शङ्खचक्रादिदिव्यायुधधरत्व लक्ष्मीसमालिङ्गतवक्षस्कत्व गरुडाधिष्ठितविमानारूढत्व ब्रह्मरुद्रादिसकलेतरवन्द्यमानचरणनलिनत्वादीनिच देवतान्तरव्यावृत्तानि भगवदसाधारणानि लिङ्गानि तत्र तत्र प्रतिपाद्यन्ते ।

लक्ष्मीपतित्वादि भगवदसाधारणधर्मप्रतिपादकानि श्रियःपतिरित्येवमादीनि अनन्तानि वाक्यानि च तत्र तत्र द्रष्टव्यानि ।

भविष्योत्तरपुराणे श्रीवाराहपुराण द्वितीयभागेच यशोदायाः श्रीकृष्ण भगवतः परिणयमङ्गलदर्शनसुखकांक्षिण्याः तदवतारे तदलाभेन अवतारान्तरे तत्सुखं दास्यामीति भगवता दत्तवरायाः पुनः कलौ वकुलमालिकारूपेण श्रीवेंकटाद्राववतीर्णायाः पूर्वप्रतिज्ञात सुखदानार्थमवश्यकर्तव्यावतारस्य श्रीकृष्ण-

भगवतस्स्थाने श्रीनिवासनामा श्रीवेंकटेशोऽवतीर्य तन्मुखेनैव आकाशराजपुत्री-परिणयं कृत्वा तस्यैतादृशंसुखं प्रादिशदिति प्रतिपादनात् ।

पूर्वं श्रीरामावतारे स्वप्रतिनिधितया लङ्कायां घोरतररावण भवन-वासस्वशमनुभूतवत्या वेदवतीनाम्न्याः स्वसख्याः परिणयं कर्तव्यतया रावणवधानन्तराग्निप्रवेशकाले प्रार्थितवत्याः सीतादेव्या मनोरथानुगुण्येन कलौ तस्याः परिणयं करिष्यामीति भगवता श्रीरामेण प्रतिज्ञाकरणात् । कलावा-काशराजपुत्रीरूपेण जातायाः पद्मावतीनाम्न्याः वेदवत्याः परिणयार्थमवश्य-कर्तव्यावतारस्य श्रीरामभगवतः स्थाने श्रीनिवाससंज्ञः श्रीवेंकटेशोऽवतीर्य पद्मावतीं परिजग्राहेतिप्रतिपादनाच्च, श्रीवेंकटेशः श्रीमहाविष्णुरेवेत्यत्रस्थान-प्रमाणमपि सिद्धं भवति । तत्तत्कार्यकरण प्रतिज्ञाकर्तुः तदनुगुण कार्यकर्तुश्च एकताया आवश्यकत्वात् ॥

श्रीरामकृष्णयोर्भगवदवतारत्वं हि निर्विवादम् । तत्तत्पुराणाद्यन्तभागेषु विष्णुक्षेत्रप्रस्तावोपसंहारयोरेव दर्शनात् प्रकरणप्रमाणमपि सिद्धं भवति । श्रीनिवास समाख्याबलाच्च अस्य विष्णुत्वं सिध्यतीति समाख्यारूप प्रमाण-मपि दर्शितं भवति ॥ श्रीनिवास समाख्याचास्य देवस्य ब्राह्मपुराणे सप्त-माध्याये,

केन नाम्नाप्रसिद्धोऽसौ भगवान् हरिरीश्वरः ।
किं लक्षणश्चतत्रास्ते तन्मे ब्रूहितपोधन ! ॥

दूर्वासाः—

"श्रीनिवासाख्यया देवः शङ्खचक्रधरो विभुः ।" इत्यादिना समाख्यालक्षण प्रतिपादकेन ग्रन्थेन प्रश्नोत्तरपूर्वकं प्रतिपादिता द्रष्टव्या ॥

तस्मात् इत्थं षड्भिः प्रमाणैः प्रतिपन्नदुरपह्नवनारायणभावे दुरारोपदेवतान्तरभावे श्रीनिवाससंज्ञे श्रीवेंकटगिरिनाथे कतिपय लिङ्गाभासैः देवतान्तरभावं बलादारोपयतां वादिनां मनोरथो नकथंचिदपि सेत्स्यतीति

म्यगवधारणीयम् । नागभूषणत्वादि देवतान्तरचिह्नदर्शनेन देवतान्तरशङ्कायोग्यतासद्भावमात्रेण प्रायशः शङ्कन्ते मुग्धाः ॥

विदग्धानां तु नकिंचिदत्र देवतान्तरशङ्कापदमस्ति। तदिदं सर्वं 'भोगीशकङ्कणश्शङ्ख्यो निश्शङ्कश्शङ्किताखिलः' इति श्रीवेंकटेश सहस्रनाम पाठगत नामचतुष्टय पर्यालोचनेनैव सुगममिति नात्र विशेषतो निरूपणीयमस्ति इति। तस्मात् वादिवादानुरोधेन नात्रदेवतान्तरसंबन्धगन्ध शङ्कां कृथाः

॥ प ॥ इत्थं यतीशेन विबोध्यमानो
विसिष्मिये यादव भूमिपालः ।
निरूपणं तस्य बुधावलीनां
शिरःप्रकम्पं जनयन्निशम्य ॥

कल्पान्तवातूल रयोत्थितेन
मेने सतूलेन समानलीलम् ।
उत्क्षिप्य विक्षिप्तमतीव दूरा-
द्यतीन्द्रवाण्या लघुशैववादम् ॥

इत्थं यतीशान सयुक्तिवाण्या
निरस्त संजातसमस्तशङ्कः ।
शैवान् बभाषे सतदा नरेन्द्र-
उत्खातदंष्ट्रानिव पन्नगेन्द्रान् ॥

यादवराजः

भोः शैवाः भवतां वादः कृत्स्नोऽपि रामानुजमुनिना सहस्रधा शकलीकृत एवासीत्। अहो अहो रामानुजमुनेर्वाग्मित्वं वाचस्पतिमप्यतिशेते। इतः परं किं ब्रुवन्ति भवन्तः।

॥ प ॥ इतिकर्तव्यतामुग्धाश्शैवा इत्थमुदीरिताः ।
यादव क्षोणिपालं तमूचुः कालोचितं वचः ॥

शैवाः—

भो भो यादवराज नूनमेष रामानुजमुनिः सदसि वादिवाग्बन्धन-विद्याविशारदः किमपि मन्त्रं प्रयोजयन् मूकीकरोत्यस्मान् । किंच संप्रति तदीयवादस्य समुचितमुत्तरं दातुमक्षमाणामपि प्राचीनवृद्धपरम्पराप्रवाददृढतर-विस्रब्धहृदयानामस्माकमन्तरात्मा रामानुजमुनिवादे नकिंचिदपि विश्व-सित्यन्तरेणदेवताभिमतिप्रदर्शनम् । यदिपुनरेष रामानुजमुनिः स्वकीयवादे देवताभिमतिं प्रदर्शयति तदैव वयमेतदीयं वादं प्रामाणिकमङ्गीकरिष्यामो नान्यथा । भवांस्तु देशाधिपतिर्बलवान् राजा किंवाकर्तुं [न] शक्ष्यति । भवति बलात्कारेण रामानुजमुन्यभिमतं निर्वर्तयति मन्दभाग्या अशक्ता वयम् । 'राजाहरति सर्वस्वं कातत्र परिदेवना' इतिन्यायमनुसंदधानाः तूष्णीमुपरता भविष्यामः ॥

॥ प ॥ इत्थं शैवैरुक्तो यादवराजस्तथाब्रवीच्छैवान् ।
केवलमूर्खान् मत्वा निज कपिमुष्टिंह्यनिच्छतो हातुम् ॥

यादवराजः—

भोःशैवाः इयन्तं कालं यथाशक्ति प्रतिवचनदानं कुर्वाणा भवन्तोऽ अनन्यगतयो नूनं मन्त्रवादकथामहाचूर्णेन मां मोहयितुमुद्यच्छन्ति । प्राक् प्रमाणकथा संस्पर्शलेश विधुरेण श्रीवेंकटेशे देवतान्तरत्ववादेन केवललि-ङ्गाभासमूलेन अपूर्वपरिकल्पितेन मां मोहितवन्तः संप्रति तदनवकाशेन प्रस्थानान्तरेण वञ्चयितुमुद्यच्छन्तो भवन्तः समुचितं दण्डं ध्रुवमनुभविष्य-न्ति । तदद्य सावधानं स्थीयताम् । इत्थं शैवान्निर्भर्त्स्य स यादवराजः महा-पुरुषोऽयमतिमानुषचेष्टितो योगीश्वरो रामानुजमुनिः शैवोक्तरीत्या स्ववादे देवताभिमतिमपि दर्शयितुं शक्नुयादेव । तदेनं चोदयामि, यथाच आगो-पालाङ्गनं आचपण्डितात् सर्वेऽपि जनाः संप्रत्ययं लभेरन् तथाकर्तुमित्यनु-संदधानः तमेव रामानुजमुनिं सविनय मवादीत् ॥

भो रामानुजमुने भवता प्रतिपक्ष निरसनपूर्वकं स्वकीयपक्षः सम्य-गेव समर्थितः । सुदूरोच्चाटिताच शैवावेशिता मामकीनदेवतान्तरशङ्का

चिका मदन्तरङ्गादपुनरावृत्ति ॥ श्रीवेंकटेश्वरे देवतान्तरत्ववादः प्रमाणवैदेशि-
कइति, महाविष्णुत्व वादएव प्रामाणिक इति च शास्त्रैर्न्यायैश्च भवता दृढ-
-तर लम्भितविस्रम्भोऽहमस्मि । भवदभिमतानुरोधेन च सर्वं कार्यं निर्वर्त-
यामि ।

परंतु महापुरुषः अतिमानुषचेष्टितो भवान् पण्डितपामरसाधारण्ये-
नापि देवताभिमतिप्रदर्शनसूचकं सुतृप्तिकरं समाधानोपायं कर्तुं शक्ष्यति
चेत् तथापि कर्तुं प्रार्थयामि । नैतावता भवदभिमतं न निवर्तयामीति चिन्त-
नीयम् ॥

तथा सति वादिनः स्वाङ्गीकारेणैव सुदूरं निरस्ताःस्युरिति तु प्रार्थया-
मीति विज्ञापयामास श्रीरामानुजमुनिं यादवराजः ॥ .

इत्थमभ्यर्थितस्स रामानुजमुनिः अहो बहुलोपन्यासेनाप्यतृप्त इवभाति
राजा । ततः इदानीमिदं कर्तव्यम् । ब्रह्माण्डपुराणैकादशाध्याये कलौ
विमानादीनामिव शङ्खचक्रादि दिव्यायुधानामपि भक्तकल्पितानां स्वीकरणस्य
प्रागेव प्रतिज्ञातत्वात् । अस्मत्परिकल्पित समर्पित दिव्यायुधानामस्वीकार-
निर्बन्धाभावाच्च प्रसह्यवा संप्रार्थ्य संप्रति प्रसक्तदेवतान्तरतापत्तिलक्षणमहा-
नर्थप्रसङ्ग परिहाराय शङ्खचक्रे भगवन्तं धारयिष्यामि । आश्रितवात्सल्य-
जलधिः भक्तपराधीनो भगवान् अस्मत्प्रार्थनया अवश्यमस्मत्समर्पिते शङ्खचक्रे
स्वयमेव स्वीकुर्यादेव । तदिह शङ्खचक्रे निर्माप्य समर्पयाम । तद्धारणमेव
देवताभिमतिसूचकं सर्वसंप्रत्ययकरं प्रदर्शयामीत्यनुसंदधानः, भोराजन्,
नैतान्तप्रत्ययकरं ममेदं वचनं सावधानमाकर्ण्यताम् । अहं पुनरेनंदेवं श्रीमहा-
विष्णुं ब्रवीमि । एतेच शैवा देवतान्तरं ब्रुवन्ति खलु । अहं भगवदसाधारण-
चिह्नभूत श्रीसुदर्शनपाञ्चजन्यादि दिव्यायुधानि निर्माप्य भगवत्संनिधौ
स्थापयामि । तेच देवतान्तर चिह्नभूत पाशाङ्कुशाद्यायुधानि निर्माप्य स्थाप-
यन्तु । यानि पुनरायुधानि सदेवो गृहीत्वा धारयति, तत्तदायुधलाञ्छनो-
देवएवायमिति निश्चेतव्यमिति यादवराजमाबभाषे । ततः स यादवराजोऽपि

तद्वचनमाकर्ण्य संतुष्टस्सन् यद्येवं भविष्यति तर्हि न कस्यचित् कश्चिदाक्षेपः तस्मात् तथैव कुर्वन्तु द्रुतमुभयेऽपिवादिन इति संबभाषे ॥ ततश्च उभयेऽपि वादिनः स्वस्वदेवासाधारणचिह्नभूतान्यायुधानि निर्माप्य कस्मिंश्चिद्दिवसे राज्ञा सह श्रीवेंकटाचलमारुह्य रात्रौ दिव्यालयगर्भगृहे भगवतस्संनिधौ तानि निक्षिप्य कवाटबन्धनं कृत्वा राजकीयमुद्रांच कारयित्वा प्रभातपर्यन्तं दिव्यालयं परितः सावधानं जागरूकाएव सञ्चरन्तो विजयाय स्वं स्वं देवं सन्ततमनुचिन्तयन्त एवावतस्थिरे ।

भगवान् रामानुजमुनिरपि स्वयोगमहिम्ना भगवन्तं श्रीनिवासमुपसृप्य सम्यक् साक्षात्कृत्य भगवन् भवत्कृतप्राक्तनप्रतिज्ञानुरोधेन भगवदसाधारण-शङ्खचक्रादि दिव्यायुधानि धृत्वा अस्मान् संरक्षेति संप्रार्थयन् शङ्खचक्रादि दिव्यायुधधारण मङ्गीकारयामास । ततः प्रभाते यादवराजः निर्वर्तिताह्निकः तादृशैरुभयैर्वादिभिस्सह भगवन्मन्दिरं गत्वा कवाटमवघाट्य अन्तःप्रविश्य भगवन्तं श्रीवेंकटनाथं भगवद्रामानुजमुनिभक्तिपाशवशंवदं श्रीसुदर्शनपाञ्च-जन्यादि दिव्यायुधान्येव बिभ्राणं पाशाङ्कुशाद्यायुधानि दूरतो निरस्तवन्तं च निरीक्ष्य विस्मयमहार्णवनिर्मग्नमानसः श्रीरामानुजमुनौ महतीं प्रतिपत्ति-माश्रित्य तदीय नियमनेन स्वत एव भग्नदर्पान् शैवजनान् असत्यार्थवादिन-अपराधानुगुणं निगृह्य निजराष्ट्रान्निष्कास्य स्वयं श्रीरामानुजमुनिसंनिधौः भगवतस्समाश्रयणेन लब्धसत्ताकस्सन् तदीयदिव्यचरणनलिनयुगलैकशरणः कृतार्थो बभूव ।

तदनु श्रीविष्णुतत्त्वप्रतिष्ठापनाचार्यः सकलदेशविख्यातकीर्तिः स भगवान् रामानुजमुनिः श्रीवेंकटाचले श्रीस्वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे विराज-मानो देवः श्रियःपतिः श्रीवैकुण्ठनाथः श्रीमहाविष्णुरेव नतु देवतान्तरं, मध्ये कंचित्कालं शैवजनैरर्थकामप्रतिष्ठालोलुपैः निजप्रतारणचातुर्येण राजानं व्यामोह्य अयं देवो देवतान्तर शङ्काकलङ्कमासादित इति इममर्थं सकल-देशविदितं प्रख्याप्य श्रीवैखानसागमोक्तप्रकारेणैव भगवतः श्रीनिववासस्य महासंप्रोक्षणं कारयित्वा यथापूर्वमेव नित्याराधनं निर्वर्तयामास ।

किंच पूर्वसिद्धमेव भगवतः श्रीनिवासस्य श्रीमदानन्दनिलयदिव्यविमानं प्रशिथिलायमानं पुनर्नवीकृत्य तस्मिन् श्रीवैखानसशास्त्रोक्तरीत्या चतसृषु दिक्षु वराह नारसिंहवैकुण्ठनाथ विमानाधिदैवतानि प्रतिष्ठाप्य विष्णुपरिवारान् शेषशेषाशन गरुडद्वारपालकादींश्च तेषु तेषु स्थानेषु संस्थाप्य भगवतः श्रीनिवासस्य निरवधिक नित्यैश्वर्य समृद्धिसिद्धये श्रीमति वक्षसि श्रीमतीं देवीं 'द्विभुजाव्यूह लक्ष्मीस्याद्बद्धपद्मासनप्रिया । श्रीनिवासाङ्गमध्यस्था सुतरां केशवप्रिया इति वराहपुराणप्रथमभागान्तर्गतैकोनचत्वारिंशाङ्कचिह्नित सप्तमाध्यायोक्त द्विभुजव्यूहलक्ष्मीरूपिणीं—

वरपद्मासने सुस्थां विधाय कमलालयाम् ।
पद्मावतीं विशालाक्षीं भगवानात्मवक्षसि ॥

इति भविष्योत्तरपुराण त्रयोदशाध्यायान्तवचनेन प्रागपि इत्थंधृततया अवगम्यमानां शुक्रवारोत्तरफल्गुनीनक्षत्रयुक्तायां शुक्लपक्षद्वादश्यां रत्नमालिकायोगे कनककमयकण्ठिकायां प्रतिष्ठापयामास ।

इत्थं श्रीवेंकटाचलक्षेत्रं सकलपृथिवीतलवर्ति श्रीविष्णुक्षेत्रमालानायकरत्नभूतं मध्ये राजप्रतारणपरायणैः शैवजनैः कुहनया समाक्रम्य व्याकुलीकृतं कथंचित्तदीयवैयाकुलीमहापद्विमुक्तं कृत्वा वैष्णववशंवदीकृत्य निजचरणनलिनयुगलैकशरणं देशाधिपतिं तंच यादवराजं सम्यक् तत्त्वार्थबोधनैरनुशिक्षयंस्तेनच श्रीनिवास भगवतस्तत्तत्काल समुचितानुपचारान् यथार्हं कारयन् स भगवान् रामानुजमुनिः श्रीवेंकटाचलोपत्यकायां श्रीपदनगर्यां कंचित्कालमुवास ॥

इत्यनन्तार्यगुम्भितायां श्रीवेंकटाचलेतिहासमालायां
श्रीवेंकटनाथभगवतो देवतान्तरत्ववादनिरसनं नाम
तृतीयस्तबकः

अथ चतुर्थस्तबकः

तदानीं तत्र निवसन् रामानुजमुनिः श्रीवेंकटनाथस्य अनुदिनमभिषेकं क्रियमाणमालक्ष्य इत्थं नित्याभिषेके भगवद्दिव्यमङ्गलविग्रहस्य समुचितास्सर्वोपचाराः संपूर्णा यथावन्निर्वर्तन्ते । तस्मात् तदातदा सकृत् सकृदेव देवस्य विशेषाभिषेको निर्वर्तयितुमुचितः । तत्रच,

सहलक्ष्म्याभिषेकस्तु वासरे भार्गवे हरेः ।
सान्निध्यकारी सततं सर्वसंपत्प्रदायकः ॥

इति श्रीवैखानसशास्त्रानन्दसंहितावचनेन प्रतिभार्गववासरमभिषेकस्य विशेषाभ्युदयहेतुत्वावगमात् । भविष्योत्तरपुराणचतुर्दशाध्याये कूर्मद्विजवृत्तान्ते,

पूर्वदेवगुरोर्वारः संप्राप्तस्तु गतेदिने ।
तद्दिने वेंकटेशस्य प्रसक्तमभिषेचनम् ॥

तद्दर्शनार्थं मे कन्याः सर्वा जग्मुर्महीसुर ।
ताभिःसमेता तेभार्या पुत्रीपुत्रसमन्विता ॥

जगाम वेंकटं शैलं देवदर्शनकारणात् । इति तोण्डमान्नृपेण कूर्मद्विजंप्रत्यभिधानदर्शनेन पूर्वमपि श्रीनिवासस्य भार्गववासराभिषेक नैयत्यस्थितेरवगमाच्च इतःप्रभृति प्रतिभार्गववासरमेव श्रीनिवासस्य लक्ष्म्यासह विशेषाभिषेको नियमतो निर्वर्तनीय इति व्यवस्थापयामास ।

सभगवान् रामानुजमुनिः पुनरित्थमपि व्यवस्थापयामास ।

'अष्टमीन्दुकलाधार ललाटस्थोर्ध्वपुण्ड्रकः' इति पाद्मपुराणभागस्थ सप्तविंशाङ्कचिह्नित चतुर्थाध्यायवचनेन भविष्योत्तरपुराण सप्तमाध्याये ।

आदर्शालोकिते वक्त्रे धृत्वा शुभ्रांच मृत्तिकाम् ।
तन्मध्ये कुङ्कुमेनापि तिलकं सुमनोहरम् ॥

इति भगवतः श्वेतमृत्तिकोर्ध्वपुण्ड्रधारण प्रतिपादनपरवचनेन—

आदर्शं मृत्तिकां शुभ्रां तथा कुङ्कुमभाजनम् ।
स्वर्णनिर्मितवस्त्रेण बध्वातु कटिमध्यतः ॥

इति गन्तव्यप्रदेशेऽप्यूर्ध्वपुण्ड्रधारणार्थद्रव्यनयनपरेण च वचनेन ।

एवं तत्रैव पुराणे एकादशाध्याये—

अष्टमीन्दुकलाकारे ललाटे दर्पणस्फुटे ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं दधाराथ श्रीनिवासस्सतांगतिः ॥
समूलरेखाद्वितयं श्वेतमृत्तिकया स्वयम् ।
तदाह कमलां राजन् वकुलालोकमातरम् ॥
रेखां रचय कल्याणी ललाटे कुङ्कुमेनतु ।
एवमुक्ता देवमात्रा रमा कुङ्कुमरेखिकाम् ॥

समूलयोरूर्ध्वपुण्ड्र रेखयोरन्तरेऽलिखत् । इति वचनैश्च श्रीनिवासभगवत ऊर्ध्वपुण्ड्रधारिताया अवगमेन तद्धारणे शैवजनानां स्वाभिमतदेवतादृष्टिनिराससंभवेनच इयन्तंकालं देवतान्तरशङ्काकळङ्कितस्य श्रीश्रीनिवासभगवतो दर्शनदशायामेव श्रीविष्णुताप्रत्यभिज्ञापकमूर्ध्वपुण्ड्रं धारयितव्यम् । तच्चोर्ध्वपुण्ड्रं नासिकामूलाभिव्याप्तार्धेन्दुमण्डलाकारमूलं तदुपर्याकेशान्तोर्ध्वनिस्सृत सुधाधाराद्वयाकार सान्तरालविपुलतर धवलरेखाद्वितययुतं विशुद्धतरघनतरसुगन्धि घनसारचूर्णमयं धारयितव्यम् । “ अष्टमीन्दुकलाधार ललाटस्थोर्ध्वपुण्ड्रकः ” इति प्रागुदाहृत पाद्मपुराणवचने आधारशब्दार्थस्य ऊर्ध्वपुण्ड्रमूलस्य अष्टमीन्दुकलातुल्यत्वाभिधानात् अष्टमीन्दुकलायाः अर्धीकृतसंपूर्णपूर्णिमाचन्द्र समानाकारत्वाच्च भ्रूमध्यादधस्तान्नासिकामूले अर्धेन्दुमण्डलाकारं निरन्तरालं ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मूलं कल्पनीयम् । तदुपर्याकेशान्तधार्योर्ध्वपुण्ड्रभागस्य सान्तराल रेखाद्वितयात्मकत्वाभिधानात् भ्रूमध्यप्रभृति सान्तरालं नासिकामूलधृतमूलभागादूर्ध्वनिस्सृतं रेखाद्वयंच कल्पनीयम् ।

प्रागुदाहृतायां " एकाङ्गुलं फालतल ऊर्ध्वस्य मूलं । तदुत्पन्ने द्वेशाखे । तथैवमध्ये अवकाशोऽङ्गलादन्यून" इत्यादिरूपायां कात्यायनीयश्वेतमृदूर्ध्व-पुण्ड्रोपनिषद्यपि मूलस्य द्विरेखात्मकत्वानभिधानात् मूलादुपरितनोर्ध्वपुण्ड्र भाग-स्यैव शाखाद्वयात्मकतााया अङ्गुलान्यूनशाखाद्वयमध्यान्तरालतायाश्च विधा-नाच्च मूलं निरन्तरालम् । तदुपरितनभागएव सान्तराल इति यथोक्तांश एव प्रतिपन्नो भवति ।

एवं—

आरभ्य नासिकामूलं ललाटान्तं लिखेन्मृदम् ।
समारभ्य भ्रुवोर्मध्यमन्तरालं प्रकल्पयेत् ॥

अन्तरालं द्व्यङ्गुलंस्यात्पार्श्वेवङ्गुलिमात्रकौ ॥ इति पूर्वोदाहृत-पाद्मोत्तरखण्डैकत्रिंशाङ्कचिह्नित तृतीयाध्यायवचनेऽपि नासिकामूलमारभ्य ललाटान्तपर्यन्तं ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धार्यतायाः तत्र भ्रूमध्यप्रभृत्येव अन्तरालस्य कल्पनीयतायाश्चाभिधानात् ॥ नासिकामूलमारभ्य भ्रूमध्यपर्यन्तं धृतमूर्ध्व-पुण्ड्रस्य मूलं निरन्तरालम् । तदुपरितनोर्ध्वपुण्ड्रभागएव सान्तरालइति यथो-क्तांशएव सुस्पष्टोऽवगम्यते ।

प्रागुदाहृत कात्यायनीय श्वेतमृदूर्ध्वपुण्ड्रोपनिषदि 'एकाङ्गुलं फालतल ऊर्ध्वस्यमूल' मित्यत्रफालतलशब्दः फालाधःप्रदेशभूत नासि-कामूलपरः । तलशब्दस्य अधःप्रदेशपरत्वात् वचनान्तरैककण्ठ्याच्च ।

नासिकामूलमारभ्य धार्यत्वं सान्तरालद्विरेखात्मकत्वंच ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य सर्वतः प्रसिद्धम् ।

अतएवोक्तं भारद्वाजसंहितायां—

आचम्य धारयेत्पुण्ड्रान् पूर्ववच्छुभ्रयामृदा ।
आरभ्य नासिकामूलमाकेशान्तं प्रकल्पयेत् ॥

नासिकायास्त्रिभागस्तु नासिकामूलमिष्यते ।
हारिद्रेणतु चूर्णेन कुङ्कुमेन सुगन्धिना ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्येतु लक्ष्मीस्थानं प्रकल्पयेत् । इति

वैखानसागमेप्युक्तम्—

नासिकामूलमारभ्य रेखाद्वितयसंयुतम् ।
धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रंतु हरेः फालतले शुभे ॥ इति ।

पराशरसंहितायामप्यूर्ध्वपुण्ड्रविधानप्रकरणे उक्तम्—

नासादौ द्व्यङ्गुलं पादं मध्यं सार्धाङ्गुलं भवेत् ।
पार्श्वाविङ्गुलमात्रौतु सुस्पष्टं धारयेत् द्विजः ॥ इति

एवं जातीयमन्यदपि प्रमाणजातं तत्रतत्र स्थितमुदाहार्यम् । अत्र सर्वत्रोर्ध्वपुण्ड्रस्य नासिकामूलमारभ्य धार्यत्वं सान्तरालरेखाद्वयात्मकत्वं चैकरूपमुक्तम् ।

तत्र नासिकामूलधृतं ऊर्ध्वपुण्ड्रस्यमूलमच्छिद्रम् । तदुपरितनभागएव सान्तरालरेखाद्वितयात्मक इत्येव सर्वत्राभिप्रेतं बोध्यम् । दर्शितकात्यायनीयश्रुति पाद्मोत्तरखण्डपराशरसंहितावचनैककण्ठ्यात् । ऊर्ध्वपुण्ड्रमूलदैर्ध्यंतु एकाङ्गुलादन्यूनमङ्गुलद्वयादनधिकं नासिकामूलमभिव्याप्तं बोध्यम् ।

दर्शितकात्यायनीयश्रुति पराशरसंहितावचन पाद्मोत्तरखण्डवचनानामैकार्थ्यात् । सर्वेषां वस्तूनां मूलमध्यपर्यन्तात्मना विभागमभिसन्धाय दर्शितभारद्वाजसंहितायां 'नासिकायास्त्रिभागस्तु नासिकामूलमिष्यते, इति नासिकातृतीयांशरूपत्वं नासिकामूलस्य अभिदधता भरद्वाजेन नासिकायां त्रिधाविभक्तायां. अधोभागद्वयमुत्सृज्य तदुपरिप्रभृत्यूर्ध्वपुण्ड्रस्य धार्यत्वमभिहितम् । त्रिभागशब्दश्च त्रिषुभागः त्रिभागइति विगृहीतः त्रिष्वन्यतमं भागमाचष्टे । तथाच ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य दैर्ध्यवैशाल्यवन्मूलदैर्ध्यमपि तत्तदवयवसंनिवेशानुगुण्येन चारुतातिशयानुगुण्येनच तत्तत्स्थलानुगुणं ललाटेतु नासिकामूलानतिलङ्घिच कल्प्यमित्यभिप्रेतम् । एकाङ्गुलद्व्यङ्गुलादि परिमाणभेदनासिकामूलाभिव्याप्तत्वयोः प्रतिपादनानुरोधात् ऊर्ध्वपुण्ड्रशास्त्रेषु 'ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजुं सौम्यं सुपार्श्वं

सुमनोहर ' मित्यादिनोर्ध्वपुण्ड्रस्यऋजुत्व सौम्यत्वसुपार्श्वत्व सुमनोहरत्वादि मात्रस्यात्यन्तावश्यकताप्रतिपादनानुरोधाच्च । यथोक्तरूपमूर्ध्वपुण्ड्रस्य मूलं तरुस्कन्धाकारवत् प्रफुल्लपद्माकारवच्च अर्धेन्दुमण्डलाकारमपि संभवतीत्यभि-प्रायेणैव ' अष्टमीन्दुकलाधार ललाटस्थोर्ध्वपुण्ड्रकः ' इत्यभिहितम् ।

अष्टमीन्दुकलाकारेति पाठेतु ललाटस्य तद्विशेषणं नोर्ध्वपुण्ड्रस्य । सच्छिद्रस्योर्ध्वपुण्ड्रस्य पूर्णिमाचन्द्रमण्डलार्धसमानाकारेण अष्टमीन्दुबिम्बेन अच्छिद्रेण समाकारत्वासंभवात् ललाटस्यैवाष्टमीन्दुबिम्बाकारतावर्णनस्य प्रसिद्धत्वात् । समानप्रकरणस्थेन—

अष्टमीन्दुकलाकारे ललाटे दर्पणस्फुटे ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं दधाराथ श्रीनिवासस्सतांगतिः ॥

इत्यादि प्रागुदाहृतभविष्योत्तरपुराणैकादशाध्याय वचनेनैककण्ठ्याच्च । उक्तंच वाराहपुराणद्वितीयभागे चतुर्थाध्याये पद्मावत्यवयवसुलक्षणान्यभिद-धता नारदेन—

अकलङ्काष्टमीचन्द्र सदृशोऽतिमनोहरः ।
दृश्यतेयं ललाटस्ते नीलालकसुशोभितः ॥

इति ललाटस्य अष्टमीचन्द्र तुल्याकारत्वम् ।

ईदृशपाठपक्षेऽपि यथोक्तसमूलसान्तरालरेखाद्वयात्मकमेवोर्ध्वपुण्ड्रं श्रीनि-वासस्य धारयितव्यम् । उदाहृतश्रुत्यादिप्रामाण्यात् उदाहृतभविष्योत्तर-पुराणैकादशाध्याय वचनप्रामाण्याच्च ॥

यद्यपि हरिद्राचूर्णरेखया मध्यस्थयासह त्रिरेखं समूलमूर्ध्वपुण्ड्रमेव दर्शितप्रमाणसिद्धम् । श्रीनिवासेनापि तादृशमेव पुण्ड्रं धृतमितिच दर्शित-भविष्योतर पुराणवचनसिद्धं तथापि द्विरेखोर्ध्वपुण्ड्रस्यापि बहुप्रमाणसिद्ध-त्वात् ईदृशपुण्ड्रस्य शैवाक्रमणपूर्वकालपर्यन्तं धार्यमाणताया वृद्धैरभिधीय-मानत्वाच्च तादृशपुण्ड्रधारणमपि नदोषायेतिबोध्यम् । एवमूर्ध्वपुण्ड्राणां कर्माङ्गालंकारादि रूपाणां नानाविधाकाराणां कस्तूरीकर्पूरश्वेतमृत्तिका

गोपीचन्दनमुक्ताहेमरजतादिरूपाणां ऊर्ध्वपुण्ड्रद्रव्याणांच शास्त्रसिद्धत्वात् तत्तद्देशकालानुगुणं चारुतानुगुणंच तदातदा तत्तद्द्रव्यैरूर्ध्वपुण्ड्रधारणं भगवतस्तत्तद्देशकाल संभवानुरोधेन कर्तुमुचितमित्यपि बोध्यम् ।

तस्मात् संप्रति श्रीनिवासभगवतो देवतान्तरशङ्काकलङ्कितस्य द्रष्टॄणां तादृशकलङ्कपरिहाराय शैवजनाक्रमण पूर्वकालपर्यन्तस्थितरीत्यानुगुण्येन समूलसान्तराल रेखाद्वितयात्मकं यथोक्तरूपमूर्ध्वपुण्ड्रं घनतरघनसारचूर्णमयं प्रस्फुटं सदा धारयितव्यमिति ॥

ततश्च सभगवान् रामानुजमुनिः अनुपदमेव समागते भार्गववासरे अभिषेकसमये प्रथमं मूर्ध्नि समर्प्यमाणेन गगनगंगातीर्थेन श्रीनिवासभगवद्दिव्यललाटे समर्पितयोः द्वयोरप्यूर्ध्वपुण्ड्ररेखयोः प्रमुषितयोरपि तन्मूलभूते अर्धचन्द्राकारशालिनि नासिकामूलधृतोर्ध्वपुण्ड्रभागे परमनपमृष्टे तदवलोकयन् पूर्वं परिगृहीत जगन्मोहिनीवेषस्यास्य 'अर्धचन्द्राकृतिः स्त्रीणां धार्यं पुण्ड्रं भुवोरधः' इति वसिष्ठसंहितावचनेन तदानींतनदशानुगुण मीदृशमूर्ध्वपुण्ड्रं यथा तत्रत्यसकलदेवासुरव्यामोहजनकमासीत् तथा निखिलजगन्मोहन दिव्यमङ्गलविग्रहशालिनोऽस्य श्रीनिवासस्यापि नासिकामूले विराजमानं प्रमुषितोपरितनरेखाद्वितयं अर्धेन्दुमण्डलाकारं इदमूर्ध्वपुण्ड्रमूलं अतिशयितशोभावहं आश्रितजनदृष्टिचित्तापहारिच विलोक्यते । तदस्य भगवतः एतावन्मात्ररूपमप्यूर्ध्वपुण्ड्रं कञ्चित्कालं धारयितव्यमिति परिचिन्तयन् तथैव भगवताप्यकस्मादेवार्चकमुखेन नियमितस्सन् ततोभिषेके निर्वृत्ते यथोक्तरीत्या कर्पूररेणुभिः समूलरेखाद्वयात्मकं ऊर्ध्वपुण्ड्रं नासिकामूलप्रभृत्याकेशान्तं ललाटे धारयित्वा तदनु इतःप्रभृति शुक्रवारमारभ्य दिनत्रयमीदृशरीत्येवोर्ध्वपुण्ड्रं धारयितव्यम् । तदनन्तरम्—

आदौ कृतयुगे जम्बूद्वीपे भारतवर्षके ।
गङ्गाया दक्षिणे भागे योजनानां शतद्वये ॥

पञ्चयोजनमात्रेतु पूर्वाम्भोधेस्तु पश्चिमे ।
मासे भाद्रपदे विष्णुतिथौ विष्णुसमन्विते ॥

सिद्धयोगे सोमवारे गिरौ नारायणाह्वये ।
स्वामिपुष्करिणीतीरे पश्चिमे भूत्यपश्चिमे ॥

बृन्दारकानां बृन्दैस्तु प्रार्थितो लोकरक्षकः ।
आविर्बभूव भगवान् श्रीनिवासः परःपुमान् ॥

इति त्रयस्त्रिंशाङ्कचिह्नित पाद्मपुराणदशमाध्यायस्थ श्रीनिवासाविर्भाव. काल प्रतिपादनपरघट्टवचनेषु श्रीवेंकटनाथदिव्यावतार वारतयाऽवगत सोमवा. सरप्रभृति दिनत्रयमुपरितनरेखाद्वयविधुरं अर्धेन्दुमण्डलाकारं नासिकामूलधृतं ऊर्ध्वपुण्ड्रमूलंपरमवस्थाप्य तदूर्ध्वं ललाटे हारिद्रश्रीकुङ्कुमचूर्णरेखां ऋज्वीं ललाटकोटिधृत नवरत्नखचित तिरश्चीनललाटिकपट्टबन्धाख्य दिव्यभूषणस्पृशम् दीर्घां तादृशभूषणां नासिकामूलपर्यन्तं व्यालम्बमानाभ्यां विशुद्धस्थूलमुक्ता-फलसरमयीभ्यामुभाभ्यां रेखाभ्यामलंकृतपार्श्वद्वयां आपाततोऽवलोकनेन समूलत्रिरेखोर्ध्वपुण्ड्र सद्भावदशाशोभामेवावहन्तीं धारयित्वा तादृशश्रीदशानु-गुणं शीतलद्रव्यमयं अञ्जनमपि भगवद्दिव्यलोचनयोस्समर्पणीयम् । तदनु गुरुवारे परदिनाभिषेककरणौपयिकतया सकलदिव्याभरणादि प्रत्यवरोपणं कृत्वा भगवतो ललाटे सुवर्णप्रत्युप्त विशुद्धहीरकमणिजालमयसमूलरेखाद्वयं श्रीचूर्णरेखास्थानीय मध्यस्थितकनकस्थगित दीर्घतरकुरुविन्दरेखं दिव्याभरण-रूपमेव समूलत्रिरेखोर्ध्वपुण्ड्रं धारयित्वा सकलदिव्यावयवसर्वदिव्याभरणस्थाने पुष्पकवचमेकंललाटेतर सकलदिव्यावयवछादकं समर्पणीयम् ।

तदनु शुक्रवारे प्रातः ललाटस्थं दिव्याभरणरूपमूर्ध्वपुण्ड्रं तदितर-सर्वावयवछादकं पुष्पकवचंचावतार्य ललाटे श्वेतमृत्तिकामयसमूलरेखा-द्वयं श्रीचूर्णमयमध्यरेखं ऊर्ध्वपुण्ड्रं अधरोर्ध्वकाययोः परिधानोत्तरीयरूपं सूक्ष्मवस्त्रयुगलं धारयित्वा प्रथमाराधनं निर्वर्त्य ततो मध्याह्ने अभिषेकं कारयित्वा पुनर्यथोक्तरीत्या घनतरघनसारचूर्णमयं समूलद्विरेखात्मकमेवोर्ध्व-पुण्ड्रं धारयितव्यम् । दिव्याभरणमयं यथोक्तरूपमूर्ध्वपुण्ड्रं तु ललाटदिव्य-शोभाकरं तदातदा वैशेषिक महोत्सवकालेष्वपि भगवतो धारयितव्यम् ।

दीपशिखाकारं कस्तूरिकोर्ध्वपुण्ड्रादिकंतूत्सवबेरादीनां धारयितव्यमिति व्यवस्थामारचयामास ।

एवं पुनरपि स भगवान् रामानुजमुनिः शूराणां निजशौर्योपकरणभूतानि निजायुधानि चन्दनकुसुमादिभिरलंकृत्य अनन्तरमेव तैः स्वालंकाराङ्गीकारन्यायेन भगवतः श्रीनिवासस्यापि तिसृष्वपि सन्ध्यासु चन्दनकुसुममालादिभिरभ्यर्च्चनसमये प्रथमं तदीयविजयपरंपराप्रधानसाधनभूतानां श्रीमत्सुदर्शन पाञ्चजन्य दिव्यचरणारविन्दादीनां अलंकारं कृत्वा पश्चात् वक्षोनिलयकनककण्ठिकालयपद्मावतीदेव्याः ततः किरीटस्य ततो दिव्यावयवानांच चन्दनकुसुममालादिभिरभ्यर्चनं कार्यमिति च व्यवस्थां चकार ।

एवं प्रतिशुक्रवारं भगवदभिषेकानन्तरं भगवद्वक्षोनिलयायाः कनकमयकण्ठिकालयायाः श्रीपद्मावतीदेव्या अभिषेकार्थं वक्षस्थलादवतरणसमये नित्यानपायिन्यास्तस्याः क्षणकालमपि भगवद्वक्षोविश्लेषासहिष्णुताशीलमनुसन्धाय सभगवान् रामानुजमुनिः तदपरावतारभूत भूदेव्यंशावतीर्ण श्रीगोदादेवीप्रणीतस्य भगवद्विश्लेषकालविनोदनोपाय वैखरीप्रतिपादनपरस्य त्रिचत्वारिंशदुत्तरशतगाथस्य गोदाश्रीसूक्तनाम्नो दिव्यप्रबन्धस्य अनुसन्धानं तदानीन्तनविश्लेष खेदापनोदनोपायतया नियतं कर्तव्यमित्यपि व्यवस्थामकार्षीत् ।

अनन्तरं सभगवान् रामानुजमुनिः तत्रत्यवृद्धैः कथितां अस्यश्रीवेंकटाद्रि दिव्यसंस्थानस्य दुर्भेदकाननपाषाणमयस्य विस्तीर्णदिव्यनगरनिर्माणायोग्यतया किंचित्कालात्पूर्वं द्रुमकुठारनाम्ना केनचिद्भक्तेन भगवद्दिव्यालयप्राकारंपरितः शिलाद्रुमदन्तुरान् प्रदेशान् कथंचित्समीकृत्य लघ्वीं कांचिद्वीधिं निर्माय भगवत्कैङ्कर्यपराणां निवासस्थानं परं परिकल्पितम् । भगवतो महोत्सवेषु दिव्ययात्रायोग्या नगरीवा तद्गता महती परितोवीधिर्वा नेह निष्पादिता । ततो भगवतो महोत्सवादिकरणस्यतु नात्रावकाशः । अतोहेतोः अत्रत्याः प्राञ्चो राजानः 'देवास्थानेतुपरितो विशिखाकरणाक्षमे । समीपेतु पुरींकृत्वा, तत्रदेवोत्सवंचरेत्' इत्यादि वैष्णवागमोक्तरीत्या श्रीवेंकटनाथस्य

13

ब्रह्मोत्सवारम्भे अङ्कुरार्पणपूर्वक ध्वजारोहणसमनन्तरं श्रीवेंकटगिरेरुपत्यका-स्थायां श्रीशुकपरीनामधेयायां राजधान्यामवरोहितस्य तत्राष्टसुदिनेषु सायं-प्रातः वीधीषु सवाहनयात्रागर्भ मविकलसकलोपचारगर्भंच महोत्सवं निर्वर्त्य नवमदिवसे प्रातर्माङ्गलिकावभृथस्नानान्तमुत्सवशेषंच यथाविधि निर्वर्त्य तत-स्सायं सपरिवारं श्रीवेंकटगिर्यारोहणं कारयित्वा ध्वजावरोहण पुष्पयागादिकंतु तत्रैव निरवर्तयन् ।

ततःप्रभृति भगवत उत्सवः गिरेरधस्तादेव निर्वर्त्यतइति कथामाकर्ण्य समाकुलमनाः प्राक्चतुर्मुखतोण्डमांश्चक्रवर्ति प्रभृतिभिरिव अद्यतनैरप्यस्मिन् गिरावेव सावभृथं भगवत उत्सवादिकं निर्वर्तनीयमिति परिचिन्त्य भगवद्दि-व्यालयंपरितः सर्वत्र विषमस्थलानि समानि कारयित्वा दिव्यनगरीं निर्माप्य तत्र प्रासादमालापरिष्कृतोभयश्रेणीः महोत्सवदिवसेषु सवाहन भगवद्दिव्य-यात्रायोग्याः परितश्चतस्रोमहतीर्विशिखाः कल्पयित्वा स्वामिपुष्करिण्याः पूर्व-स्मिन् तीरे दक्षिणोत्तरां क्रोशपरिमाणां महतीं कांचिद्वीधिं तत्पूर्वभागे चतुर-श्रामपरां वीधिंच मृगयोत्सवयात्रायोग्यां निर्माप्य गिरावेव सर्वमुत्सवादिकं निर्वर्तयामास ।

एवं तदानीमुत्सवबेरतया आराध्यमानस्य वेंकटवासिनाम्नो भगवद्दिव्य-मङ्गलविग्रहस्य अवतारदिनवैभवं दिव्यनगराभिवृद्धेः कनकलतायोगावतीर्ण श्रीश्रीनिवासोत्तरोत्तर दिव्यैश्वर्याभिवृद्धेश्च प्रतिरोधकमिति प्रसिद्धमैतिह्यं वृद्धज-नमुखादाकर्ण्य तदानीं कौतुकबेरतया आराध्यमानस्य शैलेशनाम्नो भगवद्दि-व्यमङ्गलविग्रहस्य उत्सवबेरस्थानाभिषेकं प्रागुक्तस्य वेंकटवासिनाम्नो भगव-द्दिव्यमङ्गलविग्रहस्य कौतुकबेरस्थानाभिषेकंच कारयित्वा प्राणधारणादिपूर्वकं यथाविधि प्रतिष्ठांच कारयित्वा यथाशास्त्रं तयोराराधनमपि श्रीरामानुजमुनिः निर्वर्तयामास ।

एवं निजसंनिधौ पञ्चसंस्कार स्वीकरणपूर्वक भगवत्समाश्रयणलब्ध-पारमैकान्त्यस्य श्रीवैखानसतन्त्रसारपारदृश्वनो बिम्बाधरनाम्नो भागवतोत्तमस्य

अर्चकवर्यस्य वंशस्थैरेव भगवतः श्रीवेंकटनाथस्य नित्याराधनं निर्वर्तनीय-मित्यपि योगीश्वरो व्यवस्थापयामास ।

इत्थं यथाशासनं निर्वर्तनबद्धश्रद्धेन निजान्तरंगकिंकरेण यादवराजेन यथामनोरथं श्रीवेंकटनाथ सर्वविधकैङ्कर्यनिर्वाहधुरंधरः ततस्संजातनिरवधिक-सन्तोषैः सर्वैरपि भागवतवृद्धैः—

शेषोवा सैन्यनाथोवा श्रीपतिर्वेति सात्त्विकैः ।
सर्वैरपि वितर्क्याय यतिराजाय मङ्गलम् ॥
शुद्धैर्भागवतै श्शिष्यैरंतरंगैश्च किङ्करैः ।
सम्यग्विदिततत्वाय यतिराजाय मङ्गलं ॥
श्रीवेंकटाचलक्षेत्र शैवापन्मोक्ष कारिणे ।
विष्णुपारिषदेशाय यतिराजाय मङ्गलम् ॥
श्रीवेंकटाचलेशस्य शङ्खचक्रप्रदायिने ।
सदाचार्याय तस्यास्तु यतिराजाय मङ्गलम् ॥
श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तरक्षणे सर्वतः क्षितौ ।
बद्धदीक्षाय गुरवे यतिराजाय मङ्गलम् ॥
कुदृष्टिकुहनाक्रान्त वेदान्तापद्विमोक्षिणे ।
श्रीरामानुजसंज्ञाय यतिराजाय मङ्गलम् ॥
विशुद्धब्रह्ममीमांसा कुदृष्टिकलितापदाम् ।
निवर्तकाय निर्मूलं यतिराजाय मङ्गलम् ॥
मूर्ताय दिव्यसूरीणां प्रवृत्ताय कलेर्हतौ ।
महाकृपाप्रवाहाय यतिराजाय मङ्गलम् ॥
अनेकेष्ववतारेष्व प्यनिर्वृत्तं हरेर्मतम् ।
क्षणेन निर्वर्तयते यतिराजाय मङ्गलम् ॥
अशेषलोकवन्द्याय गुरवे शेषमूर्तये ।
श्रीमद्रामानुजायास्तु यतिराजाय मङ्गलम् ॥ १० ॥

इत्येवं सादरं सततविरचितमङ्गलाशासनः—

पाषण्ड द्रुमषण्ड दावदहन श्चार्वाकशैलाशनिः
बौद्धध्वान्तनिरास वासरपतिर्जैनेभकण्ठीरवः ।
मायावादि भुजङ्गभङ्गगरुड स्त्रैविद्यचूडामणिः
श्रीरङ्गेश जयध्वजो विजयते रामानुजोऽयंमुनिः ॥

पाषण्ड षण्ड गिरिखण्डन वज्रदण्डाः ।
प्रच्छन्नबौद्ध मकरालय मन्थदण्डाः ।
वेदार्थसार सुखदर्शन दीपदण्डाः
रामानुजस्य विलसन्ति मुनेस्त्रिदण्डाः ॥

चारित्रोद्धारदण्डं चतुरनयपथालंक्रिया केतुदण्डं
सद्विद्यादीपदण्डं सकलकलिकथासंहृतेः कालदण्डम् ।
त्रय्यन्तालम्बदण्डं त्रिभुवनविजयच्छत्र सौवर्णदण्डं
धत्ते रामानुजार्यः प्रतिकथकशिरो वज्रदण्डं त्रिदण्डम् ॥

त्रय्यामाङ्गल्यसूत्रं त्रियुगयुगपथा रोहणालम्बसूत्रं
सद्विद्यायन्त्रसूत्रं सगुणनयविदां संपदां हारसूत्रम् ।
प्रज्ञासूत्रं बुधानां प्रशमधनमनः पद्मिनीनालसूत्रं
रक्षासूत्रं यतीनां जयति यतिपतेर्वक्षसि ब्रह्मसूत्रम् ॥

पाषण्ड सागर महाबडबामुखाग्निः
श्रीरङ्गराज चरणाम्बुज मूलदासः ।
श्रीविष्णुलोक मणिमण्डप मार्गदायी
रामानुजो विजयते यतिराजराजः ॥

इत्येवं समंततः संजोघुष्यमाणबिरुदावलि वैदिकसार्वभौमो भगवान् रामानुजमुनिः

शुकाद्या मुनयः केचिद्भृग्वाद्याश्च तपोधनाः ।
प्रह्लादप्रमुखाः पुण्या अम्बरीषादयो नृपाः ॥

विष्णोरेवापरंदेहं मन्वानास्तं नगोत्तमम् ।
पद्भ्यामाक्रमितुं भीताः पर्यन्तेष्वेव वर्तनाः ॥

तन्निर्गतनदीष्वेव कुर्वाणाः स्नानतर्पणे ।
तपः कुर्वन्ति वाञ्छन्तः साक्षात्कर्तुं जनार्दनम् ॥

इत्येकविंशाङ्कचिह्नित वामनपुराणभागद्वितीयाध्यायवचनेषु परावरतत्वविदग्रेसराश्शुकादयः परमयोगिनः प्रह्लादादयः परमभागवताः अम्बरीषादयो महाभागवतराजर्षयश्च श्रीवेङ्कटगिरौ तत्र विराजमाने भगवतिच समानप्रतिपत्तिं कुर्वाणाः प्राकृतेन निजशरीरेण तत्रापि पद्भ्यांच तादृशगिरिसंस्पर्शमसहमानाः पर्यन्तेष्वेव तपः कुर्वन्तोऽवर्तन्तेति प्रतिपादनात् ।

भगवन्निर्हेतुक कृपासागर परिवाहलब्धदिव्यज्ञानेन निवृत्ताविद्येषु श्रीपराङ्कुशपरकालादि दिव्यसूरिष्वपि श्रीपराङ्कुशदिव्यसूरिणा श्रीमुखसूक्तनाम्न्यां द्राविडब्रह्मसंहितायां तृतीयकाण्डतृतीयश्रीमुखसूक्ते सप्तमगाथायां—श्रीवेङ्कटेशो नः साम्यलक्षणं मोक्षं दद्यान्महागिरिरिति । अष्टमगाथायां श्रीवेङ्कटमहाचले एकस्मिन्नेव उपास्यमाने अस्मदघंविनश्येदिति । नवमकाण्डतृतीयश्रीमुखसूक्ताष्टमगाथायां—उत्तारकेणाधिष्ठितं वेङ्कटं श्लाघ्यायां पृथिव्यां अवस्थितमुपगम्य देवा भजमाना इत्यभिधानात् । श्रीभक्तिसारदिव्यसूरिणा चतुर्मुखश्रीमदन्तादि संज्ञितनिजद्राविडसंहितायां द्विचत्वारिंशगाथायां—गत्वा प्रणमत नितरामुत्तुंगं वेङ्कटं स्थिरीभूय । पापहरं शीलेनेति । पञ्चचत्वारिंशगाथायां—शिशिरनिर्झरो वेङ्कटएव परमपदवासिनां भूवासिनांच परमप्राप्यइति । अष्टचत्वारिंशगाथायां—वेङ्कटएव परमपदवासिभिः परमप्राप्यतयोपास्यमानः वेङ्कटएवच सत्यपापव्याधिनिवर्तनकारीति चाभिधानात् । श्रीकलिवैरिदिव्यसूरिणा श्रीसूक्ताख्य निजद्राविडसंहितायां प्रथमकाण्डेऽष्टमश्रीसूक्ते नवमगाथासु—श्रीवेंकटं भज मन इत्यभिधानात्। एवमेवानेकस्थलेषु प्रायशस्सर्वैः सूरिभिः वेंकटाचलस्यैव प्राप्यत्वप्रतिपादनेनच दिव्यसूरयोऽपि श्रीवेंकटगिरिं तत्रवसन्तं भगवन्तंच तुल्यतया प्राप्यं प्रापकंच मन्वानाः प्राकृतशरीरेण

श्रीवेंकटगिरिःपद्भ्यां नस्प्रष्टुमर्हे इत्येवं मत्वैव तंगिरिमनारोहन्तएव मङ्गलाशासनमकार्षुरित्यवगमनाच्च । श्रीवेंकटगिरेरधित्यकायां श्रीपराङ्कुशादि दिव्यसूरीणां प्रतिष्ठापने तेषामेवाभिसन्ध्यभावं निश्चित्य तदुपत्यकायामेव श्रीपदपुर्यां प्रत्येकशो दिव्यालयेषु श्रीवेंकटाभिमुखांस्तदीयमङ्गलाशासनैकपरायणान् तान् दिव्यसूरीनपि यथाविध्यर्चारूपेण प्रतिष्ठापयामास ॥

एवं ततः किंचित्कालात्पूर्वमनेकजन्मार्जित पापपरंपरावशेन निजशैव-मत दुरभिमान साम्राज्यतस्स्वराष्ट्रभूते चोलदेशे समंततोऽनेकविष्णुक्षेत्र-प्रद्रोहं कृतवता ततएव कर्मपरिपाकात्संजातस्य सक्रिमेर्महतः कण्ठेगडोर्वेगतो विपन्नेन ततएव क्रिमिकण्ठनाम्ना विख्यातेनाव्यपदेश्येन चोलराजेन स्वकृत-विष्णुक्षेत्र प्रद्रोहमहाप्रलयसमये श्रीकावेरीतीरवर्तिनः कण्वमहामुनि तपश्चर्या-फलीभूत प्रत्यक्षप्रादुर्भावश्रीगोविन्दराज भगवत्क्षेत्रस्य चित्रकूटाभिधानस्यापि प्रद्रोहे प्रसक्ते कान्दिशीकैः कतिपयश्रीवैष्णवैः श्रीगोविन्दराजभगवदुत्सवमूर्ति-भूतं देवाधिदेवं परं परिपाल्यानीय तदाप्रभृति वेंकटगिरेरुपत्यकायां श्रीपद-पुर्यामाराध्यमानं तन्मूलमूर्तिभूतं श्रीगोविन्दराजाभिधानं भगवन्तं श्रीचित्र-कूटाधिनाथं क्षीरार्णवशायिनं नीलमहार्णवतीर्थशायिनं चक्रुतं समाकर्णयन् सभगवान् रामानुजमुनिः पुराणप्रसिद्धं श्रीकुलशेखर कलिवैरि दिव्यसूरिभ्यां कृतमङ्गलाशासनं श्रीचित्रकूटाख्यं दिव्यक्षेत्रमित्थं निर्मूलहतं नभवितुमर्हतीति खिन्नमानसः भविष्यतिच नूनं तस्मिन्नेव क्षेत्रे पुनरपि भगवतः प्रादुर्भावः नहिखलु महर्षिदिव्यसूरि तपश्चर्यामङ्गलाशासने आत्यन्तिकीं दिव्यक्षेत्रहानिं सहेयाताम् ।

संप्रतितु तमेतं भगवन्तं श्रीचित्रकूटनाथं श्रीगोविन्दराजमिहैव संप्रति-ष्ठापयाम इत्यभिदधानः निजान्तरङ्गकिंकरं यादवराजमाहूय स्वाभिप्रायं कृत्स्नमावेद्य ‘ तंच नीलमहार्णवतीर्थशायिनं श्रीगोविन्दराजाभिधानं देवाधिदेव-नाम्नः [illegible]त्सवबरस्य मूलबेरभूतं श्रीचित्रकूटाधिनाथं भगवन्तं क्षीराब्धिशायि-नमपि निगूढमावाह्य श्रीगोविन्दराज देवाधिदेवावुभावपि श्रीवेंकटनाथादवि-

शेषं श्रीवैखानसागमोक्तविधिनैव श्रीपद्पुर्यां दक्षिणभागवर्ति महातडागपार्श्वे प्रतिष्ठापयामास ॥

सचभगवान् गोविन्दराजाभिधानः क्षीराब्धिनाथः श्रीदेवीभूदेवीसंवाह्यमान दिव्यचरणनलिनयुगलः नाभिकमलाधिष्ठितचतुराननः मधुकैटभाधिष्ठितपादपार्श्वः मधुकैटभनिरसनार्थविषज्वालाजालोद्गमन करविकसद्विनिश्वसद्वक्रकुहरमालप्रोद्यत्फणामण्डले शेषाहितल्पे शयानः पृथुलतरदीर्घतर कोटीरप्रमुख दिव्यभूषणभूषितः चतुर्भुजः शङ्खचक्रादि दिव्यायुधधरः दक्षिणभागविन्यस्तमस्तकः उत्तरभागविन्यस्त प्रसारितपादारविन्दयुगलश्च प्रतिष्ठापितः ॥

इत्थं श्रीरामानुजमुनिनियमितो नारायणपुरवासी देशाधिपतिः यादवराजः स्वाचार्यशासनानुरोधेन श्रीपद्पुर्यां दक्षिणभागे महातटाकपार्श्वे महति दिव्यालये यथोक्तरूपं श्रीगोविन्दराजं प्रतिष्ठाप्य तद्दिव्यालयंपरितः स्वाचार्यनाम्ना रामानुजपुरंनामावान्तरपुरंच निर्माप्य प्रागेव श्रीश्रीनिवासभोगतल्पभूत क्रीडाद्रिरूप शेष परिसरवर्तिन्यां तत्प्रकोपप्रदूयमानायां श्रीपद्पुर्यां मधुकैटभनिरसनार्थं विषानलज्वालाः प्रोद्गमतः श्रीगोविन्दराजतल्पभूतस्य अनन्तस्यापि प्रकोपेन भूयोऽपि महानर्थप्रसङ्गभयेन श्रीरामानुजमुनिशासनेनैव तदीयान् प्राचीनान् कांश्चित्संनिवेशान् परिवर्त्य तत्तद्दिव्यसूरिदिव्यालयांश्च श्रीवेंकटाचलोपत्यकायां यथापूर्वसंनिवेशमेव संस्थितान् तत्रतत्र प्रकल्पितावान्तरपुरमध्यस्थांश्चकृत्वा तांपुरीं शेषकोपप्रशान्तिकर गरुडव्यूह संस्थानसंस्थितां श्रीशेषाचलदूरविप्रकृष्टांच निर्मापयामास ॥

इत्थं यथोक्तकारिणः श्रीवेंकटाद्रिदिव्यसंस्थान संबन्धिदेशाधिपतेर्नारायणपुरवासिनः स्वान्तरङ्गान्तेवासिनो यादवराजस्य अनुकूलवृत्तितया सभगवान् रामानुजमुनिः स्वप्रार्थनानुगुण्येन शैवजननिरसनार्थं शङ्खचक्रादि स्वासाधारणदिव्यायुधधरे श्रीमति वेंकटनाथे स्वप्रतिष्ठापिते श्रीगोविन्दराजे भवतिच अभिमानातिशयेनच स्वयंविशेषतःश्रीरङ्गवासरसिकोऽपि श्रीरङ्गक्षेत्रंप्रति गत्वा-

गत्वा पुनः पुनरागच्छन् कृतासु त्रिचतुरासु श्रीवेंकटाद्रियात्रासु श्रीवेंकटाद्रिसंबन्धिदिव्यदेशे तदातदा तत्तद्देशकालचरित्रविशेषानुगुणान् बहून् विशेषान् रचयामास ।

सच यादवराजो भगवद्भाष्यकारान्तेवासी स्वाचार्यशासनानुवर्तनैकपरायणः स्वाचार्यप्रतिष्ठापिते श्रीगोविन्दराजे स्वाचार्यसंज्ञाचिह्निते तदीये श्रीरामानुजपुरे विशेषाभिमानवशेन मण्डपगोपुरप्राकारादीन् दिव्यालयाङ्गभूतान् नगराङ्गभूत तत्तद्वीथिकल्पनादिविशेषान् भगवतस्तत्तदुत्सवविशेषांश्च निर्वर्तयन्नासीत् ॥

श्रीहरिवंशे पौष्करप्रादुर्भावघट्टे भविष्यपर्वान्तगत त्र्याधिकद्विशततमाध्याये महार्णवशायिनो भगवतो नारायणस्य 'विघ्नस्तमसि संभूतो मधुर्नाम महासुरः । तस्यैवतुसहायोऽन्यो जातो रजसि कैटभः, इत्यादिना मधुकैटभदानवसमागमस्य—

ततः शयानं श्रीमन्तं बहुयोजन विस्तृतम् ।
पद्मनाभं हृषीकेशं प्रणम्योवाचतामुभौ ॥

इति मधुकैटभाभिवन्द्यतायाः ।

ततस्तावूचतुस्तत्र ब्रह्माणमसुरोत्तमौ ।
दृप्तौ युयुत्सया क्रूरौ क्रोधसंरक्तलोचनौ ॥

कस्त्वं पुष्करमध्यस्थस्सितोष्णीषश्चतुर्मुखः । इति मधुकैटभयोश्चतुर्मुखं प्रति प्रश्नदर्शनेन नाभीपद्मस्थितचतुराननतायाश्चावगमेन क्षीराब्धि नाथभूदेवी संवादरूपायां श्रीविष्णुस्मृतौ प्रथमाध्याये,

शेषपर्यङ्कगं तस्मिन् ददर्श मधुसूदनम् ।
शेषाहिफणरत्नांशु दुर्विभाव्यमुखांबुजम् ॥

शशाङ्कशतसङ्काशं सूर्यायुत समप्रभम् ।
पीतवाससमप्रेक्ष्यं सर्वरत्न विभूषितम् ॥

मकुटेनार्कवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजितम् ।
संवाह्यमानाङ्घ्रियुगं लक्ष्म्या करतलैश्शुभैः ॥

शरीरधारिभिः शस्त्रैःसेव्यमानं समंततः ।
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षम् ववन्दे मधुसूदनम् ॥

इति क्षीराब्धिनाथाकारवर्णनेन, तत्रैवाष्टनवतितमाध्याये—इत्येवमुक्ता वसुमतो जानुभ्यां शिरसाच नमस्कारं कृत्वोवाच । भगवन् त्वत्समीपे सततमेव चत्वारि महाभूतालयानि आकाशः शङ्खरूपी वायुश्चक्ररूपी तेजश्च गदारूपी अम्भो अम्भोरुहरूपी । अहमप्यनेनैव रूपेण भगवत्पादमध्यपरिवर्तिनी भवितुमिच्छामि । इत्येवमुक्तो भगवान् तथेत्युवाच । वसुधापि लब्धकामा तथांचक्र इत्युक्त्या श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यपरब्रह्माण्डपुराण प्रथमाध्यायस्थित क्षीराब्धिनाथवर्णनघट्टे 'संवाह्यमानचरणं श्रिया भूम्या च सादर' मित्युक्त्या च श्रीदेवी भूदेवी संवाह्यमान चरणारविन्दत्वादि विशेषणावगमाच्च यथोक्तरूप गोविन्दराजः प्रतिष्ठापितः ।

एवं 'दह्यमानावनन्तस्य विषज्वालाभिरेव च'। इति वचनेन मधुकैटभयोः क्षीराब्धिनाथतल्पभूतानन्तविषज्वालादह्यमानताप्रतिपत्त्या नगरस्यापि तदधीनदाहप्रसंगभिया गरुडव्यूहसंस्थानेन तन्निर्माणम् कारितम् ।

इत्थंकारयित्वा स भगवान् रामानुजमुनिः ।

भो यादवराज श्रीगोविन्दराजः श्रीवेङ्कटनाथश्च क्षीराब्धिनाथावताररूपतयैकवस्तुभूतावित्यवगच्छ ।

श्रीवेङ्कटनाथस्य क्षीराब्धिनाथावताररूपताच ब्रह्माण्डपुराणप्रथमद्वितीयाध्याययोः स्पष्टा । श्रीवेङ्कटनाथस्य श्रीवैकुण्ठनाथावतारभूतस्यापि क्षीराब्धिनाथांशमिश्रतया तदवताररूपत्वमपि शेषावतारभूतस्याद्रेर्भगवद्देहरूपत्वमिव सम्भवत्येव । यथोक्तम् ब्रह्माण्डपुराणद्वितीयाध्याये—

विष्णोरपरदेहत्वादाक्रामन्न पदैर्गिरिम् ।
नारायणांशसम्भूतः शेषोऽहिर्गिरिरूपधृत् ॥ इति ।

अतः तुल्यतया उभयोरुत्सवादिकं परस्पराविरोधेन निर्वर्तय ।

एवं विप्रकृष्टसन्निकृष्टौ श्रीवैकुण्ठनाथ क्षीराब्धिनाथावतारभूतौ श्रीवेंकटनाथश्रीगोविन्दराजौ तयोरेव लीलां दर्शयन्तौ परस्परैक्यमेवावगमयतः ।

यथा हि सुदूरविप्रकृष्टः श्रीवैकुण्ठनाथः आर्तानां ब्रह्मादीनां निजार्तिविज्ञापनायोग्यत्वेनातिदुर्लभतया आर्तध्वनिं श्रुत्वा तद्रक्षणाय देवादीनां सुखेन समाश्रयणीयत्वाय च स्वयमेव क्षीराब्धिमुपागतः सन्निकृष्टः सुलभः समिन्धे । तथैव श्रीवेंकटनाथोऽपि समुत्तुङ्गगिरिशृङ्गवर्ती विप्रकृष्टो मन्दशक्तिनां आर्तानां समाश्रयणायोग्यतया दुर्लभस्सन् स्वयमेव सुखेन तत्समाश्रयिणित्वाय श्रीपदपुर्यां रूपान्तरेण सन्निकृष्टः सर्वसुलभः समिन्धे ।

किंबहुना श्रीवैकुण्ठनाथक्षीराब्धिनाथयोरैक्ये तदवतारभूतयोः श्रीवेङ्कटनाथश्रीगोविन्दराजयोरपि तद्वदेवैक्यं सुगमम् ॥ किंच । इत्थं कलौ किंचित्कालानन्तरं केनचित्कारणेन क्षीराब्धिनाथावतारभूतः चित्रकूटदिव्यक्षेत्राधिनाथः श्रीगोविन्दराजः श्रीवेङ्कटाद्रेरुपत्यकायां श्रीपदपुर्यां समागमिष्यति । तदानींच श्रीवैकुण्ठनाथ श्रीक्षीराब्धिनाथावतारभूतौ श्रीवेङ्कटनाथ श्रीगोविन्दराजौ श्रीवेङ्कटगिरेरधित्यकोपत्यकावर्तिनौ मन्दशक्तीनामार्तानां दुर्लभसुलभौ च सन्तौ । ब्रह्मादिदेवानां विप्रकर्ष सन्निकर्षाभ्यां दुर्लभसुलभयो रूध्वाधरस्थानावस्थितयोः समूलभूतयोः श्रीवैकुण्ठनाथ क्षीराब्धिनाथयोरेव लीलां प्रकाशयन्तौ । ताविवैकवस्तुभावापन्नौ च वर्तिष्येते इति भाविवृत्तान्तं विज्ञायैव श्रीवेदव्यास भगवदन्तेवासी त्रैकालिकसर्वधर्मवृत्तान्तविज्ञाता श्रीसूतमहामुनिः श्रीवेंकटाचलमाहात्म्यपर श्रीवाराहपुराणान्तर्गत प्रथमभागस्थैकषष्टितमाङ्कचिह्नितैकोनत्रिंशाध्याये श्रीवेंकटेशाष्टोत्तरशतनामावल्यां 'गोविन्दायनमो नित्यं श्रीनिवासाय ते नमः' इतिपठन् श्रीश्रीनिवासगोविन्दराजयोरेकवस्तुभावापन्नतामेव ज्ञापयामास । तस्मात् क्षीराब्धिरेव श्रियः आकारस्थानतया श्रीपदसंज्ञाचिह्नितपुरीरूपमापन्नो वर्तते । श्रीवैकुण्ठएवच किंचिद्वर्णव्यत्यासेन श्रीवेंकटसंज्ञाचिह्निताचलरूपमापन्नो वर्तते । तत्र वर्तमानौश्रीगोविन्दराज श्रीनिवासौ क्षीराब्धिनाथ श्रीवैकुण्ठनाथावेव । तौचैकवस्तुभावापन्नावेवेति सुदृढमध्यवस्यन्

परिपूर्णप्रतिपत्तियुक्तस्त्वं तयोस्समानमेवोत्सवादिकं परस्पराविरोधेन सम्यङ्निर्वर्तयेति यादवराजं न्ययुङ्क्त ।

ततो यादवराजेन यथायतीन्द्राज्ञं श्रीगोविंन्दराजस्याराधनमहोत्सवादिषु निर्वर्त्यमानेषु श्रीगोविन्दराजेऽपि तत्तदर्थिनामपेक्षित दृष्टादृष्टसकलफलप्रदायिनि प्रसिद्धे विराजमाने सति सन्तानार्थिनि काशिराजे श्रीवेंकटनाथं सेवितुं सकुटुम्बे समायाते भगवान् श्रीवेंकटनाथः 'देहिमे ददामीत' इति श्रुतिप्रसिद्धां प्रायशो देवतान्तरमुखेनैव निर्वर्त्यमानां लीलां स्वकीयामेव स्वसंकल्पेनैव देवतान्तरगतां लोकानां ज्ञापयितुकामः स्वयमपि परिगृहीततादृशशीलः काशिराजमहिषीं स्वप्ने तुभ्यमहं सन्तानं दास्यामि तव नासामणीं मे देहीत्यभ्यर्थयन्, तयाच राजमहिष्या भो स्वामिन् भर्तृपरतन्त्राहमस्मि यदि भर्ताऽनुमन्यते तर्हि दास्यामीति प्रत्युक्तः एवं तर्हि अहमप्यस्मदग्रजस्य श्रीगोविन्दराजभगवतः परतन्त्रोऽस्मि । स यदि तुभ्यं सन्तानदानायानुमन्यते तदैव तुभ्यमहं सन्तानं दातुं शक्नुयाम्, नान्यथेति प्रतिवदन् प्राक् रामानुजमुनिनिर्णीतां श्रीगोन्दिराजस्य स्वस्यच एकवस्तुमूलतानिबन्धनां एकवस्त्वन्तर्भूतत्वलक्षणा मेकवस्तुतामेव प्रकटीचकार ॥

एतं वृत्तान्तमाकर्ण्य सभगवान् रामानुजमुनिः यथा एकस्मिन् दिव्यालये पञ्चानां बेराणां एकमूलतया ऐक्यं तथैव श्रीगोविन्दराजभगवता सह स्वस्यैक्यमस्मदभिमतमङ्गीकृतं भगवता श्रीनिवासेन । अतः इतःप्रभृति श्रीवेंकटनाथ श्रीगोविन्दराजयोराराधनसमये श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाद्यनुसन्धाने श्रीवेंकटाचलमाहात्म्यभाग श्रीचित्रकूटमहात्म्यभागावुभावप्युभयत्र अनुसन्धेयौ । नित्यानुसन्धेयदिव्यप्रबन्धानुसन्धाने श्रीवेंकटनाथविषय श्रीचित्रकूटाधिनाथभूत श्रीगोविन्दराजविषय दिव्यप्रबन्धभागावुभावुभयत्रानुसन्धेयौ ।

श्रीवेंकटाद्रि श्रीपदपुरीरूपोभयस्थलवासिभिः श्रीवैष्णवैः इदं स्थलद्वयं एकदिव्यदेशं संभाव्य निजगृहेषु विवाहोत्सवादिकालेषु स्वस्वमहिषीसहितयोः श्रीवेंकटनाथ श्रीगोविन्दराजयोरुभयोरपि संभावना कार्या । गर्भबिरुदाद्यनु-

सन्धानकालेष्वपि श्रीवेंकटाचलनिवास चित्रकूटविहारेत्युभयपद घटितमेवो-भयोर्गद्यबिरुदाद्यनुसन्धानंच कार्यमिति व्यवस्थामप्यारचयामास ॥

एवं श्रीरामानुजमुनिः श्रीनिवासभगवतः अनवधिकाविच्छिन्नैश्वर्याभि-वृद्धये तदीयवक्षोनिलयकण्ठिकायां यथा व्यूहलक्ष्मीः प्रतिष्ठापिता तथा श्रीगोविन्दराजस्याप्यविच्छिन्नैश्वर्याभिवृद्धये काचनदेवी प्रतिष्ठापनीयेति परि-चिन्तयन् श्रीभट्टनाथदिव्यसूरिकन्यकाभावमापन्नामयोनिजां श्रीतुलसीकानन-संभवां भूदेव्यंशावतर्णां श्रीगोदादेवीं अविकलसकलसल्लक्षणां श्रीगोविन्दरा-जाभिमुखप्रचरच्छायसुभगसौगन्धिकालंकृतवामहस्तां तदीयदिव्यैश्वर्याभि-वृद्धिकारिव्यूहलक्ष्मीसंबन्धियन्त्रमन्त्रोद्धारादिभिर्यथाविधि लिखितैरलंकृते दिव्य-सिंहासने स्थितां भगवतो गोविन्दराजस्य दक्षिणे पार्श्वे प्रथङ्मन्दिरे प्रथक्स्थायि प्रधानमहिषीन्यायेन प्रतिष्ठापयामास ।

ततश्च तन्नियमनेन यादवराजः श्रीगोविन्दराजस्य पुराणसिद्धं मिधुन-मासमहोत्सवं श्रीगोदादेव्याः कर्कटकमासमहोत्सवं धनुर्मासमहोत्सवं यथाविधिच ससंभ्रमं निर्वर्तयामास । तदानीं सयादवराजः श्रीरामा-नुजमुनिनियमनेन श्रीगोदादेवीसमेत श्रीगोविन्दराजस्य सततमहाभाग-वतमङ्गलाशासनेन निर्विघ्नैश्वर्यसमृद्धिं संपादयितुकामः श्रीगोविन्दराजाधिष्ठान-भूते श्रीरामानुजपुरे समंततो बलिहरणवीधिषु बहूनि गृहाणि निर्माय श्रीशैल-पूर्ण श्रीमदनन्तार्यप्रभृतीनां महाभागवतानामन्येषांच बहूनां श्रीवैष्णवानां दत्वा तांस्तत्र निवासयामास ।

एवं— नगरस्यतु वायव्ये दिक्प्रदेशे समस्थले ।
पण्यवीधिं प्रकुर्वीत प्रजानामभिवृद्धये ॥

इति शास्त्रानुरोधेन श्रीरामानुजपुरवायव्यदिग्भागे तन्नगरस्थजनानु-कूलतया पण्यवीधिं धान्यागारंतु पूर्वस्यां दिशि देवस्य कारयेदिति शास्त्रानु-रोधेन भगवन्मन्दिरस्य पुरस्ताद्देवस्य धान्यागारंच निर्मापियामास ॥

इत्यनन्तार्यगुम्भितायां इतिहासमालायां
चतुर्थस्तबकः ।

अथ पञ्चमस्तबकः

अथ श्रीवेङ्कटाचले भगवद्दिव्यालये वर्तमान पुष्पवापिकास्वर्णकूपादि वृत्तान्त उच्यते—

पुरा,

नित्यं बिलेनचागत्य देवं नत्वा नृपोत्तमः ।
राज्यं चकार धर्मेण भुञ्जानो भोगमुत्तमम् ॥

इति भूगोलोपाख्यानशब्दित वाराहपुराण द्वितीयभागान्तर्गत दशमाध्यायोक्तरीत्या तोण्डमान्चक्रवर्ती कलियुगादौ श्रीवेङ्कटनाथ दिव्यचरणारविन्दयुगळपरिपूर्ण भक्तिसम्पन्नस्तदनुग्रहेण राज्यं धर्मेण परिपालयन् समस्तभोगांश्च भुञ्जानो भगवदुपदर्शित श्रीनृसिंहबिलद्वारेण गत्वा श्रीनिवासमनुदिनमभिवन्दमान आसीत् ।

तदानीं तस्मिन् राजनि भगवत्सन्निधौ स्थिते—

स्थिते कदाचित्क्षितिपे श्रीनिवासस्य सन्निधौ ।
शत्रवश्च बलोद्रिक्ता रुरुधुस्तस्य वै पुरीं ॥

इति ब्रह्मपुराणसप्तमाध्यायोक्तरीत्या सामन्तराजसङ्घेषु तोण्डमान्नृपं जेतुं तदीयं नगरं वेष्टयत्सु सचराजा तानभिद्रुत्य स्वदेशं धावतःताननुधाव्य प्रबलं युद्धंच कृत्वा क्षीणबलो मिलितैस्सर्वैरपि तै राजसङ्घैः पराजयं प्रापितः कान्दिशीकः स्वदेशमागत्य श्रीनृसिंहबिलं प्राप्य श्रीनृसिंहमभिवन्द्य तद्बिलमार्गेण श्रीनिवासं सहमहिषीकं विहाररसिकंसन्तमसमय उपससर्प ॥

ततश्च अकाले अन्तःपुरमागतं पुरुषमभिवीक्ष्य लज्जितयोः भगवता सह विहरन्त्योः श्रीभूदेव्योः सहसा पलायनपरायणयोरेका श्रीदेवी श्रीनिवासोरस्समारूढा श्रीवैजयन्तीमालायां अन्तर्दधे ।

अपरातु भूदेवी समीपस्थायां पूर्वकाले रङ्गदासेन नन्दनवनार्थं खातायां वापिकायां निपत्यान्तर्हिताबभूवेति कथां वृद्धजनैः कथितां आपण्डितपामरं सर्वतः प्रसिद्धामाकर्ण्य श्रीरामानुजमुनिः पूर्वकल्पेऽप्यकालायात तोण्डमान्नृपसमागमलज्जित श्रीनिवासमहिष्यपसरणमिदं पुराणे प्रतिपद्यते । परंतु तत्र गंगाप्रस्थायि दाक्षिणात्य वीरशर्मविप्रवृत्तान्त प्रकरणे ईदृशमपसरणमवगम्यते ।

अद्यतु तोण्डमान्नृपशत्रुपरिभववृत्तान्तप्रकरणे तदभिधीयते । यथोक्तं वाराहपुराण द्वितीयभागे दशमाध्याये वीरशर्मविप्रवृत्तान्ते,

अनुक्त्वा ब्रह्मणे तस्मै प्रविश्य बिलमुत्तमम् ।
श्रीनृसिंहं नमस्कृत्य पुनःप्राप्य बिलोत्तमम् ॥

श्रीनिवासं ययौ द्रष्टुं श्रीभूमिसहितं परम् ।
तं दृष्ट्वा सहसा यान्तं जुगूहाते धरारमे ॥

प्रणमन्तमवोचत्तं किमकाले नृपागतः ।
नृपोऽवदत्प्रणम्यैशं भीतोऽथ ब्राह्मणोम्मृताम् ॥ इति ।

तथाच इदमीषत्कथावैषम्यं कल्पभेदादिनिबन्धनं भवितुमर्हति । किंच भूतीर्थत्वेन पुराणप्रतिपन्नायामस्यां वापिकायां भूदेव्याः प्रवेशोऽपि संगतः । अतः क्रीडाविघ्नभयात् पलायिताया अस्या एतां वापिकां प्रविष्टाया अत्रैव निर्विघ्नक्रीडासिद्ध्यै भगवता सहास्या अत्र प्रतिष्ठापनं न्याय्यं भवतीति अनुसन्धाय तदितिहासपरिपालनाय तस्यां रङ्गदासवापिकायां भूदेवीं तादृश तीर्थाधिपतिभावापन्नं भगवन्तंच अर्चारूपेणाविर्भाव्य प्रतिष्ठाप्य अन्तर्निवेश्य प्रतिदिनं तादृशवाप्यां तयोराराधनं कार्यम् ।

श्रीनिवासभगवतस्तुलसीकुसुममाल्यादिकमपि भूदेव्यर्थं तत्रनिक्षेप्तव्यमितिच व्यवस्थां कृत्वा तथैव निर्वर्तयामास । साचवापी श्रीनिवासपुष्पमाल्यनिक्षेपणेन पुष्पवापिकासंज्ञयाऽद्य विख्याता अभवत् ।

एवं भगवद्यामुनमुनिः कदाचित् श्रीवेंकटगिरियात्रायां श्रीवेंकटगिरिनाथमङ्गलाशासनं कुर्वाणः कस्मिंश्चिद्दिवसे प्रातः श्रीमतो भोगश्रीनिवासभगवतः स्नपनार्थं श्रीपापविनाशनदिव्यतीर्थात् पवित्रतमं अत्यारोग्यनिदानं हीरकमणिप्रभापटलसुस्वच्छं तीर्थं श्रीशैलपूर्णे वर्षोपद्रववशेन आनेतुमशक्नुवति तीर्थान्तराणि भगवद्दिव्यमङ्गलविग्रहारोग्यावहानि न भवन्तीति पर्यालोच्य भगवतीं श्रियं देवीं शरणं प्रपद्य भगवति श्रीदेवि भवत्तीर्थमिदं भगवद्दिव्यमङ्गलविग्रहारोग्यकरं भवतु । इतःपरं श्रीपापविनाशनतीर्थमिवेदमपि भगवदभिषेकयोग्यं भवत्विति प्रार्थयन् श्रीतीर्थतया पुराणप्रतिपन्ने पूर्वं रङ्गदासखाते पाकशालासमीपस्थे स्वर्णकूपसंशब्दिते दिव्यकूपे स्वयं तीर्थमुद्धृत्य भगवदभिषेकं निर्वर्तयन् इतःप्रभृति सुन्दरस्य अस्मत्स्वामिनः अस्यभगवतः श्रीनिवासस्य अयमसाधारणः कूपस्सन् सुन्दरस्वामिकूपइति तत्संज्ञया व्यवहर्तव्यः ॥

अनेनैव च भगवतः सर्वं कार्यं निर्वर्तनीयम् ॥ श्रीपापविनाशनादि तीर्थानागमनेऽपिच न आराधनाभिषेकादिविलम्बःकार्य इति व्यवस्थापयामासेति कथां वृद्धैरभिवर्णितामाकर्ण्य निजपरमाचार्यशासनं परमादरेण शिरशाप्रतिगृह्णन् श्रीरामानुजमुनिः स्वीयानपि सर्वान् श्रीयामुनमुनिशासनं यथावन्निर्वर्तनीयमिति नियम्य श्रीपापविनाशनतीर्थस्य तत्प्रतिनिधितया भगवतैव नियमितस्य गगनगंगातीर्थस्य परमाचार्यनियमितस्य श्रीमत्सुन्दरस्वामिकूपस्यच त्रयाणामन्यतमस्यैव तीर्थेन भगवतः श्रीनिवासस्य सर्वं कार्यं निर्वर्तयामास ।

भगवन्मन्दिरे अन्नपाकशालापार्श्वस्थः पुरा श्रीदेव्या पाकार्थं निर्मितः कूपः संप्रतिं सुन्दरस्वामिसंज्ञया व्यवह्रियमाणः सुवर्णकूपापराभिधान एकः, चम्पकप्रदक्षिणे इशानदिग्भागे पुष्पमण्डपसमीपे भक्ष्यपाकशालापार्श्ववर्ती पुरा पाकार्थं भूदेव्या निर्मितः संप्रति पुष्पवापिकाख्योऽपरः कूपश्चेत्येतावुभौ कूपौ श्रीतीर्थभूतीर्थरूपौ प्राक्कचिदनभिव्यक्तौ पश्चाद्रङ्गदासेन पुष्पवनपालनार्थं

कूपखननमुखेनोद्भावितौ पश्चात् तोण्डमान् नृपरूपेणाविर्भूतेन तेनैव सम्यङ्निबद्धाङ्गौविराजेते ।

उक्तंहि वाराहपुराणद्वितीयभागे नवमाध्याये—

एवं दृष्ट्वा श्रीनिवासं विस्मितो रङ्गदासकः ।
अस्य देवस्यचारामं करिष्यामीत्यचिन्तयत् ॥ इत्यारभ्य
मल्लिकाकरवीराब्ज कुन्दमन्दारमालतीः ।
तुलसीचम्पकानां तु वनान्येव चकारह ॥
खनित्वा तत्रकूपौ द्वौ वर्धयंस्तज्जलैर्वनम् ।
आरामपुष्पाण्यादाय स्वयं दामान्यथाऽकरोत् ॥

इत्यन्तेन स्वामिपुष्करिणीतीरे अद्य विद्यमानभगवद्दिव्यालयस्थाने पुष्पारामकरणपूर्वकं रङ्गदासेन कूपद्वयं कृतमिति ।

भविष्योत्तरपुराणेऽपि त्रयोदशाध्याये—

ताम्रपत्रैः सुसंबद्धं स्वर्णालंकारमण्डितम् ।
श्रीतीर्थमन्नशालाग्रे भूतीर्थं भूमिपालक ॥
त्वया विनिर्मितं पूर्वं तोण्डमानमहीपते ।
तदद्य कुरु शोभाढ्यं शिलाबन्धनपूर्वकम् ॥ इति ।
तदा त्वया कृतावेतौ कूपावारामकारणात् ।
इति ते कथितं पूर्वं जन्मकर्म समुद्भवम् ॥
गोविन्दवचनं श्रुत्वा तोण्डमान् राजसत्तमः ।
कूपौ संशोधयामास स्वकृतौ पूर्वजन्मनि ॥ इति चोक्तम्

ब्रह्मपुराणेच सप्तमाध्याये—

वल्मीकस्यान्तरे विष्णोः प्रतिमा वर्तते शुभा ।
जानुमात्रे निमग्नाहि तिन्त्रिणीवृक्षमूलतः ॥
धनुर्द्वयान्तरे पुण्यं भूतीर्थं वर्तते शुभम् ।
पाकार्थं देवदेवस्य भूम्यावै निर्मितं पुरा ॥

तत्रास्ते गौतमी धेनुः सिञ्चन्ती पयसा विभुम् ।
चिञ्चावृक्षस्य वायव्ये भूतीर्थे वासमीयुषी ॥ इति ।
भूस्वामिपुष्करिण्योश्च मध्ये क्रीडास्पदं हरेः ।
पुष्पोद्यानं चकारासौ शूद्रो भागवतोत्तमः ॥ इतिचोक्तम्

अथ अस्वम चिञ्चाचम्पकतरुवृत्तान्त उच्यते ।

वाराहपुराणद्वितीयभागे नवमाध्याये—

वनमध्ये तरोर्मूले स्वामिपुष्करिणीतटे ।
तिष्ठन्तं पुण्डरीकाक्षं श्रीभूमिसहितं हरिम् ॥
आकाशस्थं संददर्श पीतनीलाकृतिं शुभम् ॥

इति वचनेन—

स्नात्वा तत्र विधानेन राज्ञासह निषादपः ।
दर्शयामास देवेशं राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥
स्वामिपुष्करिणीतीरे तिन्तृणीवृक्ष मूलगम् । इति वचनेन ।

ब्राह्मपुराण सप्तमाध्याये—

पुष्पोद्यानकरः शूद्रः पूजकश्च द्विजोत्तमः ।
प्रविष्टौ वेंकटं शैलमुभावन्योन्यसंगतौ ॥
स्वामिपुष्करिणीं पुण्यां जग्मतुश्च शनैश्शनैः ।
तत्र स्नात्वा विधानेन हरिं व्यचिनुतां तदा ॥
विचिन्वतो स्तयोस्तत्र स्वामिपुष्करिणीतटे ।
चिञ्चावृक्षस्य मूलेतु प्रादुरासीज्जनार्दनः ॥
तिन्तृणीवृक्षमूलस्थ वल्मीकस्थं हरिंपरम् ।
उद्धृत्य पश्चिमे भागे स्थापयामासतुश्च तौ ॥ इति वचनेन ।

भविष्योत्तरपुराणे—

इत्थं विचार्यमाणेतु स्वामिपुष्करिणीतटे ।
दक्षिणे विमलं दिव्यं वल्मीकं दृष्टवान्मुदा ॥

तिन्तृणीवृक्षमूलस्थं भगवान् जगदीश्वरः ।
मत्वेदं परमं स्थानं तत्रलीनोऽभवद्धरिः ॥

इति वचनेनचोक्तरीत्या तिन्तृणीवृक्षमूले श्रीनिवासभगवति प्रादुर्भूय विराजमाने रङ्गदासो नाम कश्चित् भगवद्भक्तो दक्षिणदेशात् पूजकेन गोपीनाथनाम्ना मार्गसंगतेन वैखानसद्विजोत्तमेन श्रावितस्वीयस्वप्नवृत्तान्तः तेन स्वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे सह श्रीवेंकटाद्रिमागम्य तिन्तृणीवृक्षमूलस्थं भगवन्तं दृष्ट्वा अस्य भगवतो मन्दिरं किंचन निबद्धव्यं उद्यानंच कर्तव्यमिति चिन्तयन् तत्र भगवत्पार्श्ववर्तिनं परितोऽव्यासदूरदीर्घविपुलमहाशाखं चिञ्चावृक्षं पल्लवितकतिपयशाखं कुसुमितकतिपयशाखं शलाटुमयकतिपयशाखं परिपक्वफलबहुलकतिपयशाखं कदाचिदपि क्वचिदपि शाखायां लोकोपयोगिकार्यारंभविश्रान्तिलक्षणनिद्राविधुरं महाछत्रवत् भगवन्तं समंतत आवृण्वन्तंच विलोक्य विस्मितहृदयः नूनमयमस्वप्नः चिञ्चातरुः कस्यचिदस्वप्नस्यांशभूतएव भवितुमर्हति । तत्रापि सततविततनिजफणामण्डलमयविपुलधवलातपत्रमण्डलेन भगवतः सततशीतातपादि निवारणशीलस्तदन्तरङ्गपरिवारभूतः श्रीमाननन्तएवायमस्वप्नचिञ्चातरुः भवितुमर्हतीत्यनुसन्धाय ततः चिञ्चावृक्षसमीपे नैर्ऋत्यां दिशि तथाविधलक्षणमेव चम्पकतरुंच कंचिद्विलोकयन् तमपि देवांशसंभूतमेवानुसन्धाय अत्र समंततः तरुकर्तनमन्तरेणच कथं मन्दिरमुद्यानंवा निर्मातुं शक्यमिति चिन्तयन् ततो भगवता मदास्थानभूतस्तिन्तृणीवृक्षः, लक्ष्म्या आस्थानभूतश्चायं चम्पकवृक्षः—अतस्तावुभौ विहाय अन्यान् वृक्षादीन् छित्वा मन्दिरमुद्यानंच कर्तव्यमिति नियमितस्तथैव चकार ।

यथोक्तं वराहपुराणद्वितीयभागे नवमाध्याये रङ्गदासप्रकरणे—

आस्थानचिञ्चां देवस्य रमायाश्चम्पकं तरुम् ।
देवाज्ञप्तो वर्जयित्वा तावुभौ देवसेवितौ ॥

देवस्य परितो भूमौ शिलाकुड्यं तथाऽकरोत् ।
वासस्थानं चकाराशु दारुभिस्सुमनोहरैः ॥
तत्कुड्यस्यैव परितः पुष्परामांश्चकारह ॥ इति ।

तत्रैव दशमाध्याये तोण्डमान्चक्रवर्तिप्रकरणेऽप्युक्तम्—

यथोक्तं देवदेवेन क्षीरप्रक्षालनादिकम् ।
कृत्वाप्राकारनिर्माणं कर्तुमुद्योगमाययौ ॥

तदानीं देवदेवेन स्वयमाज्ञापितो नृपः ।
तिन्तृणीचम्पकं चोभौ पालयैतौ नगोत्तमौ ॥

ममचास्थानिकी चिञ्चा लक्ष्म्यास्थानंच चम्पकः ।
नमस्कार्यौ नृपैस्तौहि ऋषिदेवनरैस्सदा ॥
संस्थाप्यैतौ नृपश्रेष्ठ छेदयान्यान्नगोत्तमान् । इति ।

अत्र तिन्त्रिणीचम्पकवृक्षयोः भगवतो लक्ष्म्याश्च आस्थानभूतयोः तावुभौ देवसेविताविति' 'नमस्कार्यौ नृपैस्तौहि ऋषिदेवनरैस्सदे'-तिच सर्वदा देवादिवन्द्यत्वाभिधानात् भगवता स्वयमेव अच्छेद्यत्वाभिधानाच्च । एतयोस्तदातदासति भगवत्कैंकर्यविरोधे भागवतमनोरथानुरोधेन तत्तत्कार्यानुकूलतया अपसरणशीलतया सूर्यगत्यधीन गतिविहीनसततैकरूपनिजच्छायतयाच लोकप्रसिद्धयोरस्वप्नचिञ्चाचम्पकयोः ध्वजस्तम्भादूरविप्रकृष्टोत्तरदक्षिणभागयोर्यथाविधि प्रतिष्ठापितयोरवश्यं प्रतिदिनमाराधनं कार्यमिति व्यवस्थां कृत्वा श्रीरामानुजमुनिर्नित्यमाराधनं निर्वर्तयामास ।

"अथ कनकमयनागाभरणसंबन्धि वृत्तान्तविशेषः उच्यते"

पुराखलु वीरनरसिंहदेवोनाम कश्चिद्गजपतिः तीर्थयात्रापरः सेतुदर्शनं कर्तुकामः प्रस्थितो मध्यमार्गे श्रीवेंकटाचलवैभवं श्रुत्वा श्रीवेंकटाचलमारुह्य श्रीस्वामिपुष्करिण्यां स्नात्वा श्रीज्ञानवराहं भगवन्तं प्रणम्य सेवाक्रमेण श्रीवेंकटनृसिंहं श्रीवेंकटनाथंच अभिवन्द्य क्षेत्रोपवासादि नियमानप्यनुति-

ष्ठन् कलौ वेंकटनायकप्रभावप्रकर्षंच श्रुत्वा श्रीवेंकटनाथ दिव्यचरणारविन्दयो-रतिमात्र भक्तिपरवशस्सन् श्रीवेंकटनाथदिव्यालये यत्किंचित्कैंकर्यं कर्तव्यमिति मनोरथं कुर्वाणः किंनुवा कैंकर्यमत्र कर्तुमुचितमिति तत्रत्यविद्वज्जनान् पप्रच्छ। ततश्च विद्वज्जनाः।

भूषणानां किरीटश्च वाहनानां परो रथः।
गोपुराणां विमानश्च रत्नानां वज्रमुत्तमम्॥
वर्णानां ब्राह्मणः श्रेष्ठ आश्रमाणां तथा यतिः॥

इत्यागमशास्त्रोक्तिषु यत्ते मनसे रोचते तत्कुरुष्वेति गजपति-मवादिषुः। ततश्च स गजपतिः अस्मिन् दिव्यक्षेत्रे श्रीवेङ्कटनाथवैभवानुगुणं गोपुरं नविद्यते अतोऽत्र श्रीवेङ्कटनाथदिव्यवैभवानुगुणं महोन्नतं गोपुरं निबध्नी-यामिति चिन्तयन् तदर्थं बहुद्रव्यं बहून्मनुजांश्च दत्वा गोपुरारंभं चकृत्वा पुनरागच्छामि कार्यं निर्विघ्नं निर्वर्त्यतामिति व्यवस्थाप्य श्रीकाञ्चीश्रीरङ्गादि दिव्यदेशेषु भगवन्तमभिवन्दमानः सेतुमपिदृष्ट्वा प्रतिनिवृत्तः पुनः श्रीवेङ्कटा-चलमारुह्य अर्धनिबद्धगोपुरंच दृष्ट्वा सन्तुष्टस्सन् दानादिधर्मैस्तत्रत्यान् जनांश्च बहुधा सन्तोषयन् कञ्चित्कालं तत्र तस्थौ।

तदानीं तस्य गजपतेः कदाचिद्रात्र्यां स्वप्ने कश्चन सर्पराजस्सम्मुख-मागत्य भो गजपते अयं श्रीशैलो मामकीनं शरीरं। अत्र महोन्नतस्य कस्य-चिद्गोपुरस्य बन्धनं मम महते भाराय कल्पते। ततश्च महती पीडा मे सञ्जाता।

सैषा भवत्कल्पिता पीडा मम स्वामिसन्निधिं गत्वैव मया यापयितुं शक्या नान्यथेत्यभिधाय भगवद्दिव्यालयं गत्वा भगवतो वैकुण्ठ[स्य]हस्तं वेष्टयामास। ततदृशम् स्वप्नं दृष्ट्वा भीतभीतस्सवीरनरसिंहदेवोनाम गजपतिः विद्वज्जनानाहूय स्वप्नवृत्तान्तं कृत्स्नमपि विज्ञाप्य तस्यैतस्य स्वप्नस्य किं तात्पर्यमिति तान् पप्रच्छ।

ततश्च ते विद्वज्जनाः भो राजन् अयं श्रीशैलः श्रीशेषावतारभूतइति श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यपरेषु पुराणभागेषु बहुधा उद्घुष्यतएव। भवदीयस्वप्नपर्या-

लोचनेच भवताऽत्र गोपुरबन्धनमादिशेषस्य भारविशेषहेतुत्वेन पीडाकरतया तदनभिमतमित्येव प्रतीयते । ततश्च गुरुतरभाराक्रमाणस्य महोन्नतस्य गोपुरस्यात्र निबन्धनं नकर्तव्यमित्येव स्वमतातात्पर्यमिति गजपतिं प्रत्यब्रुवन् ।

ततस्सराजापि भृशभीतो गोपुरबन्धनं तावतैव परिसमाप्य श्रीवेंकटनाथस्य गोपुरनिबन्धनकैंकर्य मेतावदेवाभिप्रेतमित्यनुसंदधानः प्रसक्तादिशेषापचारपरिहाराय तदाकारमेकं दिव्याभरणं भगवतस्समर्पणीयमित्यभ्यर्थयन्निदधौ ।

तदनु नागाकारं तद्दिव्याभरणं राज्ञा सर्पार्पितं दृष्ट्वा भगवत्परिजनाः इदं कुत्रवा भगवतो धारणीयम्

किंच नागाकारमिदमाभरणं देवतान्तरलक्षणभूतं भगवतो धारयितुमुचितंवा नवेति संदिहानाः ततो भगवता कंचित्पुरुषमाविष्टेन भोः परिजनाः पुराकिल शेषमारुतसंवादे शेषाचलस्येहानयनार्थं मया मारुते किंचित्पक्षपातः आश्रिते खिन्नमनाः शेषो गतमदः अस्मिन् स्वावतारभूते शैले दिव्यं वर्षसहस्रं महाघोरं तपश्चरित्वा मामिह स्वयमेव आवाहयन् तल्परूपेणव शैलरूपेणापि मामुद्वहन् मदीय निरतिशयप्रीतिभाजनीभूतो वर्तते ॥

तमेनं पुरा मयैव किंचित्खेदं नीतं पित्राखिन्नं पुत्रमिव पाणिभ्यामेव धारयन्नुपलालयामि ।

सर्वदेश सर्वकाल सर्वावस्थोचिताशेषशेषवृत्त्यैकनिरतः विशेषतश्चास्मिन् क्षेत्रे सर्वात्मना परिचरणपरायणो मदन्तरङ्गकिंकरो मम निरतिशयप्रियोह्यसौ शेषः । अतस्तदाकारमिदं नागाभरणं पाणावेव धार्यतामिति नियमिता भगवतः श्रीवैकुण्ठ[स्य]हस्ते तद्दिव्याभरणं धारयामासुः । शेषमारुतसंवादे भगवतः शेषाचलानयनकौतुकिनो मारुतपक्षपातित्वं ततः किंचित्खेदमापन्नस्य शेषस्य भगवन्तमुद्दिश्य घोरतपश्चर्याकरत्वं शेषाचले भगवदाविर्भावहेतुत्वं भगवन्निरतिशयप्रीतिभाजनत्वंच पुराणसिद्धमेवावगम्यते । यथोक्तं ब्राह्मपुराणे शेषमारुतसंवादे प्रथमाध्याये—

एवंवृत्ते विवादेतु तत्रागाद्धरिरीश्वरः ।
किमेतदिति तौ पृष्ट्वा शेषेणोक्तोऽतिविस्तरात् ॥
प्राहोद्वृत्तं तदा शेषं भाविकार्यं स चिन्तयन् ।

श्रीभगवान्—

लोकान्तरात्मा बलदेवता यः
प्राणो ममापि ह्यधिको मतोऽयम् ।
त्वंलोकभर्तेति महान्मदस्ते
तवापि वै कूर्मवरोहि वोढा ॥

इति भगवतो वायौ पक्षपातित्वमभिहितम् ।

तत्रैव द्वितीयाध्याये—

शेषो गतमदः पश्चात्तस्मिन्नेव नगोत्तमे ।
वायव्ये स्वामिसरसो नागतीर्थे मनोरमे ॥
नानासानुसमाकीर्णे नानापादपमण्डिते ।
उत्तरे शिखरे पुण्ये सान्निध्यार्थं जगत्पतेः ।
तपस्तेपे महाघोरं दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥
तपसा तोषितो देवः प्रत्यक्षः समजायत ।
वरं वरय भद्रेति तेनोक्तः शेष आह तम् ॥

शेषः ॥

यदि प्रसन्नो भगवन् इदंमे देहि भो वरम् ।
यथा शेषे मदङ्गे त्वं वैकुण्ठे भुवनोत्तमे ॥
शैलाकारेच मद्देहे नित्यमत्र वस प्रभो ॥

इति शेषेण चोक्तस्सन् भगवान् प्रत्युवाचह ॥

पुरा विचारितं स्थानं भूमौ क्रीडास्पदं शुभम् ॥ इत्यादिना
एतस्मिन्नन्तरे वायोस्तवसंवादहेतुकः ।
गिरिरत्रागतः पुण्यस्त्वयापि तपसार्थितः ॥

इष्टंमे प्रार्थितं पूर्वं तथास्त्विति वरं ददौ ।
तेन विष्णुः समायातो हित्वा वैकुण्ठमुत्तमम् ॥
स्वामिपुष्करिणीतीरे रमया सह मोदते ॥

इत्यन्तेन वायुपक्षपातमूलखेदभाक्त्वतदधीन घोरतपश्चर्याकरत्व तदधीनभगवदाविर्भावहेतुत्वानि शेषस्याभिहितानि । यथोक्तरीत्या शेषमारुतसंवादवृत्तान्तो भविष्योत्तरपुराणप्रथमाध्यायेऽपि द्रष्टव्यः ॥

ब्रह्माण्डपुराण द्वितीयाध्यायेच—

अथाह भगवाञ्छेषमाहूय पुरतः स्थितम् ।
मेघगंभीरया वाचा हर्षोत्फुल्लविलोचनः ॥

श्रीभगवान्—

अनन्त मत्प्रियो लोके नत्वदन्योऽस्ति कश्चन ।
तस्मान्मम प्रियं किंचित्कर्तव्यं भवतानघ ॥

श्रुतंहि भवता सर्वं नारदोदीरितं वचः ।
क्रीडासमुचिते देशे वस्तव्यमिति मेमतिः ॥

तत्र भूत्वा गिरिवरो भवान् वसतु भूतले ।
त्वत्फणामण्डलभुवि स्थातव्यं रमया सह ॥

इत्यादिना शेषस्य भगवन्निरतिशयप्रीतिभजनत्व तदधीनगिरिरूपावतीर्णत्वादिकमुक्तम् ।

एवं वीरनरसिंहदेवनामक गजपतिमहाराजकालप्रभृति श्रीरामानुजमुनिकालपर्यन्तं यथोक्तहेतुना ध्रियमाणैकहस्तनागाभरणमेव विराजमानं भगवन्तं श्रीनिवासं वन्दमानः श्रीरामानुजमुनिः नागाभरणधारणहेतुभूतां वीरनरसिंहदेवनामक गजपतिमहाराजकथांच वृद्धजनकथितां श्रुत्वा श्रीशेषाचलेशस्य भगवतः श्रीनिवासस्य विशेषतः शेषप्रियत्वस्य पुराणप्रतिपन्नतया तदधीनार्वाचीनचरित्राणामपि तदुक्तभकतया च शेषाकारदिव्याभरणधारणं उभयोरेवहस्तयोरुचितं एकत्राधारणमनुचितं शोभाहानिकरंच ।

अतएवहि पुरा भगवतः श्रीनिवासस्य शेषप्रियत्वं विज्ञाय पद्मावतीपरिणयकाले दिव्यभूषणानि प्रदिशता आकाशमहाराजेन हस्तद्वयधारणयोग्यं नागाभरणयुग्ममेव समर्पितं नत्वेकम् । यथोक्तं भविष्योत्तरपुराणैकादशाध्याये—

'नागभूषणयुग्मंच बाहुपूरादिकांस्तथा' । इति । भगवतोऽस्य शेषप्रियत्वंच 'अनन्तमत्प्रियो लोके न त्वदन्योऽस्ति कश्चन' इति ब्रह्माण्डपुराणभागद्वितीयाध्यायस्थ भगवद्वचनेन,

शेषे शयनशीलस्य शेषाचलनिवासिनः ।
सदा शेषप्रियस्यास्य श्रीनिवासस्य शार्ङ्गिणः ॥

द्वितीयदिवसे चाद्यं भूयोऽभूच्छेषवाहनम् । इति भविष्योत्तरपुराणभाग चतुर्दशाध्यायवचनेन पुराणप्रतिपन्नैः चरित्रान्तरैश्च प्रस्फुटमवगम्यते । पूर्वमाकाशराजेन शेषप्रियस्यास्य भगवतो भावज्ञेन समर्पितं शेषाकारभूषणद्वयं कालवशात्प्रमुषितमिति व्याजान्तरेण संप्रति कथंचिदेकं भगवतैव संपादितम् । अपरंतु न्यूनं तिष्ठति तस्माद्धस्तान्तरस्यापि नागभूषणान्तरं समर्पणीयमेवेत्यभिदधानो हस्तान्तरस्यापि शेषाकारभूषणान्तरं स्वयमेव समर्प्य ते उभे अपि नागाभरणे शोभाविशेषजननाय अङ्गदाभ्यामेकीकृत्य आश्रितजननयनमनोहारितया समर्पयामास ।

अथ भगवद्विद्यालयस्थ श्रीनृसिंहभगवद्वृत्तान्त उच्यते ।

पुण्ये स्वामिसरस्तीरे पश्चिमे नृहरिं हरिम् ।
भक्त्या परमया युक्तः पूजयामास शंकरः ॥

इति स्कान्दपुराणभागान्तर्गत सुवर्णमुखरीमाहात्म्यवचनेन

'नीलकण्ठस्तु तत्तीरे ध्यायन् नृहरिमादरात् ।
उमयासह विश्वेशः कंचित्कालमुवास ह' ॥

इति वामनपुराणवचनेन 'सद्भक्तनीलकण्ठार्च्यनृसिंहाय नमोनमः' । इति वाराहपुराणप्रथमभागस्थैकषष्टितमाङ्कचिह्नितैकोनत्रिंशाध्यायाष्टोत्तरशतनाम-

लीघटकवचनेनच, स्वामिपुष्करिणीपश्चिमतीरे कंचित्कालं तपश्चर्यां कुर्वतो महादेवस्य प्रत्यक्षविषयतया प्रतिपन्नस्य नृसिंहभगवतः स्वामिपुष्करिणीपश्चिमतीरएव कस्मिंश्चिन्मन्दिरे श्रीवैखानसशास्त्रविधानेनैव समाराध्यमानस्य महादेवतपश्चर्याफलतया प्रादुर्भूतत्वाभिमानेन तत्साहचर्येण महादेवस्यापि इहप्रतिष्ठापनं कर्तव्यमिति पुरा कदाचित् शैवजनेषु विवदमानेषु तदानीं स्थलवासिभिः वैष्णवैः राजसभां गतैः अयं श्रीवेंकटाचलः श्रीवैकुण्ठादानीतः अप्राकृतः श्रीविष्णोः क्रीडाचल इति श्रीवेंकटाचलमाहात्म्यपरपुराणेषु समंततः उद्घुष्यते ।

ईदृशाप्राकृत श्रीविष्णुक्षेत्रे शिवप्रतिष्ठा अनुचितेति प्रमाणोपन्यासपूर्वकं प्रतिपादयद्भिः कथंचित्तादृशोद्यमान्निवर्तितेषु तदानीं सर्वे तत्रत्यश्रीवैष्णवाः अयं नृसिंहदेवो लक्ष्मीवियुक्तो महोग्ररूपः तदातदा शैवजनोपद्रवप्रसंगहेतुभूतश्च वर्तते । तस्मादयं इतःपरं यथापूर्वं प्रसिद्धतरमाराध्यमानश्चेत् महाकलियुगेऽस्मिन् यथाविध्याराधनमपि न निर्वर्तिष्यते । यत्किंचिदंशलोपेचाप्यस्य देवस्य नगरविदाहनहेतुर्दिव्यलोचनमहोग्रदृष्टिवेगो नोपशाम्यति । यथोक्तरीत्या शैवजनानामुपद्रवप्रसंगोऽप्यवर्जनीयएव स्यात् ।

अतः अस्य आराधनादिकं संक्षेप्तव्यमिति पर्यालोच्य आराधनमेव लोपयामासुरिति कथां वृद्धजनसंकथितामाकर्ण्य श्रीरामानुजमुनिः पुराणसिद्धस्य दिव्यसूरिदिव्यसूक्तिविषयस्य ‘ सद्भक्तनीलकण्ठार्च्यनृसिंहाय नमोनमः’ इति श्रीवेंकटनाथाष्टोत्तरशतनामावल्यां पठनेन बेरान्तरवत् श्रीनिवासेन सहप्रतिपन्नैकवस्तुभावस्य क्षेत्राधिपतेरस्य श्रीनृसिंहदेवस्य समाराधनविलोपः क्षेत्राभ्युदयहानिकरइति परिचिन्तयन् अस्य देवस्य स्वामिपुष्करिणीपश्चिमतीरे पृथगालये सत्येव यथोक्तरीत्या शैवजनोपद्रवप्रसंगस्यावकाशः श्रीवेंकटनाथदिव्यालयएव क्वचिदस्य स्थानकल्पनेतु नैतत्प्रसङ्गावकाशः । श्रीमदानन्दनिलयदिव्यविमानाभिमुखएवायं प्रतिष्ठापितश्चेदस्य उग्रदृष्टिवेगः सत्यपि कदाचित् किंचिदाराधनसंकोचे स्वयमेवप्रशान्त स्स न किंचित्करो भविष्यतीत्यभिदधानः श्रीवेंकटनाथदिव्यालयएव ईशानदिग्भागे श्रीमदानन्दनिलयदिव्यविमाना-

भिमुखदृष्टिमेनं श्रीनृसिंहदेवं प्रतिष्ठाप्य श्रीनृसिंहदेवार्चनस्थले पराभिभवो नायातीति शास्त्रार्थमपि हृदि कुर्वन् यथाविधि नित्यमाराधनं निर्वर्तयामास ॥

अथ श्रीवेंकटाचलमार्गमध्यवर्ति श्रीनृसिंहवृत्तान्त उच्यते—

मार्कण्डेयपुराणभागे द्वितीयाध्याये—

आरुह्य वेंकटं शैलं मध्येमार्गं ददर्शसः ।
नारसिंहगुहास्थानं लोके विख्यातवैभवम् ॥

लक्ष्मीनृसिंहप्रह्लाद वरदानन्दवैभव ! ।
दासानुदासं देवेश मांपाहि मधुसूदन ! ॥

इति प्रणम्य शुद्धेन स्वामिपुष्करिणीं गतः, इत्यत्र शुद्धाख्येन अगस्त्यशिष्येणसह श्रीवेंकटाद्रिमारोहतः तीर्थयात्रापरस्य श्रीमार्कण्डेयमहामुनेः पर्वतमार्गमध्ये श्रीनारसिंहगुहास्थाने श्रीलक्ष्मीनृसिंहः प्रत्यक्षविषयः समपद्यत । तंच लक्ष्मीनृसिंहं अभिवन्द्यैव समहामुनिः ततः स्वामिपुष्करिणींगतइत्यभिधानेन तादृशस्थानविशेषदर्शितविशेषचरित्रप्रत्यभिज्ञानाय श्रीलक्ष्मीनृसिंहस्थानं कल्पनीयमिति रामानुजमुनिः पर्यालोच्य तत्र पुराणोक्तरीत्या लक्ष्मीनृसिंहं प्रतिष्ठाप्य नित्यमाराधनं निर्वर्तयामास ।

अथ श्रीवेंकटनाथचुबुकसमर्प्यमाणघनसारचूर्णदिव्यालयगोपुरद्वारनिबद्ध लोहखनित्रसंबन्धि वृत्तान्तः उच्यते—

श्रीरामानुजमुनिना श्रीवेंकटनाथकैंकर्याय चोदिते अनन्तार्ये महत्या श्रद्धया अनितरसापेक्षमेवेदंकैंकर्यं निर्वर्तनीयमित्यध्यवस्य कठोरगर्भयाऽपि निजदेव्यासहैव पुष्पारामार्थं स्वयमेव खनित्रमादाय तटाकं [तडागं] खनति मृद्भारमूढ्वा गच्छन्त्या देव्याः श्रममसहमानस्य स्वयंतद्भारमादाय गच्छतः श्रीनिवासस्य व्यापारं स्वीयेतरनिरपेक्षनिर्वर्तनीयतामनोरथविरोधिनं मत्वा कुपितेन अनन्तार्येण खनित्रेण श्रीवेंकटनाथस्य चुबुकदेशे प्रहारे कृते पश्चात् दिव्यालये चुबुकगलद्रुधिरधारं भगवन्तमालोक्य चकितमानसे अन-

न्तार्ये अहो एषएव भगवान् वेषान्तरेण मां तथा व्यमोहयत् इति परिचिन्त्य तत्क्षणे चुबुकव्रणे विषमच्छदपुष्पधूलिं निधाय भगवन्तमपराधं क्षामयति। ततश्च भगवानाश्रितवात्सल्यजलधिः श्रीनिवासः अनन्तार्यकैंकर्यश्रद्धाभूमानमभिवीक्ष्य संतुष्टस्सन् भो अनन्तार्य कैंकर्यश्रद्धाभूमशालिना भवता खनित्रेण कृतोऽयं मदीयचुबुकगतव्रणः किणीभूतःसन् सुचिरं मम वक्षसः श्रीवत्स इव वदनमण्डलस्यापि एकं सुभगतमं लांछनं भविष्यति। त्वमत्र मा शोकं कृथा इति तंपरिसान्त्वयन् इतःप्रभृति ईदृशवृत्तान्तप्रत्यभिज्ञानाय मदीयचुबुके सुगन्धिघनसारचूर्णः सर्वदा समर्पणीयः, येनच खनित्रेण ममायं व्रणः उदपादि तदेतत्सकलजनसंदर्शनयोग्ये मदीयालयगोपुरे क्वचिदुत्तुङ्गप्रदेशे स्थापनीयमिति स्वयमेव व्यवस्थामारचयामास॥

ततःप्रभृति सदा प्रतिदिनमाराधनसमये भगवतः श्रीनिवासस्य चुबुके सुगन्धि घनसारचूर्णः समर्प्यते। तदेतत्खनित्रमपि ततएवहेतोः श्रीवेंकटनाथदिव्यालयगोपुरे निबद्धं सकलमनुजनयनदृश्यं समिन्धे।

अथ श्रीवेंकटनाथस्य श्रीकन्यामासमहोत्सवे सप्तमदिनसायन्तनोद्यानविहारोत्सवे क्रियमाणाप्रदक्षिणयात्रायाः अष्टमदिनप्रातस्त्यरथोत्सवयात्रायां क्रियमाणानन्तार्यजामातृभावव्यवहारस्य हेतुभूतो वृत्तान्तः उच्यते।

श्रीरामानुजमुनिचोदिते अनन्तार्ये श्रीवेंकटाद्रौ विपुलतमं नन्दनवनं तदाधारं तटाकं च [तडागंच] निर्माय निरवधिकपुष्पमालासमर्पणकैंकर्येण भगवन्तं श्रीवेंकटनाथमानन्दयति सभगवान् श्रीनिवासः परमकारुणिकः आश्रितवात्सल्यैकजलधिः स्वाश्रितस्यानन्तार्यस्य निरवधिकपुष्पकैंकर्यं निरतिशयप्रीत्या स्वात्मना परिगृहीतमित्यंशं तदीयनिरतिशयकैंकर्य श्रद्धागर्भभावशुद्धिंच सर्वेषां प्रकाशयितुकामः कदाचित्स्वयंपरिगृहीतराजकुमारवेषः तथाविधवेषशालिन्या निजमहिष्या श्रीपद्मावतीदेव्यासह रजनीषु तदीयं पुष्पारामं प्रविश्य स्वैरविहारंकुर्वन् पुष्पपल्लवफलाद्यपचयेन तदुद्यानं व्याकुलीचकार।

तदनु रजनीषु क्रियमाणां पुष्पोद्यानवैयाकुलीं अनन्तार्य आलोक्य कोनुवा चोरः इत्थं कदर्थयति भगवदुद्यानमिति व्याकुलमनाः स्वयंदत्ताव-धानोऽपि चोरमलभमानः, इत्थमष्टसु दिनेषु गतेषु नवमदिनरात्र्यां कृपयैव हस्तवशंगतौ राजदम्पतीवेषच्छन्नौ श्रीपद्मावतीश्रीनिवासौ लतापाशेनकचनतरौ बद्धुमाकर्षन् कथंचिद्धस्तौ विमोच्य भगवति भृशकातरभावमापन्ने तदनु धाविते द्रुततरमप्रदक्षिणमेव वीथीं परिक्रम्य निजमन्दिरंप्रति पलायिते तदनु पलायितुमशक्नुवन्तीं राजमहिषीवेषां पद्मावतीं कुत्रचित् चम्पकतरौ निबध्य भर्त्सयन् तदीयवृत्तान्तं कृत्स्नमपि पृच्छन् आप्रभातं सावधानः पार्श्वएव तस्थौ ॥

सापि पद्मावतीदेवी भो अनन्तार्य तं मत्पतिं त्वंगृहाण नारीमनपरा-धिनीं मुञ्च अहं ते पुत्रीभवामि इतितं प्रार्थयन्ती तस्थौ ।

ततः प्रातःकाले सर्वेषु परिजनेषु भगवन्मन्दिरमागत्य भगवद्वक्षसि कण्ठिकालयां पद्मावतीदेवीमवीक्षमाणेषु अर्चकान्निर्बध्नत्सु भगवदाविष्टेन केनचित्पुरुषेण यथावत्ज्ञापितवृत्तान्तेषु भगवदाज्ञया देवीमनन्तार्यंचानेतुं उद्यानमागतेषु विदितवृत्तान्तोऽनन्तार्यः देवीं चम्पकतरुबन्धनाद्विमोच्य क्षाम-यित्वा कृतनित्यकृत्यःप्रागुक्तनिजवाचं सत्यां चिकीर्षु परिगृहीतपुत्रिकाभावां परिणययोग्यकन्यकादशापन्नां भगवतीं पद्मावतीं पुष्पपिटकयासह कक्षे बिभ्राणो भगवदुपकण्ठमागम्य भगवन्तं क्षामयन् देवीमर्पयामास ।

सच भगवान् निजांकाञ्चनमालां अनन्तार्यकण्ठे प्रीत्या अर्पयन् देवीं प्रतिजग्राह । तदनु पश्यत्सु सर्वेषु सादेवी भगवतो वक्षसि कण्ठिकायामेव यथापुरं परिगृहीतरूपा तस्थौ ।

तामिमां कथां शृण्वन् श्रीरामानुजमुनिः विदितपूर्वकथावृत्तान्तः श्रीनिवासस्य अनन्तार्ये अभिमानातिशयं विदित्वा प्राग्भगवत्कृततदीयचरित्र-विशेषप्रत्यभिज्ञापकव्यवस्थाविशेषवत् स्वयमप्येतत्कथाप्रत्यभिज्ञानाय व्यव-स्थामित्थमारचयामास ॥ इतः प्रभृति प्रतिवर्षं श्रीकन्यामासब्रह्मोत्सवे सप्तम-

देवसे सायन्तनोद्यानविहरोत्सवे प्राक्तनाप्रदक्षिणकान्दिशीकयात्राप्रत्यभिज्ञानाय अप्रदक्षिणमेव भगवतो यात्रा कर्तव्या । अनन्तार्याय प्राग्रीत्या तदीयनन्दनवनयात्रासु भगवतो मालाप्यर्पणीया ।

अष्टमदिने रथोत्सवयात्रायां अनन्तार्येण जामातृभावनया भगवते श्रीनिवासाय नवीनवस्त्रसमर्पणमपि कर्तव्यमिति ।

तदा प्रभृति यथोक्तरूपा प्रक्रिया प्रतिवर्षमनुष्ठीयते ।

अथ धनुर्मासे श्रीकृष्णभगवतो दिव्यपर्यङ्कशयनभोगनिर्वर्तनवृत्तान्तउच्यते—

श्रीवेंकटनाथदिव्यालये प्रतिदिनं स्नपनबेरभूतस्य श्रीमत्सुन्दरस्वाम्यपरनामधेयस्य भोगश्रीनिवासभगवतएव शय्याबेरतया नित्यं दिव्यपर्यङ्कतल्प भोगलीलारसे श्रीवैखानसागमोक्तविधानेन निवर्त्यमाने भगवान् श्रीरामानुजमुनिः श्रीवैखानसशास्त्रे कचित्संहितायां विद्यमानं धनुर्मासे श्रीकृष्णभगवतो दिव्यपर्यङ्कशय्याभोगलीलानिर्वर्तनविधिं बेरत्रयपक्षे सर्वदैव श्रीकृष्णभगवतएव शय्याबेरतयातल्पभोगलीलानिवर्तनविधिंच दृष्ट्वा श्रीगोदादेव्या धनुर्मासे श्रीकृष्णभगवतासहैव दिव्यपर्यङ्कशय्याभोगलीलारसानुभवकांक्षिण्या दिने दिने एकैकशोऽनुसन्धेयत्रिंशद्गाथात्मकश्रीव्रताख्य श्रीकृष्णविषयप्राबोधिक दिव्यप्रबन्धप्रणयनं अर्चावतारेष्वितरापेक्षया श्रीवेंकटनाथे तस्या देव्याः प्रथममादरातिशयकारणस्य गोदाश्रीसूक्ताख्य तदीयद्वितीयप्रबन्धप्रथमगाथायामेवाभिव्यक्ततां च पर्यालोच्य तदीयमनोरथानुगुण्येनविधानबलेनच श्रीवेंकटनाथएव श्रीकृष्णरूपीसन् तस्यैव दिव्यपर्यङ्कशयनभोगलीलारसं प्रदिशतीति भावनया धनुर्मासे कृत्स्नेऽपि श्रीकृष्णभगवतएव दिव्यपर्यङ्कशयनभोगलीलारसो निर्वर्तनीयः । तदितरमासेषुतु भोगश्रीनिवासभगवतः श्रीसुन्दरस्वाम्यपरनामधेयस्य तादृशभोगलीलारसो निर्वर्तनीय इति व्यवस्थामारचयामास ॥

तदाप्रभृति धनुर्मासे श्रीकृष्णभगवतएव दिव्यपर्यङ्कशयनभोगलीलारसो निर्वर्त्यते ।

अथ श्रीवेंकटाद्रिसमारोहण सोपानसरणीसमारम्भस्थलस्थित तिन्तृणीवृक्षमूलस्थित श्रीवेंकटनाथ दिव्यचरणारविन्दयुगलसंबन्धि वृत्तान्तउच्यते—

श्रीयामुनमुनिचोदिते श्रीशैलपूर्णार्ये श्रीवेंकटाद्रौ वासं कृत्वा तिसृष्वपि सन्ध्यासु श्रीवेंकटनाथमभिवन्द्य प्रतिदिनं भगवदभिषेकार्थमाकाशगंगा-तीर्थमानीय समर्प्य सततं तदीयनिरवधिकैश्वर्यसमृध्यर्थं मङ्गलाशासनैकपरायणे वर्तमाने सति श्रीयामुनमुनिना परमपदं गच्छता महापूर्णश्रीशैलपूर्ण-श्रीगोष्ठीपूर्ण श्रीमालाधरगुरुप्रभृतिषु रामानुजार्थं मया निधिवत् गोपनीयाः एकैकविशेषार्थांशाः निक्षिप्ताः । तेच यथावसरं रामानुजेनाधिगन्तव्याः सयदि मज्जीवितसमयएवेहागमिष्यत्, सर्वानिमानंशान् मत्तएवाधिगतवान् अभविष्यत् । सचास्मदीय दैवदुर्विपाकेन मज्जीवितसमये मदुपकण्ठं नायातः । सचावश्यमितोऽविलम्बेनैव कालेन श्रीविष्णुमतमधिगमिष्यति स्थापयिष्यति-च तत् सकलेतरवादिदुर्धर्षम् । तदा समयमधिगम्य मया भवत्सुनिक्षिप्ता अर्थाः अवश्यमेव तं लंभनीय इति शिष्यान् प्रत्यादिष्टेषु विशेषार्थेषु श्रीशैलपूर्णार्य-निकटे वर्तमानान् श्रीरामायणविशेषार्थान् अधिगन्तुमागताय श्रीरामानुजमुनये स्वाचार्यनियमनमनुसंदधानः श्रीशैलपूर्णार्यः महाप्रीतिपुरस्सरं श्रीरामायण विशेषार्थानुपादिशत् । तदानीं श्रीरामानुजमुनौ श्रीवेंकटाद्रेरुपरिष्टात् वासमप-चारभयादसहमाने श्रीशैलपूर्णार्यश्च स्वयं स्वाचार्यनियमितं श्रीवेंकटनाथ-नित्याभिषेकतीर्थानयनकैंकर्यं नित्यश्रीनिवास मङ्गलाशासनंच विसृज्य वर्तितु-मशक्नुवन् भो रामानुजमुने प्रतिदिनं श्रीरामायणपाठार्थं तव ममच समाग-मस्थलं श्रीवेंकटाद्रिसमारोहणसोपानसरणिसमारंभस्थलस्थित तिन्त्रिणीमूलगत-गण्डशैलाधःप्रदेशो भवितुमर्हति । अहं श्रीवेंकटाद्रौ प्रातराराधनपरिसमाप्त्य-नन्तरं भगवत्प्रसादमपि गृहीत्वा तत्रागमिष्यामि तवापि दास्यामि त्वमपि श्रीपदपुरीतः कृतप्रातराह्निकः तत्रागच्छ । ततस्तत्र श्रीरामायणपाठो भविता । यागानुयागावपि तत्रैवचाहं करिष्यामि तवापि माध्यंदिननियमजाते कृत्स्ने निर्वृत्ते पुनःपाठो भविता । ततः सायान्तनभगवदाराधनाय श्रीवेंकटाद्रिमेवा-

मिष्यामि त्वंच श्रीपद्पुरीं गच्छेति व्यवस्थां कृत्वा तथैव निर्वर्तयन् एकं संवत्सरं श्रीरामानुजमुनिं श्रीरामायणविशेषार्थान् स्वाचार्योपदिष्टान् यथावदध्यापयामास ।

इत्थं वर्तमानः श्रीशैलपूर्णार्यः कदाचित् श्रीवेंकटनाथं सायन्तनाराधनकाले निषेव्य गृहमागत्य रात्रौ शयनकाले भगवन्तं ध्यात्वा भगवन् श्रीवेंकटनाथ श्रीनिवास भगवद्यामुनमुनिकटाक्षवशात् अद्यपर्यन्तं त्वंत्रिसन्ध्यमेव सेवां प्रसादयन्नवात्सी. । इदानींतु श्रीरामायणपाठनिमित्तेन माध्याह्निकाराधनसमयसेवा दुर्लभा समपद्यते इत्यनुसंदधानः सुष्वाप । तदनुलब्धनिद्रः श्रीशैलपूर्णार्यः रात्रौ संजाते स्वप्ने भोः श्रीशैलपूर्ण तव माध्याह्निकसमाराधनसेवामपि प्रादिशं त्वं शोकं माकृथाः इति संमुखस्थितेन श्रीवेंकटनाथेन अभिहितःसन् प्रातः प्रबुद्धो यथापुरमेव गगनगंगातीर्थादभिषेकतीर्थमानीय समर्प्य भगवतः प्रथमाराधनसमयसेवामपि लब्ध्वा ततः श्रीरामायणपाठप्रदानाय पर्वतोपत्यकातिन्तृणीमूलगण्डशैलमागतस्तत्रागत्य निरीक्षमाणाय रामानुजमुनये श्रीरामायणं पाठयन्नवात्सीत् । ततो मध्याह्नसमये समन्ततो मृगमदकस्तूरीघनसारकुङ्कुमकुसुमबहुलपरिमल घुमुघुमितदशदिशौ चन्दनकुसुमतुलसीदलपटलसत्कृतौ श्रीवेंकटनाथदिव्याङ्घ्री तत्रत्यगण्डशैलोपरि प्रादुरभूताम् ।

ततश्च श्रीशैलपूर्ण श्रीरामानुजमुनी समंततः परस्परं तं दिव्यपरिमलं जिघ्रन्तौ किमेतदिति विचारयन्तौ सद्यःसमुत्थितौ समंततः पश्यन्तौ तत्रत्यगण्डशैलोपरि यथोक्तवेषौ श्रीवेंकटनाथदिव्याङ्घ्री सविस्मयं ददृशतुः । इत्थं प्रादुर्भूतौ भगवद्दिव्याङ्घ्री संपश्यन् श्रीशैलपूर्णार्यो निजस्वप्नवृत्तान्तमपि रामानुजमुनये निवेद्य तेनसह प्रहृष्टान्तरङ्गो बभूव ।

ततस्तावुभावपि संजातविस्मयौ स्वयंव्यक्तं तत् दिव्याङ्घ्रियुगलं निषेव्य तदधस्तात् तस्मिन्नेव गण्डशैले तेनाङ्घ्रियुगलेन एकशरीरतया दिव्यसूरीनवतार्य तत्र दिव्यालयमपि कंचिन्निर्माप्य प्रतिष्ठार्चनादिकमपि श्रीवैखानसागमोक्तविधिनैव निर्वर्त्य तीर्थप्रसादान्वयमपि कृत्वा तमपि तिन्तृणीवृक्षं

अस्वप्नचिह्नातरुसमानवेषं भगवद्दिव्याङ्घ्रिप्रादुर्भावतःप्रागेव तदर्थं कृत-संनिधानं भगवन्तमनन्तमेव मन्वानौ ततः कतिपयकालेन तद्दिव्याङ्घ्रियुगल-संनिधावेव श्रीरामायणग्रन्थप्रवचन समापनशान्तिमपि निरवर्तयताम् ।

ततःपरमकारुणिको भगवान् रामानुजमुनिः कलौ वेंकटनायक, इतिप्रसिद्धवैभवं,

" विशेषतः क्रूरकलौ नराणां पापात्मकानां परपीडकानाम् ।
भूगोलमध्ये द्रमिडेच पुण्ये श्रीवेंकटाद्रिर्गतिरेव नान्यः "

इति श्रीभविष्योत्तरपुराणान्तर्गताशीतितमाङ्कचिह्नित श्रीवेंकटेशरहस्याध्याययवचनोक्त सुप्रसिद्धवैभव श्रीवेंकटाचलशिखराधिष्ठितं

कलौ पुनः पापरताभिभूते समुद्भूवाश्रितवत्सलत्वात् ।
अर्चात्मना सर्वजनान् सुगोप्तुं विश्वाधिको वेंकटभूधरेन्द्रः ॥

इत्यादि वचनोक्तरीत्या वर्णाश्रमभेदमन्तरेण सकलमनुज संरक्षणार्थं मवतीर्णं श्रीवेंकटनाथमभिवन्द्य धन्यतां प्राप्तुं स्वरूपयोग्यतायाः सर्वेष्वविशिष्टतया पञ्चमवर्णस्थभगवद्दासानामशेषाणामन्येषांच अनर्हावरवर्णजानां श्रीवेंकटाचलारोहणाधिकारायोगेन ते सर्वेऽपि श्रीवकटाचलदक्षिणशिखरदरीस्नावि-ब्राह्मणवर्णादिसंबन्धिसुप्रसिद्धतीर्थपञ्चके चरमे चण्डालतीर्थे स्नाताः शुद्धवसनास्सन्तः तदिदं स्वयंव्यक्त श्रीवेंकटनाथदिव्याङ्घ्रियुगलं संनिकृष्य निषेव्य प्रदक्षिणप्रणामादीन् कुर्वन्तो धन्यास्समुज्जीवन्त्विति व्यवस्थामारचयामास ॥

एवं श्रीवेंकटगिरियात्रां कुर्वन्तः सर्वेऽपिजनाः श्रीवाराहपुराण प्रथम-भागस्य द्विषष्टितमाङ्कचिह्नित त्रिशाध्याये—

' घुष्यन्तस्सङ्घशश्चोच्चैर्गोविन्देति पुनःपुनः ' इति पुरा सूतमुखश्रुत श्रीवेंकटगिरिमाहात्म्यानां तद्गिरियात्रार्थं प्रस्थितानां महर्षीणां भगवन्नामान्तराण्युपेक्ष्य सदा गोविन्दकीर्तनमित्युक्त श्रीगोविन्दनामधेयस्यैव उच्चैःस्वन-घोषणपूर्वकं श्रीवेंकटगिरियात्राकरण प्रतिपादनदर्शनेन संप्रत्यस्य श्रीवेंकटाचलस्य

मध्ये प्रसक्तदेवतान्तरसंबन्धित्वप्रवादभञ्जनाय तदेव श्रीगोविन्दनामधेयमुच्चैः-स्वरेण मुहुर्मुहुः घोषयन्तः तेनच श्रीवेंकटाचलोऽयं श्रीविष्णुक्षेत्रमेवेति पण्डित-पामरसाधारण्येन सर्वजनेभ्यः ख्यापयन्तः सुदूरात् भगवत्सेवाकांक्षया समागच्छतां सेवार्थं परमकरुणया गिरेरुपत्यकायामेवाविर्भूतमिदं चरणार-विन्दद्वयं निषेव्यैव श्रीवेंकटाचलं समारोहन्तु भगवत्सेवार्थमितिच व्यवस्थां सः रामानुजमुनिश्चकार ॥

अथ श्रीवेंकटनाथदिव्यालये विराजमानस्य श्रीसीतालक्ष्मण हनुमत्सुग्रीवाङ्गदसमेतस्य श्रीरामचन्द्रस्य संबन्धी वृत्तान्तः उच्यते ॥

पुराखलु ।

'कृतमालानदीतीरे विश्वंभरकृते हरिः ।
आविरासीद्रघुवरो विभीषणभयापहः ॥

इति वासिष्ठरामायणोक्तरीत्या कृतमालाख्यनदीतीरे दक्षिणमधुरानगरीतः प्रतीच्यां दिशि कलविंकावतारनाम्नि नगरे विश्वंभरनामनि महामुनौ श्रीरामस्य 'आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया' इत्युक्त श्रीविभीष-णाभयप्रदान चरित्रश्रवणविद्धहृदये श्रीविभीषणाभयप्रदानसमयसंनिवेशविशेष-विशिष्टं श्रीरामं साक्षात्कर्तुं तमुद्दिश्य तपश्चर्यां कुर्वाणे सति सभग-वान् श्रीरामः तस्मिन्महामुनावाश्रिते कृपापरवशः कदाचित्स्वप्ने तस्मै स्वात्मानं लक्ष्मणंच उभौ धनुर्धरौ स्वनिकटे 'विभीषणकृते सर्वं विज्ञाप्य हरिपुंगवः । यथेष्टं कुरु राजेन्द्रेत्युच्चरन्नञ्जलिं व्यधात्, इत्युक्तरीत्या सुग्रीव-महाराजं श्रीविभीषणार्थं वक्तव्यान्युचितवाक्यानि विज्ञाप्य मया विज्ञापनीयं विज्ञापितम् इतःपरं यथामनोरथं त्वं कर्तुमर्हसीत्यभिधाय अञ्जलिहस्तं अन्तिके स्थित्वा सेवमानं हनूमन्तंच विभीषणपरिग्रहार्थं सएषदेशः कालश्च-त्यादीनि समुचितवचनानि संनिकृष्याभिदधानं तिष्ठन्तं अङ्गदंच 'वालिसूनु-र्महातेजा विभीषणमुपस्थितम् । दर्शयन्तं तदाकाशे निर्दिश्योद्धृतपाणिना, इत्युक्तरीत्या खस्थंविभीषणमङ्गुल्या निर्दिश्य प्रदर्शयन्तंच स्थितं दर्शयन् वासिष्ठरामायणोक्त यथोक्तवेषानिमान् सर्वान् सम्यक् साक्षात्कारयामास ॥

स विश्वंभरो महामुनिः इत्थं स्वप्ने स्वमनोरथानुगुणसंनिवेशविशेष परिजनविशिष्टं श्रीरामं स्वेनैव कृपया प्रदर्शितं सपरिवारम् साक्षात्कुर्वन् प्रबुद्धः तस्मिन् स्थानविशेषे तथाविधपरिजनविशिष्टं श्रीराममर्चारूपेणावतार्य समाराधयन् अभिमतां सिद्धिमलभत। ततःप्रभृति तस्मिन् स्थले समाराध्यमाने यथोक्तपरिवारसमेते श्रीरामे कदाचित् तस्मिन् कलविंकावतारनगरे-कस्मिश्चिन्महाकलहे प्रसक्ते कस्मैचिद्भक्ताय भोः मामद्य श्रीवेङ्कटाद्रिं सपरिवारं नयेति स्वप्नं प्रदिर्शति सच भक्तस्तं सपरिवारमेव नयन् श्रीवेङ्कटाद्रेरुपत्यकायां तिन्त्रिणीवृक्षमूलस्थ गण्डशैलसन्निधौ श्रीरामायणप्रवचनपरायणयोः श्रीशैलपूर्ण-श्रीरामानुजमुन्योः तदर्नी श्रीविभीषणाभयप्रदानघट्टं विचारयतोस्सविधं निनाय। तौच श्रीशैलपूर्णार्यश्रीरामानुजमुनी अचिन्तितमागतांस्तान् श्रीरामलक्ष्मण सुग्रीवहनुमदङ्गदान् श्रीविभीषणाभयप्रदानदशासमुचितवेषानभिवीक्षमाणौ तेषामस्थानागमनकारणादिवृत्तान्तमपि श्रुतवन्तौ भृशसन्तुष्टौ नूनमेते यथा पुरा विभीषणमभयप्रदानेनानुजगृहुः तथैव तदभयप्रदानघट्टमेव विचारयतोरावयोः अप्यभयप्रदानमेव चिकीर्षवस्तदनुगुणलक्षणास्समायाता इत्यनुसन्दधानौ तस्यैतस्य श्रीविभीषणाभयप्रदानकारिणः श्रीरामस्य पुरा रावणभवनागत-श्रीजानक्या समावेशवदिहापि श्रीजानक्या समावेशस्सम्पादनीय इति मन्वानौ श्रीमतीं जानकीदेवीं अर्चारूपेण शुभदिने शोभनमुहूर्ते अवतार्य यथाविधि सर्वांश्चैतान् श्रीवैखानसागमोक्तविधानेन संप्रोक्ष्य श्रीजानकीश्रीरामयोः यथाविधि विवाहमङ्गलोत्सवमपि निर्वर्त्य मङ्गलाशासनेन तदीयसतताराधनाभिवृद्धिं आशासानौ—

मथितं दुग्धांभोनिधिमतिशय्य च कालनेमिमुत्तीर्य।
क्षुभितेन्द्रयनुजसहायी भवितु समुपेत्य राघवीभूय॥

निबिडान् सप्तच वृक्षान्बिध्वा बाणेन वेङ्कटं गन्तुः।
पत्युः पादावेवप्राप्य प्रतिवासरं समाश्वसते॥

इत्येवमर्थौ श्रीमच्छन्दोवृत्ताख्य श्रीभक्तिसारदिव्यसूरिसंहितास्थैकार्थ-तितमगाधां सत्यां चिकीर्षन् श्रीवेङ्कटाद्रौ श्रीश्रीनिवासभगवद्दिव्यालयएव तान्वि-

राजमानान् कृत्वा प्रतिवर्षमेतयोरेतं विवाहमङ्गलोत्सवं श्रीरामनवमीसमनन्तर-दिवसे विधातव्यं व्यवस्थाप्य नित्याराधनंच निर्वर्तयामासतुः ।

अथ श्रीवराहभगवत्संबन्धि वृत्तान्त उच्यते ॥

पाद्मपुराणभागस्थैकोनत्रिंशाङ्कचिह्नित षष्ठाध्याये—

गोक्षीरैर्हेमकुम्भस्थै र्वल्मीकविवरोदरम् ।
अनुस्यूताच्छिन्नधारै रभिषेक्तुं प्रचक्रमे ॥

क्रियमाणेऽभिषेकेतु वल्मीकविवरान्तरात् ।
आविर्बभूव भगवान् वराहवपुरीश्वरः ॥

इत्यादिना प्रतिपादितवैभवस्य एवं प्रायशः सर्वेष्वेव श्रीवेंकटाचल माहात्म्यपरपुराणभागेषु प्रतिपादितसुप्रसिद्धवैभवस्य श्रीस्वामिपुष्करिणीपश्चि-मतीरे विराजमानस्यास्य श्रीवराहभगवतः श्री.श्रीनिवासभगवतः प्रागेव श्रीवेंकटाचले कृतसंनिधानत्वेऽपि ब्रह्मादिभिः श्रीश्रीनिवासभगवतएव इतःपूर्वं प्रबलमहोत्सवादीनां निर्वर्तनस्य पुराणप्रतिपन्नतया अधुनातस्यैवोत्सवादीनां क्रियमाणतयाच तदीयोत्सव संकोचकरणायोगात् ।

रथ्याबल्यन्तरे देवं बलिहोम विवर्जितम् ।
आराधयेदप्रधानं नकुर्यादुत्सवादिकम् ॥

इति श्रीवैखानसशास्त्रानन्दसंहितावचनेन एकस्मिन् क्षेत्रे एकरथ्या-बल्यर्चनान्तरालस्थितयोः द्वयोर्देवयोः समप्राधान्येन बलिपीठार्चन नित्यहोम-महोत्सवादीनां अकर्तव्यतायाः द्वयोरेकस्य अप्रधानीकृतस्य बलिहोमविवर्जित नित्याराधनमात्रस्य कर्तव्यतायाश्च प्रतिपन्नत्वाच्च, अस्य श्रीवराहभगवतो बलिपीठार्चन नित्यहोममहोत्सवादीन्विना त्रिसन्ध्यमर्चनादिकं परं कर्तव्यम् । तदपि ब्राह्मपुराणे अष्टमाध्याये—

उवाच वचनं देवं सर्वलोकस्य पश्यतः ।
वराहतीर्थनाम्नाच भागोऽयं प्रथितो भवेत् ॥
योऽत्रायाति हरिं सोऽत्र नास्नात्वैवाशुचिर्नमेत् ॥

वराहदर्शनात्पूर्वं श्रीनिवासं नमेन्नच ।
दर्शनात्प्राग्वराहस्य श्रीनिवासो नतृप्यति ॥

इति कृत्वा व्यवस्थांस परमेष्ठी पितामहः ।
दृष्ट्वाऽथ श्रीनिवासंच स्तुत्वाच विविधैः स्तवैः ॥

पादौ प्रगृह्य देवस्य ययाचे वरमुत्तमम् ।
मत्स्थापितवराहस्य पूर्वं स्यात्पूजनं हरे ॥

दर्शनस्नानदानाद्यै रित्युक्तोऽथ श्रियःपतिः ।
तथास्त्विति वरं दत्वा कारयामास तत्तथा ॥ इति वचनैः ।

ततो निषादं तंप्राह किटिरूपी हरिःस्वयम् ।
पूर्वं सेव्यं विमानं मे तीर्थंच श्रीनिवासतः ।
ततः प्रभृति तत्तीर्थं पूर्वसेव्यं बभूवह ॥ इतिवचनेन

भविष्योत्तरपुराणे पञ्चमाध्याये श्रीवराहभगवच्छ्रीनिवासभगवत्संवादे—

दैवेन दृष्टवानस्मि त्वामद्येह धराधरम् ।
अत्रैव निवसामीति सङ्कल्पो मम वर्तते ॥

स्थलं देह्यवनीकान्त ! यावत्कलियुगं भवेत् ।
इति तेन सविज्ञप्तो वराहवदनो हरिः ॥

उवाच वचनं देवः स्थलं मौल्येन गृह्यताम् ।
इति वाक्यं ततः श्रुत्वा प्रोवाच मधुरं वचः ॥

प्रथमं दर्शनंच स्यान्नैवेद्यं क्षीरसेचनम् ।
इदमेव परं द्रव्यं ददामि करुणानिधे ॥

दास्यामि यत्ते भूकान्त तदङ्गीकुरु माधव ।
वरं द्रव्यमिदं तात कृपां कुरु कृपानिधे ॥

इत्युक्तो हरिणा पोत्री हरये स्थानकांक्षिणे ।
तदा ददौ स्थलं पादशतमात्रं रमापतेः ॥

इति वचनैश्च श्रीवेङ्कटनाथात्प्रागेव कर्तव्यम् । यात्रापरैः तदीयतीर्थ-विमानादिसेवनमपिच प्राक् कर्तव्यं इति व्यवस्थां कृत्वा तदानीं श्रीवराह-भगवत उत्सवमूर्तिमप्यवतार्य प्रतिष्ठाप्य एकस्मिन् दिने अस्याध्ययनोत्सवो निर्वर्तनीय इति ।

श्रीवेङ्कटवराहाय स्वामिपुष्करिणीतटे ।
श्रवणर्क्षे तुलामासे प्रादुर्भूतात्मने नमः ॥

इत्युक्त तुलामासश्रवणे श्रीवराहदेवावतारदिव्यक्षेत्रभूते श्रीवराहजय-न्त्यांच विशेषोत्सवोनिर्वर्तनीय इतिच भगवान् रामानुजमुनिः व्यवस्थापयामास ॥

अथ श्रीवेङ्कटनाथदिव्यालयसंबन्धि सर्वकार्यनिर्वाहकप्रधान-पतित्वलक्षण पारपत्याधिकारवाहिनः श्रीवैष्णवस्य मर्यादाविशेषनिर्वर्त-नवृत्तान्त उच्यते ॥

श्रीवेङ्कटनाथाभिमानान्तर्भूते श्रीपदपुरीदिव्यदेशे क्रिमिकण्ठचोलोपद्रव-व्याजेन श्रीचित्रकूटाधिनाथे श्रीगोविन्दराजे समागम्य श्रीवेङ्कटनाथदिव्यैश्वर्येण स्वीयसकलोत्सव भोगसाम्राज्यमनुभवति, श्रीवेङ्कटाद्रिश्रीपदपुर्योरुभयोरेकदिव्य-देशताया व्यवस्थापनानन्तरं श्रीवेङ्कटाद्रौ भगवद्दिव्यालये प्रतिदिनं रात्रौ भगवतः पर्यङ्कासनभोगावसाने भगवदाराधकः श्रीशठकोपं प्रगृह्य छत्रचामरोप-चारसहितं द्वारसम्मुखं श्रीकृष्णमण्डपं समानीय दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन् परिचारकैः भगवतः कृपाप्रवहति भोः श्रीवेङ्कटनाथ श्रीचित्रकूटाधिनाथ सर्वकैङ्कर्य-धुरन्धर श्रीवेङ्कटाद्रिदिव्यसंस्थानसर्वकार्यनिर्वाहकविष्वक्सेनेति बिरुदमभिद-धानैस्समाहूतस्य एषोहमस्मि दासइति सन्निधिमुपगतस्य श्रीवेङ्कटनाथदिव्यालय पारपत्याधिकारवाहिनः श्रीवैष्णवस्य भगवच्छेषवस्त्रे मस्तके निबध्यमाने श्रीशठ-कोपप्रदानलक्षणसपर्यां कुर्यात् । तदनन्तरमेवच भगवन्मन्दिरकवाट बन्धन-मुद्राकरणादिपूर्वकं मन्दिरकार्यसमापनं कार्यमिति व्यवस्थामपि भगवान् रामानुजमुनिरारचयामास ॥

इत्यनन्तार्यगुम्भितायां श्रीवेङ्कटाचलेतिहासमालायां
पञ्चमस्तबकः ॥

अथषष्ठस्तबकः ॥

॥ अथ श्रीशैलपूर्णार्यवृत्तान्त उच्यते ॥

पुराखलु भगवान् यामुनमुनिः सकलतन्त्रपारावारपारीणः श्रीरङ्गदिव्यक्षेत्रमध्यासीनो निजान्तेवासिभिः सकलवेदान्तरहस्यपारदृश्वभिः बहुभिः श्रीवैष्णवैः सह सकलशास्त्रार्थप्रवचनपूर्वकं परसवैदिकसिद्धान्तशब्दितं श्रीवैष्णवदर्शनं वर्धयन् श्रीरङ्गनाथमङ्गलाशासनैकपरायणः तदीयगुणानुभवकैङ्कर्यप्रवणो बभूव ।

तदानीं कदाचित् तस्मिन् यामुनमुनौ श्रीमुखसूक्ताभिख्यायां श्रीपराङ्कुशदिव्यसूरि द्राविडब्रह्मसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीयश्रीमुखसूक्तमनुसंदधाने तदर्थानुसन्धानविद्धहृदये श्रीपराङ्कुशदिव्यसूरिणा प्रपन्नजनकूटस्थेन श्रीवेङ्कटनाथे किल स्वरूपानुरूपा पुष्कलाप्रपत्तिरनुष्ठिता । परमपुरुषार्थभूतं कैंकर्यमपि चैहैव प्रार्थितम् । परमप्राप्यभूतपरमपदवासिनोऽपि नित्यसूरयोऽत्रैवकिल भगवदाराधनार्थान् श्लाघ्यान् पुष्पतीर्थदीपधूपादीन् सादरमूढ्वा समानीय समर्पयन्तः कृतार्थतां लभन्ते । अस्मिन् दिव्यदेशे भगवदभिषेकार्थं सुगन्धि दिव्यतीर्थं विलक्षणांश्च पुष्पादीन् समर्पयन् भगवन्तमानन्दयितुमिच्छामि । कथमीदृशं कैंकर्यं मन्दभागधेयस्य मम सुलभं भविष्यतीत्यभिदधाने परमसत्वगुणपरिपूर्णः श्रीशैलपूर्णोऽयं तदन्तेवासिष्वन्यतमः स्वयं तन्मनोरथपरिपूरणाय तत्प्रतिनिधितया तदभिप्रेतं कैङ्कर्यं कर्तुमुद्युञ्जानः तदनुज्ञांच लब्ध्वा श्रीवेङ्कटगिरिमासाद्य वासं कुर्वन् भगवदभिषेकार्थं पवित्रतमं भोग्यतमं आरोग्यनिदानं अघविनाशनपुण्यतीर्थसलिलं भक्त्या श्रीसूक्ताख्य कलिवैरिदिव्यसूरि द्राविडसंहितामनुसन्दधानः सादरमनुदिनमानीय समर्पयन् पुष्पादींश्च यथाशक्ति समर्पयन् भगवन्तमानन्दयन्नासीत् ।

इत्थं श्रीशैलपूर्णार्येण परमभक्तिसम्पन्नेन सादरमनुदिनं क्रियमाणमघविनाशनतीर्थादभिषेकार्थतीर्थानयनकैङ्कर्यं स्वात्मना परमप्रीत्या परिगृह्यत

इत्यमुमंशं सर्वे जना अवगच्छन्त्विति परिचिन्तयन् भगवान् श्रीवेङ्कटनाथः कदाचित्परिगृहीतव्याधाकारो धनुष्पाणिः पापविनाशतीर्थात् पावनभोग्यं भगवदभिषेकतीर्थं सादरमानयन्तं श्रीशैलपूर्णार्यं मध्येमार्गमभिगम्य हे तात तृषार्तोऽस्मि तीर्थं मे देहि इति पृच्छन् तस्मिंश्च रे रे व्याध श्रीवेङ्कटनाथार्थं मयानीयमानमिदं दिव्यतीर्थं न मनुष्यार्हमिति तं व्याधं प्रत्याख्याय श्रीकलिवैरिदिव्यसूरिसंबन्धि महाश्रीसूक्तानुसन्धानपूर्वकं भगवदनुभवजनितहर्षप्रकर्षेण तीर्थकुंभं नयत्येवसति स्वयं तत्पृष्ठतोऽनुगच्छन् धनुस्संहितशरेणातिलाघवेन तं कुंभं पृष्ठभागे विद्ध्वा छिद्रं कृत्वा लघुधारारूपेण तस्माच्छिद्रात् निस्सृतं कृत्स्नं तीर्थं पपौ ।

स च श्रीशैलपूर्णार्यः कलिवैरिदिव्यसूरि श्रीसूक्तानुसन्धानं कुर्वन् तत्प्रतिपाद्यभगवद्गुणगणानुभवनिर्मग्नहृदयो व्याधरूपिणो भगवतः किञ्चिदपि कृत्यमजानन्नेव किञ्चिद्दूरं गत्वा ततस्तीर्थक्षरणेन शनैश्शनैः लघूभवन्तं तीर्थकुम्भमपगततीर्थमवगच्छन् किमिदमिति पृष्ठतोमुखमावलय्य तीर्थधारां पिबन्तं व्याधमालोकयन् रे रे व्याध मन्दभाग्य भगवदर्थं नीयमाने तीर्थे किमर्थमित्थं द्रोहमकार्षीरिति तं गर्हयन् हे तात मा त्वं विचारं कृथाः इह सन्निधौदिव्यं तीर्थं दर्शयामि ततो भगवदर्थं तीर्थं नयेति वदता तेन व्याधेन पुरो गच्छता सन्दर्शितसरणिः आकाशगङ्गातीर्थं प्रापितः तदानीं तत्प्रदेशे तीर्थे अनुपलभ्यमाने ततस्तस्मिन् व्याधे निजधनुर्मुक्तेन केनचित् तृणेन शरायमाणेन तत्रत्यं किंचन शैलभृङ्गं विध्वा तत्र लग्नं शरमाकृष्य तदनुप्रपातिनीमतिजवेन सम्पतन्तीं अच्छाच्छधारां गगनगङ्गानदीं प्रदर्श्य हे तात वियद्गङ्गानदीह्येषा भगवतः प्रियतमाचेयं । इतःप्रभृति इतएव मह्यं तीर्थमनुदिनमानयेति निजमीश्वरत्वं ज्ञापयित्वाऽन्तर्हिते तदिदमाश्चर्यमालोक्य अहो भगवतः श्रीवेङ्कटनाथस्य आश्रितजनविषये अत्यद्भुतोऽयं लीलारस इत्यनुसन्दधानः ततस्तस्यां गगनगङ्गानद्यां कुम्भे तीर्थमापूर्य यथापूर्वं तीर्थकुम्भमानीय श्रीवेङ्कटनाथदिव्यालये भगवत्सन्निधौ निदधौ ॥ ततः श्रीवेङ्कटनाथोप्यर्चकमाविष्टस्तन्मुखेन—

भोः श्रीशैलपूर्णार्य भवदानीत पावन भोग्यतम दिव्यतीर्थेन मध्येमार्गमेव मत्तृषाशान्तिः सञ्जातेति वदन् श्रीशैलपूर्णार्यंचानन्दयन् एतदीयमभिषेकतीर्थानयनकैङ्कर्यं स्वस्य निरतिशयप्रीतिकरमिति सर्वस्मै लोकाय सम्यक् आवेदयामास ।

ततः श्रीशैलपूर्णार्योऽप्यनेनाभिषेकतीर्थानयनकैङ्कर्येण सञ्जातनिरतिशयकृपाशीतलकटाक्षपातमनुसन्दधानो धन्यधन्यमात्मानं मन्यमानः ततःप्रभृति तस्मिन्नेव कैङ्कर्ये भृशमभिनिविष्टः आकाशगङ्गातीर्थादेव नित्यं भगवदभिषेकतीर्थमानीय समर्पयन् भगवन्तं सन्तोषयन्नवात्सीत् ।

अयं किल परमसत्त्वशमदमाद्यात्मगुणपरिपूर्णः श्रीशैलपूर्णार्यः स्वानुरूपरूपगुणशालिनः स्वाभिमानकुमारस्य कुमारश्रीशैलपूर्णइति नामधेयादनन्तरं महाश्रीशैलपूर्ण इति श्रीयामुनमुनिनियमनेन श्रीवेङ्कटाद्रिमागत्य निरन्तरवासं कृत्वा भगवत्कैङ्कर्यैकपरायणतया वर्तमानो व्याधरूपेण भगवता तातेत्यामन्त्रणेन श्रीशैलनाथतातगुरुरितिच प्रसिद्धनामधेयो बभूव ।

इत्थं भगवदभिषेकतीर्थानयन कैङ्कर्यैकपरायणस्य ततएव निरतिशय भगवत्प्रीतिभाजनीभूतस्य परमभागवतोत्तमस्य श्रीशैलपूर्णार्यस्य दिव्यचरणप्रवणहृदयैरार्यैरनुसन्धीयमानास्तदीयकैङ्कर्यं तत्प्रीतभगवन्निरतिशयानुग्रहकार्याद्यभिव्यञ्जकाः श्लोकाः ॥

तातेति संबोध्ययमञ्जनाद्रावानीयमानाज्जलपूर्णकुंभात् ।
पपौ जलं सादरमम्बुजाक्षः श्रीशैलपूर्णार्य नमोस्तु तस्मै ॥

कृच्छ्रात्पापविनाशपूरितपयःकुम्भंदधानं शिर-
स्यायान्तं शबराकृतिः पथि हरिः श्रीशैलपूर्णं गुरुम् ।
तातेत्यर्थितवानदत्त उदके पीतं शराघाततः
कुम्भं छिद्रयता तथा तदुदकं श्रीनाथकेनामुना ॥

खिन्ने श्रीशैलपूर्णेत्वथ पयसि हृते तद्विषादान्निषादा-
कारः कारुण्यतस्तं करतलमवलम्ब्यानयन्नञ्जनाद्रौ ।

बाणेनोद्भाव्य गंगां गगनसुरनदी वेंकटेशप्रियेयं
तत्तोयं मेप्रदद्या दनिशमिति वदन्नन्ततोऽभूददृश्यः ॥ इत्येवं रूपा इति ।

तद्विषयः शिष्यैर्नित्यानुसन्धय आचार्यमन्त्रः

पितामहस्यापि पितामहाय प्राचेतसादेशफलप्रदाय ।
श्रीभाष्यकारोत्तमदेशिकाय श्रीशैलपूर्णाय नमो नमस्तात् ॥ इत्येवंरूपइति

तदीयं दिव्यावतारनक्षत्रं मेषमास स्वातीति ।

श्रीमल्लक्ष्मणयोगीन्द्रश्रीरामायण देशिकम् ।
वन्दे श्रीशैलपूर्णार्यं मेषे स्वातीसमुद्भवमिति ॥

तद्विषयं तदीयपद्यमितिच इहानुसन्धेयम् ।

अस्य खलु श्रीशैलपूर्णस्य रामानुजाख्ये स्वकुमारे विपन्ने ततः स्वानुरूपरूपगुणशाली ततएवहेतोः कुमारश्रीशैलपूर्णइति नाम्ना विख्यातो मित्रतातापरनामधेयो निखिलवेदान्तार्थवेत्ता कश्चिदाभिमानिकः स्वीकृततनयः आसीत् । निरतिशयभगवद्भक्तिशालिनि स्वानूरूपसकलात्मगुणशालिनि तस्मिं-स्तनये परमप्रेम्णा सर्वदा तातेत्येव तदामन्त्रणात् तातइतिसंज्ञायाः, निखिल-वेदान्ततत्ववेदिनोऽस्य कदाचित् वादिविजयकाले मित्रतया परिग्राह्यतायाः श्रीवेंकटनाथेन श्रीभाष्यकारंप्रति स्वप्ने अभिधानात् ततो भाष्यकारेणापि सर्वलोकोपकारक मायावादिविजयानुकूलतया भगवता निर्दिष्टस्यास्य श्रीशै-लपूर्णतनयस्य सर्वलोकमित्रतयैव ख्यापितत्वान्मित्रसंज्ञायाश्च द्वयोस्समावेशेन मित्रतातार्यसंज्ञाह्यस्य सुप्रथिता संबभूव ॥

एतद्विषयानपि श्लोकानिमान् जगुरार्याः—

श्रीमद्भाष्यकृतोह्यभेदकथकैर्वादे पणे प्रस्तुते
साम्यैक्यश्रुतिभेदवाक्य हृदयान्युक्त्वा निशीथे हरिः ।
मित्रं भाष्यकृते जगाद यमग्यं सर्वस्वमित्रं जगौ
तं श्रीभूधरपूर्णपुत्रमवरं श्रीशैलपूर्णं भजे ॥ १ ॥

भारद्वाजकुलाब्धीन्दुं प्रज्ञाभक्त्यमृतार्णवम् ।
श्रीशैलपूर्णतनयं मित्रतातगुरुं भजे ॥ २ ॥

श्रीमद्वेंकटनायकस्य शबराकारस्य वाक्यात्परं-
तातेत्याह्वयतो हि यस्य महिमा लोके प्रसिद्धिं गतः ।
तत्तातस्यच तातभूतमपरं श्रीशैलपूर्णं गुरुं
भारद्वाजकुलीन माश्रितनिधिं प्रज्ञानिधिं संश्रये ॥ ३ ॥ इति ।

इत्थंभूत सुप्रथितगुणगणशालिना मित्रतातापरनाम्ना स्वतनयेन कुमारश्रीशैलपूर्णेन सह महाश्रीशैलपूर्णार्यः स्वाचार्यभूतयामुनमुनिनियमितं भगवदभिषेकतीर्थानयनकैंकर्यं सादरं कुर्वन् किंचित्कालानन्तरं तत्तनयपुरस्सरमेव परमं पदं भेजे ।

सच श्रीशैलपूर्णार्यः परमपदं जिगमिषुः स्वाराध्यं भगवन्तं नवनीतहस्तं श्रीकृष्णं समुद्घाटितालयद्वारकवाटं अपसारित तिरस्करिणीकंच कारयित्वा स्वात्मानं तस्य सम्मुखं संनिधाप्य बद्धाञ्जलिः

छायया सह मणिवर्णममुञ्चमहमितस्तव ।
चञ्चूपुटान्त मधुरहविरर्पयितारं गवेषयस्व ' ॥

इति श्रीपरांकुशदिव्यसूरि श्रीमुखसूक्त्याख्य द्राविडब्रह्मसंहिताप्रथमकाण्ड चतुर्थश्रीमुखसूक्ताष्टमगाधोत्तरार्धमनुसंदधानः भगवन् इतःपरं भवतो **विम्बाधरे दिव्यवक्त्रारविन्दे** श्लाध्यहविस्समर्पयितारं गवेषयस्व गवेषयस्वेति कथनयोग्यदशापन्नोऽहं गच्छामीति विज्ञाप्य भगवन्तं श्रीवेंकटनाथं ध्यायन् भगवन् अद्य यावदाचार्यनियमनानुरोधेन भवदभिषेकतीर्थानयन कैङ्कर्यं यथाशक्त्यकार्षं इतःपरं तादृशकैङ्कर्यकर्तारं गवेषयस्व । भवदीय परमकृपाकटाक्षेण भवदीयदिव्यभूतिं गन्तुमभ्यनुजानीहि दासमिति प्रार्थयन् सर्वांश्च भगवत्परिवारान् भागवतांश्च क्षामयन् द्वयानुसन्धानैकपरायणः स्वाचार्यदिव्यचरणारविन्दद्वन्द्वंच परमपदप्रासादार्चिरादिमार्ग परमनिश्श्रेणीसोपानपङ्क्तिसमारोहणप्रधानपरिकर भूतमनुसंदधानो नित्यविभूतिमवजगाहे

इत्थं श्रीशैलपूर्णावतारसमाप्त्यनन्तरं तदीयचरणारविन्दद्वन्द्वनिरतिशयप्रेमशाली भगवान् रामानुजमुनिः श्रीशैलपूर्णार्यकृत भगवदर्थ तीर्थानयनकैंकर्यस्य भगवतो निरतिशयप्रीतिनिदानभूततया तन्मूलतयैव भगवता तस्मिन्निरतिशयानुग्रहकरणेनच तत्प्रत्यभिज्ञाकरः कश्चित् भगवतः उत्सवः कर्तव्यः । सच श्रीशैलपूर्णार्ये भगवता विशेषानुग्रहकरणदिवसस्य अध्ययनोत्सवसमाप्ति समनन्तरदिवसत्वात् तादृशे दिवसे कर्तव्यइत्यनुशशास सर्वान् भगवत्परिवारान् । ततः स्थलवासिनः सर्वेऽप्यार्या भगवत्परिवाराश्च श्रीवेंकटनाथाद्ध्ययनोत्सवसमनन्तरदिवसे पुरा व्याधरूपेण भगवता अभिषेकतीर्थमानयन्तं श्रीशैलपूर्णार्यं मध्येमार्गमभिगम्य कृतं तदीयकुम्भतीर्थपानं सर्वेऽपि प्रत्यभिजानन्तः समुज्जीवेयुरित्यनुसन्दधानाः श्रीरामानुजमुनिं पुरस्कुर्वाणाः भगवन्तं श्रीनिवासं मङ्गलगिरिसमारूढं सपरिवारं नयन्त आकाशगंगातीर्थमार्गे किंचिद्दूरं गत्वा गगनगंगातीर्थात् दिव्यतीर्थपरिपूर्णान् कुम्भानानयन्तः कांश्चन श्रीवैष्णवानभिगम्य महाश्रीसूक्ताख्य कलिवैरिदिव्यसूरि द्राविडसंहितामुपक्रम्यानुसंदधाना नगरीमागम्य चतसृषु वीधी[धि]षु समंततः आव्रजन्तः तत्रतत्र श्रीवैष्णवैः स्वस्वपुरोङ्गणेषु पाद्यगन्धपुष्पधूपदीपसदक्षिणताम्बूलप्रदानैः सत्क्रियमाणा भगवन्मन्दिरं प्रविश्य श्रीपुरुषसूक्तानुसन्धानं कुर्वाणाः तदा समानीतगगनगंगातीर्थकुम्भेषु कतिपयकुम्भैः भगवतः श्रीनिवासस्य निरन्तरकुसुमपटलघुमुघुमितौ दिव्यचरणौ श्रीशठकोपंचाभिषिच्य गन्धपुष्पधूपदीपादिभिरुपचारैरभ्यर्च्य तदितरकुम्भतीर्थानि सकलपरिमलघुमुघुमितानि पानीयतीर्थतया भगवते श्रीनिवासाय निवेदयामासुः । ततःप्रभृति श्रीमदध्ययनोत्सवसमनन्तरदिवसे शीतलतीर्थामृताभिगमयात्रोत्सवसंज्ञितोऽयमुत्सवः प्रतिसंवत्सरमनुष्ठीयते ॥

॥ अथ श्रीशैलानन्तार्यवृत्तान्त उच्यते ॥

अयंकिलानन्तार्यः श्रीभगवद्रामानुजमुनिरूपेणावतीर्णेन फणिराजेन भगवताऽनन्तेन सकलशास्त्रार्थप्रवचनैकपरायणेन परमशास्त्रार्थान् उपदेशतइव स्वानुष्ठानमुखेनापि संबोध्य जगदुद्दिधीर्षुणा द्वयमेकेनाकारेण कर्तुमशक्यं

मन्वानेन श्रीमति बदरिकाश्रमे नरनारायणवेषापन्नभगवद्वत् स्वयमपि द्वेधा बुभूषुणा पश्चिमदेशे श्रीकावेरीतीरे लघुनूतनपुरे महिततरभरद्वाजगोत्रात् वैष्णवकुलशिखामणेः केशवाचार्यात् स्वांशेनैव चतुष्पञ्चाशदधिकशतोत्तर-चतुस्सहस्रीसंख्येषु [४१५४] कल्यब्देषु पञ्चसप्तत्यधिक· नवशतीसंख्येषु [९७५]शालिवाहनशकाब्देषु गतेषु विजयसंवत्सरे मेषंगते पूषणि चित्रान-क्षत्रे प्रादुर्भावितः संबभूव ॥

भगवद्रामानुजमुनिरूपिणः फणिराजस्य तदेतद्द्वितीयावतारविषयमपि इमं श्लोकमनुसंदधत आर्याः ।

कल्यब्देषु प्रयातेष्वथ जलधिशरेन्द्रब्धिसंख्येषु चन्द्रे
चित्रारूढेच मेषं सवितरि विजयाभिख्यवर्षे प्रवर्षे ।
भारद्वाजान्वयेन्दो र्लघुनवनगरे केशवाचार्यवर्यात्
शेषः स्वांशेन भूयोऽप्यहह वसुमतीभागधेयाद्बभूव ॥ इति ।

तदनु केशवाचार्येण फणिराजस्वप्नोन्नीतावताररहस्येन स्वावतारानु-गुणेन अनन्तार्य इति नाम्ना संस्कृतः क्रमेण लम्भितसर्वसंस्कारः अध्यापिता-खिलानुशासनः शुक्लपक्षे चन्द्रइव दिनेदिने तेजसाऽभिवर्धमानः श्रीरङ्गनगर-मध्यासीनं श्रीरामानुजमुनिरूपं फणिपतिं स्वांशेन श्रीराममिव सौमित्रिः भरत-मिवच शत्रुघ्नः समाश्रयितुकामो यज्ञेशादिभिः सह श्रीरङ्गनगरीं ययौ ॥

ततश्च स भगवान् रामानुजमुनिः ततः स्वल्पकालात्पुरस्तादेव विद्व-दग्रेसरस्य यज्ञमूर्तेर्वादे विजित्य श्रीवैष्णवीकृतस्य महाज्ञानाधिकस्य परम-भागवतोत्तमभावमापन्नस्य दयापालमन्नाथमुनिसंज्ञया स्वसंज्ञागमितया समलं-कृतस्य स्वसमानप्रतिष्ठालिलम्भयिषया पृथक्स्थाने संस्थापितस्य सकाशा-दनन्तार्यस्य सहागतै र्यज्ञेशादिभिस्सह भगवत्समाश्रयणं कारयामास ॥

सच दयापालमुनिः अनन्तार्यादीन् स्वसन्निधौ लब्धभगवत्समा-श्रयणात् स्वात्मानमेवानुचरतः शिष्यभावापन्नान् स्वात्मानंच तेषामाचार्यभावा-पन्नं कारयन्तं श्रीरामानुजमुनिमालोक्य भगवन् श्रीरामानुजमुने नाहमिमा-

माचार्यपदभरं वोढुं शक्ष्यामि । एताननन्तार्यादीन् भगवानेव शिष्यान् गृह्णातु । भो अनन्तार्यादय आर्याः भगवान् रामानुजमुनिः कलविङ्कग्रीवायां तालफल-मिव मदीयग्रीवायामिदमाचार्यपदं बबन्ध । नचाहमिममाचार्यपदं वोढुं शक्नोमि श्रीरामानुजमुनिचरणयुगलैकशरणाभवन्तु भवन्त इति श्रीरामानुज-मुनिमनन्तार्यादींश्च विज्ञापयन् भगवतो रामानुजमुनेरेव दिव्यचरणनलिनयोरे-नान् समर्पयामास ।

तदनु नारायणो नरेणेव सभगवान् रामानुजमुनिः स्वशिष्यभावमा-पन्नेनानन्तार्येण संगतः अखिलशास्त्रार्थानां यथावदुपदेशमनुष्ठानंच यथामनो-रथं निर्वर्तयामास ।

इत्थमखिलशास्त्रार्थे यथावदनुष्ठानपरायणस्य अनन्तार्यस्यापि सकाशे बहवो भगवत्समाश्रयणमलभन्त ।

अथ कदाचित् श्रीमुखसूक्तारूयश्रीपरांकुशदिव्यसूरि द्राविडब्रह्मसं-हिताप्रवचनैकपरायणः श्रीरामानुजमुनिः तृतीयकाण्डतृतीयश्रीमुखसूक्त द्वितीयगाथाप्रवचनसमये निजदिव्यगोष्ठ्यां विराजमानान् सर्वानार्यान् संबोध्य भो आर्याः अस्मत्तातताततातताततातस्यापिप्रथमस्तातः देवैर्देवाधिपेनसह विकीर्यमाणानां पुष्पाणामुल्लासाकरे श्रीवेंकटे अनन्तगुणप्रथश्यामसुन्दरस्वा-मीति द्वितीयस्यामस्यां गाथायांपरमपदवासिभिः नित्यसूरिभिरपि निखिलनित्य-सूरिपरिषन्निर्वाहकेण श्रीमता विष्वक्सेनेन सहेह भगवत्समाराधनार्थं दिव्य-पुष्पपाणिभिः समागतैरत्रत्य भगवन्निरवधिक सौशील्यदिव्यकल्याणगुणानुभव-संजातहर्षप्रकर्षप्रशिथिलपाणिभि रवशंकीर्यमाणानां दिव्यपुष्पाणामपि महोल्लास-करे अस्मिन् श्रीवेंकटाचले परमपदेप्यलब्धामनन्तां गुणप्रथां भजमानः नीलमेघश्यामलदिव्यविग्रहवर्णसौन्दर्यशाली स्वामी अनन्तार्यघटितायामस्म-च्छेषपरम्परायां प्रथमः खल्विति प्रतिपादयता श्रीपराङ्कुशदिव्यसूरिणा परम-पदवासिभिरप्यत्रागत्यकैङ्कर्यकरणादयं श्रीवेंकटाद्रिर्निरतिशयभगवन्मुखोल्लास-हेतु कैङ्कर्यस्थानमिति दिव्यपुष्पपाणयस्सूरयस्समागताः इत्युक्त्वा पुष्पकैङ्कर्य-स्य वेंकटनाथस्य निरतिशयप्रियमिति कीर्यमाणानामपि पुष्पाणामुल्लासहेतुरयं

गिरिरित्यभिधानेन निरतिशयपुष्पसमृद्धिहेतुरयं गिरिरिति। अनवधिक-सौशील्यगुणप्रथो दिव्यसौन्दर्यशाली प्राप्तस्वामी परात्परः शेषीचायं वेंकटनाथ इत्यभिधानेनावश्यमाराधनीयोऽप्ययमितिच प्रतिपादनात् अयं वेंकटनाथः अवश्यं पुष्पकैङ्कर्येणाराधनीय इतिहि सिध्यति। तदिह प्रथित पुष्पमण्ड-पाभिधाने श्रीवेंकटाद्रौ श्रीमतो वेंकटनाथस्य मुखोल्लासाय किंचन नन्दनवनं विधाय अनुदिनं अतिसुरभिकुसुमतुलसिकामालासमर्पणकैङ्कर्यकारी कोनु-वास्यादस्यां गोष्ठ्यामिति सर्वानार्यान् पप्रच्छ।

इत्थं श्रीरामानुजमुनिना पृष्ठायामार्यगोष्ठ्यां श्रीवेंकटाचलशीतभीत्या निरुत्तरायां अनन्तार्यः अहो भगवद्दासेन ईदृशशीतभीत्यैववा कम्पितव्यं परलोकहानिभीत्या निरवधिककल्याणगुणगणाधिकाचार्यशासनभङ्गभीत्याच किंकिंचिदपि नकम्पितव्यम्। इदमेववा समुचितं शिष्यलक्षणम्। सुसुन्दरमिदं यदाज्ञापयत्याचार्यस्तदेवहि निश्श्रेयसार्थिनः शिष्यस्य श्रेयः। आचार्यशास-नातिलङ्घिनः किंनुवा शिष्यत्वं नाम तस्मादाचार्येणानुशिष्यमाणस्य परमदु-ष्करस्याप्यस्य श्रीवेंकटनाथकैंकर्यस्याङ्गीकारएव स्वरूपानुगुणः परमनिश्श्रे-यस्करश्चेत्यनुसंदधानः सद्यस्समुत्थाय बद्धाञ्जलिः भगवन् नस्स्वामिन् एषोऽहं भगवतो वेंकटनाथस्य पुष्पकैङ्कर्याय सज्जोऽस्मि मां नियुङ्क्ष्वेति स्वावतारप्रयोज-नभूतां कैङ्कर्यनिष्ठां संप्रार्थयामास।

इत्थमभ्यर्थयन्तमनन्तार्यमालोक्य श्रीरामानुजमुनिः भृशं संतुष्टस्सन् भो अनन्तार्य त्वं खल्वस्यां गोष्ठ्यां पुरुषोऽसि। पुष्कलात्मगुणोऽपि तस्या-चार्यशासनभङ्गमसहमानस्य तवैव खल्वाचार्यपुरुषपदमर्हमिति तं संभाव्य सहैव सकलया गोष्ठ्या सद्यस्समुत्थाय ससंभ्रममालिङ्ग्य पुरुषशब्दबिरुद पारि-तोषिकदान सत्कृतमेनमनन्तार्यं श्रीवेंकटाचलंप्रतिप्रस्थापयामास।

तदनु समंततो विख्यातानन्तपुरुषाचार्याभिधानोऽनन्तार्यः सदारः श्रीवेंकटाद्रिमुपगम्य भगवन्तमनुदिनं वन्दमानः तत्र विपुलतमं नन्दनवनं तदाधारं महातडागं नन्दनवनमध्ये कांचन वापींच विधाय सर्वेषामपि श्रीरामानुजसंज्ञां विधाय श्रीरामानुजशासनानुगुणं पुष्पकैङ्कर्यपरायणोऽभूत्।

एवं तस्मिन् श्रीरामानुजमहातडागे मद्धयतटभागे सलिलनिर्गममार्गमेकं श्रीरामानुजारामे फलपुष्पतरुगुल्मलताद्यालवालेषु श्रीरामानुजवापिकायांच तदातदा सेचनप्रचारणस्थापनप्रपूरणाद्यर्थसलिलानयनानुकूलमनन्तार्यो निरमासीत् ।

एवं भगवद्दिव्यालये सगोपुरं प्राकारं तदन्तः पुष्पवाटिकासमीपे भगवद्रामानुजमुनिशासनेन तदीयपरमाचार्यभूत श्रीयामुनमुनि संज्ञाचिह्नितम् श्रीयामुनमुन्यर्चाविग्रहसमेतं पुष्पमालाकरमण्डपंच अनन्तार्यो निरमासीत् ॥

श्रीयामुनमुनिः प्रागिह कञ्चित्कालं स्थित्वा तत्स्थाने कुटीरं कृत्वा तस्मिन् पुष्पमालाजालं निबद्धय भगवते श्रीनिवासाय समर्पयन्नासीदिति वृद्धजनकथितां कथामाकर्णयता भगवता भाष्यकारेण श्रीयामुनमुनिनाम्ना पुष्पमालाकरमण्डपं निबध्य तत्र श्रीयामुनमुनिमर्चारूपिणमवतार्य प्रतिष्ठाप्य समाराधनमपि निर्वर्तनीयमिति नियमनात् स्वाचार्यसंज्ञामपि विधाय अनन्तार्यो यथाऽचार्यानुशासनं सर्वं निरवर्तयत् । अनन्तार्योऽपि स्वयं तस्मिन्नेव मण्डपे श्रीरामानुजनन्दनवनात् पुष्पाण्यानीय स्थापयित्वा तत्रैव माल्यानि निबद्धय पश्चान्मालाजालपरिपूरितं कण्डोलं गन्धग्रहणजापचारपरिहाराय शाटिकानिबद्धमुखनासिकः परमादरेण मस्तके बिभ्राणः सहछत्रचामरादिपरिच्छदः सहमङ्गलवाद्यः करदीपिकापुरस्सरो यामुनमण्डपान्निर्गत्य मन्दिरं प्रदक्षिणीकुर्वन् भगवदाराधनसमये भगवत्संन्निधिंप्रति प्रतिदिनं नयन् भगवन्तमुपासीन आसीत् ॥

अनन्तार्येणहि परमादरेण परिपूर्णगर्भया देव्या कुमारेणचसह श्रीरामानुजतडागं खनता मृद्भारे देव्या वाह्यमाने परमकारुणिको भगवान् पूर्णगर्भामनन्तार्यदेवीं मृद्भारमुद्वहन्तीं द्रष्टुमशक्नुवन् वटुरूपी सन्निधाय स्वयं तद्भारं वोढुमुद्युक्तः स्वकैङ्कर्ये परसंबन्धमसहमानेन तेन निरुद्धोऽपि तद्देव्यां करुणातिशयेन मध्येमार्गं पुनःपुनरागत्य देवीहस्तान्मृद्भारं कण्डोलं बलात् गृहीत्वा बभार ॥

ततश्च विज्ञातवृत्तान्तोऽनन्तार्यः वटुरूपिणं भगवन्तमनुधावन् खनित्रेण चुबुके प्राहार्षीत् । तदन्वनन्तार्येण गुरुखनित्रेण ताडितचुबुको वटुरूपी भगवान् चुबुकगलद्रुधिरधारो धावन् निजमानन्दनिलयविमानमवजगाहे ॥

ततश्चानन्तार्यो मन्दिरान्तर्गत्वा भगवन्तं चुबुकगलद्रुधिरधारं दृष्ट्वा कृतमहापचारमात्मानं मन्यमानः क्षामयन् भगवन्तमुपतिष्ठमानः चुबुकव्रणे रुधिरधाराशमनाय पुष्पधूलिं प्राक्षिपत् ॥

ततो भगवान् श्रीनिवासः अनन्तार्यकैङ्कर्यश्रद्धाभूम्ना सन्तुष्टःतं सान्त्वयन् तद्व्रणचिह्नं श्रीवत्सचिह्नमिव भावयन् सर्वेषां तदीयमहिमप्रकाशनाय चुबुकव्रणस्थाने सर्वदा सुगन्धिघनसारचूर्णं धारयन् तदीयखनित्रमपि तदीयवैभवख्यापनाय सर्वलोकसंदर्शनयोग्यस्थले स्थापयन् वस्त्रभूषणमाल्यादिभिः तंच सभाजयामास ॥

कदाचिदनन्तार्यविरचिते श्रीरामानुजारामे चिरं स्वैरविहारं कुर्वाणौ राजदम्पतीवेषभूषितौ श्रीपद्मावती श्रीनिवासौ कस्यांचिद्रात्र्यां कुत्रचित् निकुञ्जे निलीनः अनन्तार्यः प्रगृह्य क्वचित्तरौ लतापाशेन बद्धुमाकर्षन् श्रीवेंकटनाथे कथंचिद्धस्तौ विमोच्य पलायिते पद्मावतीदेवीं पलायितुमशक्नुवन्तीं भोस्तात तात तवाहं पुत्रीभवामि स्त्रियमनपराधिनीं मां मुञ्चेति करुणं वदन्तीं चम्पकवृक्षे क्वचन लतापाशेन निबध्य भर्त्सयन् तदीयवृत्तान्तंच पृच्छन् पार्श्वतएवावतिष्ठमानः प्रातर्भगवन्मन्दिरमागतैरर्चकपरिचारकै भगवद्वक्षोनिलयकण्ठिकालय पद्मावतीमलभमानैर्भगवता कंचन पुरुषमाविष्टेन ज्ञापितवृत्तान्तैर्भगवदाज्ञया पद्मावतीमनन्तार्यंच आनेतुमागतैर्विदितवृत्तान्तस्सद्यो महापचारं मन्वानस्सन् देवीं पद्मावतीं चम्पकतरुबन्धनात् विमोच्य क्षामयित्वा कृतनित्यकृत्यः प्रागुक्तनिजवाक्यसत्यताचिकीर्षया परिणययोग्यकन्यादशामापद्य पुत्रीभावं भजमानां पद्मावतीदेवीं सपुष्पपिटकं कक्षे दधानः भगवन्तमुपसद्य वन्दमानः क्षामयन् कांचन मालां निजकण्ठादुद्धृत्य आत्मनः कण्ठे निक्षिप्य सभाजयते त्वदीयामिमां कन्यां मह्यं देहीतिचाभ्यर्थयते

श्रीनिवासाय देवीं समर्पयन् समर्प्यमाणांच देवीं सर्वेष्वर्चकपरिचारकेषु संपश्यत्सु सद्यःसमुत्प्लुत्य यथापुरं कण्ठिकालयकनकमयपद्मावतीरूपिणीमेव संभूतां साश्चर्यं सहसर्वैः संपश्यन् ततःप्रभृति पद्मावतीदेवीताताइति श्रीवेंकट-नाथश्वशुरइतिच समंततः सर्वैस्संगीयमानः तदातदा वेंकटनाथदर्शनकालेषु

'मच्छ्रीपुत्रीयुक्तवक्षस्थलेति प्रब्रूते मत्प्राणभूतेतिचापि ।
त्वद्दंष्ट्राग्रेणाण्डभित्ते विभिद्य प्रोन्नीताया भूमिदेव्याः प्रियेति ।
प्राक्सप्ताशन्युग्रघोषान्महोक्षान् जित्वात्ताया गोपपुत्र्याः प्रियेति ।
मत्कन्या श्रीरङ्गभूनित्यवासिन्नाहं जानाम्यार्तिसीमानमस्याः' ॥

इत्येवमर्थां श्रीमुखसूक्त्याख्य द्राविडब्रह्मसंहितासप्तमकाण्ड द्वितीयश्रीमुखसूक्त-नवमगाधां एकाकन्येत्यादिषु कन्याशब्दितं मनः कन्यास्थाने स्वात्मानं मातृ-स्थाने श्रीवेंकटाद्रीशं श्रीरङ्गेशस्थानेच भावयित्वा मच्छ्रीपुत्रीशब्दवाच्यतया स्वपुत्रीभावापन्नपद्मावतींचानुसन्धाय स्वयं श्रीवेंकटनाथविषयामनुसन्दधानः तदनन्तरजातां स्वपुत्रीं यथोक्तवृत्तान्तविशेष प्रत्यभिज्ञापिकया मच्छ्रीपुत्रीसं-ज्ञया संज्ञावतीमकार्षीत् ॥

कदाचिदनन्तार्यः श्रीरामानुजारामे तुलसीकुसुमापचयं कुर्वन् करे केनचिद्भोगिना दष्टो भोगिदष्टं करं श्रीरामानुजचरणावेव शरणमित्यनुसंदधानः सद्यः कुसुमैरपमृजन् स्वामिपुष्करिण्यां स्नातःसन् विषनिर्हरणसोत्कण्ठानन्ते-वासिनो निवर्त्य भगवन्तमुपतिष्ठमानः भगवता श्रीनिवासेन किमिति विष-निर्हरणप्रयत्नादुपरतोऽसीति पृच्छ्यमानः स्वावतारबीजं फणिराजांशं स्वय-मनुसंदधानः यदि दंशनक्रियाकर्ता फणी बलवान् तदा अहं विरजानदीमव-गाह्य विधूतकल्मषः श्रीवैकुण्ठनाथं परिचरेयम् यदिच दंशनक्रियाकर्मीभूतः फणी बलवान् तदा पुनरिहैव स्वामिपुष्करिणीमवगाहमानो भवन्तमेव परिचरेयम् । उभयथाऽपि नक्षतिरिति तूष्णीमुपरतोऽस्मीति विज्ञाप्य सुखम-वतस्थे ॥

कदाचिद्यामुनमण्डपे बहुलकुसुममालिकागुम्भनैकपरायणोऽनन्तार्यः तदीयाध्यवसायं परीचिक्षुषुणा भगवता अर्चकमुखेन तदाह्वानाय चोदितेन

दूतेन समाहूतः तदा अनागतः कुसुममालिकागुम्भनकार्यं निर्वर्त्य मालासंभृत-कण्डोलशिरस्क एवागतः भगवता मदाह्वानसमयएव कुतो नागतोऽसि मदाज्ञातिलङ्घिनं त्वामितो निष्कासयामिचेत् किंकरिष्यसीति पृष्टः भगवन् वेंकटनाथ किंते छिन्नं ममतु मालतीकुसुममुकुलानि विदलद्दलानि पश्चादशक्यगुम्भनानि विशीर्णगन्धीनिच भविष्यन्ति ततो न तदैवागन्तुमवसरोऽभूत् । नचाचार्यनियमितकैङ्कर्यमपि वा परित्यज्य तदितरत्वदीयकैङ्कर्यं कर्तव्यमिति कश्चिदस्ति निर्बन्धः । परेणागत्याधिष्ठितः श्रीवेंकटमहाचलइति श्रीमुखसूक्त्याख्यद्राविडब्रह्मसंहितातृतीयकाण्डतृतीयश्रीमुखसूक्ताष्टमगाधायां प्रतिपादयता तत्त्वदर्शिशिखामणिना श्रीपराङ्कुशदिव्यसूरिणा अत्र विराजमाने श्रीवेंकटाचले मध्ये समागत्य त्वयाधिष्ठानं कृतमित्यभिधानेन तवममच साधारणे अस्मिन् श्रीवेंकटाद्रौ वारदिवसप्रागागममात्रेण कथमस्मान्मां त्वं निष्कासयितुमर्हसि । किंमां मधुरकविदिव्यसूरिकलामधीत्य तदीयनिष्ठामनुतिष्ठन्तमाचार्यैकशरणं ततो मधुरकविदासभावमापन्नंच नजानासीति प्रतिवदन् तादृशं तदीयमाचार्यनिष्ठादार्ढ्यमालोक्य तुष्टेन भगवता किंतेऽपेक्षितं तवाचार्यनिष्ठया भृशमहं तुष्टोऽस्मि मोक्षस्तु श्रीरामानुजमुनिचरणैकशरणस्य तव करगतएव वर्तते । न स ते मया देयः । अपरं किंनुवा कांक्षस्वेति पृष्ठो धन्यधन्यमात्मानं मन्यमानः भवत्कैंकर्यमन्तरेण किंमेऽपेक्षितं वर्तते इहामुत्रच तदेवाविच्छिन्नं मे वर्धयस्वेति प्रार्थयन् तदीयनिष्कामतां वीक्ष्य नितरां तुष्टेन भगवता त्वत्संबन्धिसंबन्धिनां मानुषाणाममानुषाणांचाहं मोक्षं दास्यामीति वैशेषिकवरलक्षणपारितोषिकदानेन परितोषितः मधुरकविनिष्ठां भजमानस्य ममेदृशभगवदनुग्रहलाभेनेतःप्रभृति मदीयानां मधुरकविदास इत्येव दास्यनामभवत्विति व्यवस्थां कुर्वन् ततःप्रभृति विशेषतः सर्वैः समाश्रीयमाण आसीत् ॥

कदाचिदनन्तार्येण प्राकारे सगोपुरे निबध्यमाने तत्पार्श्वे संजातस्य समन्ततः प्रसृतबहुलशाखस्य कस्यचिच्चम्पकभूरुहस्य प्राकारप्रणयनविरोधिनः छेदनप्रसङ्गे श्रीवेंकटनाम्न्यस्मत्स्वामिनो महनीयाचले यः कश्चिदपिवा जायेयमिति श्रीकुलशेखरदिव्यसूरिसंहिताचतुर्थश्रीसूक्तदशमगाधायामभिहितरीत्या कोनुवा

दिव्यसूरिरित्थं भूतो जातो भवेत् । एतदचलवर्तिनः स्थावरजङ्गमास्सर्वेऽप्य- प्राकृतप्राणिन इतिहि पुराणेऽप्यभिधीयते तस्मान्नेष छेत्तुमर्ह इत्यनुसंदधानेन तद्दिनरात्रौ भगवन्तं ध्यात्वा तरुरूपिणं नित्यसूरिंच भगवन् भगवद्भ्रमामार्गात् किंचिदपेहीति प्रार्थयता सुप्तेन प्रातःप्रबुद्धेन तं चम्पकवृक्षं भगवद्भ्रमामार्गादपेत- मालोकयताच तेन यथावदेव प्राकारो निर्मापितोऽभूत् ॥

ततो हेतोरयं चम्पकप्राकारइति सुप्रसिद्धोऽभूत् । कदाचित् श्रीवेंकट- नाथमभिवन्दितुं श्रीरङ्गनगरादागतेषु वात्स्यवरदार्यप्रभृतिषु श्रीवेंकटशैलमधि- रोहत्सु केषुचित् श्रीवैष्णवेषु गिरिसोपानपरंपरारोहणपरिश्रान्तेषु क्षुत्पिपासा- तुरेषु परमकारुणिकः श्रीवेंकटनाथः अवलम्बितश्रीवैष्णववटुवेषः चित्रान्नपात्र- पाणिः तेषामभिमुखमागम्य तेभ्यआनीतचित्रान्नं दातुं प्रवृत्तः अनधिकारिता- शङ्कया तैस्तस्मात्तदन्नं ग्रहीतुं सन्दिहानैः भो वटो कस्त्वमसि कस्यवा शिष्योऽसि किंनामासि कुत्रत्यमिदंचित्रान्नं 'पद्यमङ्गुलिविच्छेदः इत्यादि- शास्त्रेण दासलक्षणतया चोदितं शिष्यस्य नित्यानुसन्धेयमन्त्ररूपं त्वदाचार्य- पद्यंच किंरूपम् । तदेतत्सर्वं वदेति पृष्टः श्रीवैष्णवोऽस्मि श्रीशैलानन्तसूरेः शिष्यो मधुरकविदासनामाहमस्मि केनचिदध्वनीनेन भवतां श्रान्तिमाकर्ण- यता अनन्तार्येण भगवन्निवेदितमिदं चित्रान्नं युष्मदर्थं प्रेषितम् । गृह्यता- मुपभुज्यतामित्यभिधाय इदंच मम नित्यानुसन्धेयमन्त्ररूपमाचार्यपद्यमितिच वदन् ,

'अखिलात्मगुणावास मज्ञान तिमिरापहम् ।
आश्रितानां सुशरणं वन्देऽनन्तार्यदेशिकम् ' ॥

इति कंचन मन्त्रं सद्यो निर्माय पपाठ । तदनु पुनरपि तैः श्रीवैष्णवैः भो वटो ! किमस्मिन्मन्त्रे तव परमाचार्यसंबन्धस्त्वदाचार्यस्य विद्यमानतया प्रतिपादितो नदृश्यते किं भवता संप्रति कल्पितोऽसौ मन्त्रइति पृष्टस्सवटुः भो आर्याः अस्मदाचार्यविषयौ द्वौमन्त्रौ तत्रैकस्सदाचार्यलक्षणगुणातिशयपरः अपरस्तु सदाचार्यसंबन्धातिशयपरः तत्र प्रथमस्तु प्रागुक्तः द्वितीयमप्याकर्ण- यन्तु भवन्त इत्यभिधाय—

श्रीमद्रामानुजाचार्य श्रिपदांभोरुहद्वयम् ।
सदुत्तमाङ्गसन्धार्यमनन्तार्यमहं भजे ॥

इति द्वितीयमपि कञ्चन मन्त्रं निर्माय पठन् ततस्समाहितचित्तेषु तेषु श्रीवैष्णवेषु चित्रान्नं गृहीत्वा भोक्तुमुपक्रममाणेषु तेभ्योऽनुज्ञां दत्वा किञ्चित्पुरस्तादेवाजगाम ।

ततस्ते श्रीवैष्णवास्तं भगवत्प्रसादं भुक्त्वा गतश्रमाः शनैश्शनैः शैलमारुह्यानन्तार्यमभिवन्दमानाः तेनच स्वागतं पृष्टाः भगवन् भगवदन्तेवासिमधुरकविदासब्रह्मचारिहस्ते भवत्प्रेषितेन भगवत्प्रसादेन सुतृप्ता गताध्वश्रमाः सुखमागच्छाम इत्यवोचन् ।

तदनु कोनुवा मधुरकविदासो नाम मदन्तेवासी ब्रह्मचार्यत्र वर्तते ! नच भवतां भगवत्प्रसादो मयाऽनुप्रेषितः नवा भवदागमनवृत्तान्तो मया ज्ञातः । सर्वमिदं भवतामध्वश्रममसहमानस्य भगवतश्चेष्टितमित्यनन्तार्येण अभिहितास्ते वैष्णवाः मध्येमार्गं तद्वटुचेष्टितं सर्वमपि व्यज्ञापयन् ।

तदनु तं वृत्तान्तमाकर्णयतो विस्मयमानस्यानन्तार्यस्य गोष्ठ्यां वर्तमानाः सर्वेऽप्यार्या इदं सर्वमाकर्णयन्तो विस्मयमानमानसाः अहो श्रीवेंकटनाथः अनन्तार्यस्य महासदाचार्यलक्षणपौष्कल्यं आचार्यसंबन्धभूयस्त्वं च स्वयमेवाभिधाय तच्छिष्यभावंच दधानः स्वस्य तस्मिन्निरतिशयाभिमानसद्भावमखिलजनानवगमयति । स्वस्यैतच्छिष्यभावानुसन्धाने किं कारणमितिचेत् श्रीवेङ्कटनाथाय शङ्खचक्रप्रदातुर्भगवतो रामानुजमुनेस्तं प्रत्याचार्यत्वात् शेषांशभूतस्य अस्य अनन्तार्यस्यांशभूतेन भगवद्रामानुजमुनिना एकवस्तुत्वात् ।

'श्रीमद्रामानुजाचार्य श्रीपदांभोरुहद्वय' मिति तदीयचरणारविन्दरूपतामस्य ब्रुवाणेन भगवतैव तदंशरूपतायाः ख्याप्यमानत्वाच्च तद्गताचार्यत्वानुमन्धान परिवाहरूपमत्रत्यमाचार्यत्वानुसन्धानमेव तत्र मूलं भवितुमर्हतीति निश्चिन्वानाः ततोऽनन्तार्ये विशेषप्रतिपत्तिं कुर्वाणाः इतःप्रभृति भगवता श्रीवेङ्कटनाथेन परमादरेण निबद्धाविमावेव मन्त्रावनन्तार्यान्तेवासिभिः आचा-

र्यमन्त्रतया समादरणीयाविति श्रीरामानुजमुनेर्दाशरथिकूरेशादिषु त्रिदण्डपादुकाजलपवित्रादिरूपतावत् श्रीवेङ्कटनाथवचनप्रामाण्येनानन्तार्ये चरणारविन्दरूपताऽपि व्यवस्थिता सर्वैरनुसन्धेयेतिच व्यवस्थामकार्षुः ।

कदाचिच्छ्रीरङ्गनगरे श्रीभगवद्रामानुजमुनिमाश्रितेषु कुमारानिद्रालु धनुर्दासः (१) कुमारमहाबलिबाणाधिराजः (२) अर्जुनग्रामपूर्णः (३) लघ्वार्यः (४) इत्येतेषु चतुर्ष्वार्तिप्रपन्नेषु आर्तिप्रकर्षवशात् स्वप्राप्यप्राप्तये त्वरमाणेषु श्रीरामानुजमुनिनियमनानुरोधेन तत्र पूर्वेषु त्रिषु तत्रतत्र स्वस्वरुचित्वरापरिपाकानुगुण तत्तत्स्वस्वप्राप्यलाभपरिवृत्तेषु चतुर्थो लघ्वार्योऽपि सहसैव परमपदं कांक्षमाणः पानीयालाभे शुष्कजिह्वो म्रियमाणस्तृषार्तइव संसारमरुकान्तारे तापत्रयाभिभूतोऽहं सद्य एवापर्याप्तामृतालाभे प्राणधारणं न लभ इति विज्ञापितेन श्रीरामानुजमुनिना भो लघ्वार्य तवाभिमतप्राप्यप्रदः श्रीवेंकटनाथःखलु तत्र गत्वा अनन्तार्यरचितसमुचितपुरुषकारेण भगवन्तमुपसद्य पुरुषार्थं प्राप्नुहीति प्रत्युक्तः श्रीवेंकटनाथे प्रावण्यातिशयात् सद्यएव निर्गतः श्रीवेंकटाद्रिमासाद्य अनन्तार्यमभिवन्द्य स्वाभिप्रायं श्रीरामानुजमुनिदिव्याज्ञांच तस्मै विज्ञाप्य भगवन्ननन्तार्य त्वदीयपुरुषकारेणैव श्रीवेंकटनाथो मां सद्यो रक्षितुमर्हतीति प्रार्थितेनानन्तार्येण अयंखलु लघ्वार्यः परमार्तिसंपन्नः सकलकल्याणगुणशाली सदाचार्यपदमुख्याभिधेयः श्रीमान् रामानुजमुनिरस्याचार्यो नियन्ता पुरुषार्थप्रदाताच श्रीवेंकटनाथः सर्वज्ञः सर्वशक्तः समस्तकल्याणगुणगणमहोदधिः । अतोऽस्यापेक्षितपुरुषार्थः सद्यः संभवितुमर्हत्येव ।

नखलु सर्वज्ञे सर्वशक्ते परमपुरुषे पुरुषार्थं प्रदातुमुद्युक्ते कश्चिदन्योऽस्ति निरोद्धा । नित्यानपायिनीचाखिलजगन्माता श्रीः अस्योरस्स्थलं क्षणमपि नजहाति ।

एवंस्थिते सद्यःपुरुषार्थसंभवाशङ्कायां नावकाशलेशः अतो मत्तोऽयं व्याजमात्रतया पुरुषकारकृत्यं वाञ्छति । अनुशास्तिच मां पुरुषकारकृत्ये भगवान् रामानुजमुनिः । अतोऽवश्यमेवास्मिन्विषये पुरुषकारकृत्यमाचरणीयमित्यनुसंदधता समाहितचित्तेन भो लघ्वार्य एहि तर्हि भगवद्रामानुज-

दिव्याज्ञानुसारेण भगवन्तमुपगच्छावेत्यभिहितस्तेन सहैव श्रीवेंकटनाथमुपासदत् ॥

तदन्वनन्तार्यलघ्वार्ययो र्द्वयोरपि भगवन्तं प्रणिपत्य मन्दिरान्तः-प्रविश्य भगवत्संनिधौ स्थितयोः भगवानपि श्रीवेंकटनाथः करुणाशीतलकटाक्ष-सेचनपूर्वकं तीर्थश्रीशठकोपमाल्यशेषवस्त्र दिव्याङ्गरागादीन् प्रसाद्य तैरलंकृताङ्गौ तौ प्रसादस्वीकारानन्तरमपि कंचित्कालं तिष्ठन्तौ वीक्षमाणः शङ्कितमनाः भो अनन्तार्य किं किंचिद्विज्ञापयितुकामइव तिष्ठसि यदि किंचिद्विज्ञापनीय-मस्ति तर्हि तद्विज्ञाप्यताम् माकुथाश्शङ्कामिति चोदितेऽनन्तार्ये भोस्स्वामिन् अयं लघ्वार्य आर्तप्रपन्नस्सन् भगवता रामानुजमुनिना नियमितः परमपुरुषार्थ-मद्यैव त्वत्तो लब्धुमुपागतः तदद्य सद्यएवास्य पुरुषार्थं प्रदद्याः । त्वंखलु परम-कारुणिकः आश्रितवात्सल्यैकजलधिः सर्वशक्तिः समस्तकल्याणगुणगणमहो-दधिरसि किमधिकं विज्ञापनीयमस्तीति विज्ञापयति सति ततो लघ्वार्याय भो परमदिविषदां राष्ट्रभूतं परमव्योमपदं तुभ्यमहं दत्तवानस्मि स्वीकुरुष्वेति । दिविषदां राष्ट्रमपि त्वं वीक्षस्वेति मोक्षमपि दद्यादिति दिव्यसूरिगाथोक्त-प्रकारेण परमप्राप्यभूतं परमं पदं प्रादात् ।

ततो लघ्वार्यः श्रीवेंकटनाथमहोदारतां वीक्ष्य संतुष्टः भो अनन्तार्य श्रीवेंकटनाथः स्वस्वरूपं विस्मृत्य मत्स्वरूपं पश्यतिचेत् मह्यं दातुं पुराणानि नरकस्थानानि न पर्याप्तानि अपूर्वाणि महानरकस्थानानि बहूनि स्रष्टव्यान्येव । मदीयानादिजन्म परंपरानुष्ठित पाप परंपराणामपरिमितत्वात् स्वतन्त्रस्यापराध-परामर्शे दण्डनोद्यमस्यापरिहार्यत्वाच्च मत्स्वरूपमपरामृश्य स्वस्वरूदं परामृशति-चेत् महोदारस्यास्य मह्यं प्रदातुमद्य विद्यमानं पुराणं परमपदमपि नपर्याप्तम् । अपूर्वाण्यनेकानि परमपदानि स्रष्टव्यान्येव । दीर्घमहाहस्तताया अस्य दिव्य-सूरिसूक्तिसिद्धत्वात् ॥ अन्यथा प्रार्थनापरिसमाप्तेः प्रागेवेत्थम् ‘ सोऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमंपदम्’, इति सकलसंसाराध्वपरम पारभूतस्य परम-दुर्लभस्य परमपदस्य सद्यःप्रदानं कथमिव घटत इत्यनन्तार्यं विज्ञाप्य सद्य-एव परमव्योम जगाम ॥

ततोऽनन्तार्योऽपि परमविस्मयमापन्नः—

हरिद्राचूर्णसंस्कार माचरेद्ब्रह्मवित्पितुः ।
कालेतु चरमे पुत्र स्तुतिर्गेयाच वैष्णवैः ॥

हारिद्रचूर्णैरङ्गानां गुरूणांच महात्मनाम् ।
कालेऽन्तिमे परिष्कारं कुर्यान्मन्त्रपवित्रितैः ॥

पुंसूक्तेनाभिषेकंच ब्रह्ममेधक्रियां चरेत् ।
अविलम्बेन कालेन नपर्युष्टेन वै सुत ! ॥ इति श्रीसंहितावचनैः

अर्चिरादिगतैर्मार्गचिन्ताढ्यथायं शुभावहम् ।
पठेयुरनघा विप्राश्चान्या ब्रह्मपराः स्तुतीः ॥

मानुषीश्च ऋषिप्रोक्ताः पितृणां शाव उत्सवे ।
उलूखलेतु मुसलैः कायमाने मनोहरे ॥

स्थाप्य शुद्धां हरिद्रांवै दासीभिः केशवस्यच ।
चूर्णीकृत्य ततो मन्त्रैः परिष्कारं चरेद्बुधः ' ॥

इति संहितान्तरवचनैश्च उक्तरीत्या श्रीपाञ्चरात्रोत्तरखण्डान्तर्गत शौनकब्रह्मसंवादरूपैक त्रिंशाध्यायेन,

श्रोतुमिच्छामि संस्कारं भगवन् ब्रह्ममेधिनाम् ।
यद्वैष्णवानां विहितं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ इत्यादिना

एवंविधं ब्रह्ममेधं येकुर्वन्तीह वैष्णवाः ।

ते सर्वे वैष्णवं लोकं प्रयान्ति क्षीणकल्मषाः ॥ इत्यन्तेन उक्तरीत्याच तस्याविलम्बेन श्रीचूर्णपरिपालन रथयानपूर्वकब्रह्ममेधसंस्कारादिलक्षणचरमकैङ्कर्यं स्वयमेव परमादरेणाकार्षीत् । एवं वर्धितवन्मङ्गलग्रामाधिपश्रीवैष्णवदासनामविप्रवरमोक्षदानवृत्तान्त व्याघ्रमोक्षणवृत्तान्तादयोप्यनुसन्धेयाः ॥

एवं भगवद्रामानुजमुनिनिरतिशयकृपाकटाक्षभाजनीभूतस्य तत एव हेतोर्निरवधिकश्रीवेंकटनाथकरुणापयःपारावारपूरनीरनरायमाणस्यानन्ता-

यस्यातिविचित्राणि भगवत्कटाक्षविशेषभातितानि चरित्राण्यन्यतोऽवगन्तव्यानि ।

अनन्तार्यविषयानपि तद्गुणवैभवपरानिमान् श्लोकान् नित्यानुसन्धेयानित्थं जगुरार्याः ॥

आम्नायवाचामपि मृग्यभूमा
श्रीवेंकटक्ष्माधरदिव्यधामा ।
देवोऽनुधावन् प्रददाति यस्मै
स्रजं भजेऽनन्तगुरुं तमाद्यम् ॥ १ ॥

यतीन्द्र पादाम्बुजचञ्चरीकं
श्रीमद्दयापालदयैकपात्रम् ।
श्रीवेंकटेशाङ्घ्रियुगान्तरङ्गं
नमाम्यनन्तार्य मनन्तकृत्वः ॥ २ ॥

जायासहाय खननीय महातडाग-
मृद्भारवाहिवटुवेष वृषाचलेन्द्रम् ।
श्रीवेंकटेश धृतदत्त मनोज्ञगन्ध-
स्रग्गन्धिकन्धरमनन्तगुरुं प्रपद्ये ॥ ३ ॥

श्रीवेंकटेश मचिरस्मयमाननिर्य-
त्सौरभ्यगुम्भ सुमनोभिरनन्यबुद्ध्या ।
आह्लादयन्निजघनोपवनोदिताभिः
श्रीमाननन्तगुरु रन्वहमाविरास्ताम् ॥ ४ ॥ इति ।

अयंचानन्तार्यः अतिमात्र भगवद्रामानुजमुनि दिव्यचरणारविन्द प्रवणमानसः तस्यवादिविजयधाटीष्वनुसन्धेय बिरुदप्रबन्धात्मकं श्लोकपञ्चकं तदीयमङ्गलावहतया नित्यानुसन्धेयं मङ्गलाशासनदशकम् । श्रीमुखसूक्ताख्य द्राविडब्रह्म संहिताध्ययनारम्भ कालानुसन्धेयमेतद्विषय मन्त्ररूपद्राविडगाधाविशेषंच प्राणैषीत् ।

एतस्य कुमारो रामानुजनामानन्तार्यसमानकैंकर्यरसः तेन भगवद्दिव्यालयस्य दक्षिणपश्चिमायां दिशि निर्मितं तदाचार्य श्रीरामानुजमुनिनामाङ्कितं दिव्यारामतडागादिकं दृष्ट्वा स्वयमुत्तरपूर्वायां दिशि तथैव स्वाचार्यसंबन्ध्यनन्तपुरुषनामाङ्कित तडागारामादिकमपरमपि कुर्वन् तेनसहैव भगवन्तं श्रीवेंकटनाथमनुदिनं सर्वविधकैंकर्येण सम्यगानन्दयन्नासीत् ॥

इत्थमनन्तार्योऽनेकानि भगवत्कैंकर्याणि कुर्वन्ननेकान् विष्णुधर्मांश्च प्रवर्धयन्नासीत् ॥

इत्यनन्तार्यगुम्भितायां श्रीवेंकटाचलेतिहासमालायां

षष्ठस्तवकः ।

श्रीः

अथ श्रीवेंकटाचलमाहात्म्यपरिशीलन तत्पर्वतासाधारण कतिपय धर्मविशेषव्यवस्थापनवृत्तान्तः उच्यते ।

श्रीवेंकटाचलमाहात्म्यविषयपुराणभागान् समन्ततः परिशीलयन् भगवान् रामानुजमुनिः ।

वैकुण्ठलोकाद्गरुडेन विष्णोः
क्रीडाचलो वेंकटनामधेयः ।
आनीयच स्वर्णमुखीसमीपे
संस्थापितो विष्णुनिवासहेतोः ॥ इति मार्कण्डेयपुराण-

द्वितीयाध्यायवचनेन

वाराहपुराणान्तर्गतप्रथमभागे चतुस्त्रिंशाङ्कचिह्नित द्वितीयाध्यायस्थैः ।

धरावराहदेवोऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ।
भूमौ स्थातुं स्थलं दिव्यं बुद्ध्या निश्चित्य माधवः ॥

गरुडं प्रेषयामास गिरिमानेतुमद्भुतम् ।
वैनतेय महासत्व गच्छ त्वमतिवेगतः ॥

गत्वातु परमं धाम क्रीडाचलमिहानय । इति वचनैः ।
वैनतेयोऽपि परमं धाम गत्वा ददर्शह ॥

अप्राकृतममेयंच सर्वरत्नमयं गिरिम् ।
हिरण्मयं महाशृङ्गं पञ्चोपनिषदात्मकम् ॥ इतिवचनैः ।

नारायणगिरिं नाम्ना क्रीडाद्रिं परमेष्ठिनः ।
योजनत्रयविस्तारं त्रिंशद्योजनमायतम् ॥

शेषाकारं हरेश्शेषं शेषिणं सर्वदेहिनाम् ।
दिव्याकारं महापुण्यं पश्यतां मोक्षदायकम् ॥

एवं रूपं गिरिश्रेष्ठं स्कन्ददेशे निधाय तम् ।
परिवारैरुपेतंच भगवत्परिचारकैः ॥

आजगाम महावेगात् गरुडः काञ्चनप्रभः । इति वचनैः ।

तत्रैव षट्त्रिंशाङ्कचिह्नित चतुर्थाध्यायस्थेन—

'वैकुण्ठादागतत्वेन वैकुण्ठाद्रिरिति स्मृतः'

इति वचनेनच श्रीवैकुण्ठवर्ति पञ्चोपनिषन्मयाप्राकृतभगवत्क्रीडाचलरूपतया सुप्रसिद्धः । तदध्यायस्थेनैव—

'अयं कदाचिद्देवानां श्रीनिवासइवाबभौ ।
श्रीनिवासगिरिं प्राहुस्तस्मादेनं दिवौकसः' ॥

इति वचनेन श्रीपतिदिव्यमङ्गलविग्रहरूपतयापि कदाचित् देवानां भासमानत्वेन प्रसिद्धः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे द्वितीयाध्याये—

अथाह भगवाञ्छेषमाहूय पुरतः स्थितम् ।
मेघगम्भीरया वाचा हर्षोत्फुल्लविलोचनः ॥

श्रीभगवान्

अनन्त मत्प्रियो लोके नत्वदन्योस्ति कश्चन ।
तस्मान्मम प्रियं किंचित्कर्तव्यं भवतानघ ॥

श्रुतंहि भवता सर्वं नारदोदीरितं वचः ।
क्रीडासमुचिते देशे वस्तव्यमिति मे मतिः ॥

तत्र भूत्वा गिरिवरो भवान् वसतु भूतले ।
त्वत्फणामण्डलभुवि स्थातव्यं रमया सह ॥

शेषः

अनन्तोऽहं महादेव स्थास्यामि गिरिरूपधृक् ।
भवांस्तु रमया सार्धं गिरिसानुषु रंस्यताम् ॥

इति वचनैः अनन्तरूपतया अवगम्यमानः । पुनस्तत्रैवाध्यायान्ते—

अगस्त्याद्या मुनिवरा स्तपसः सिध्यपेक्षया ।
तपांसि सुचिरं तेपुः तन्निर्झरसमाप्लुताः ॥

विष्णोरपरदेहत्वादाक्राम न्नपदै गिरिम् ।
नारायणांशसंभूतः शेषोऽहिर्गिरिरूपधृक् ॥

इति वचनैः शेषविग्रहरूपतया भगवद्दिव्यमङ्गलविग्रहरूपतयाच प्रतिपन्नः । वामनपुराणे एकविंशाङ्कचिह्नित द्वितीयाध्याये—

'शुकाद्या मुनयः केचिद्भृग्वाद्याश्च तपोधनाः ।
प्रह्लादप्रमुखाः पुण्या अम्बरीषादयो नृपाः ॥

विष्णोरेवापरं देहं मन्वानास्तं नगोत्तमम् ।
पद्भ्यामाक्रमितुं भीताः पर्यन्तेष्वेव वर्तनाः ॥

तन्निर्गतनदीष्वेव कुर्वाणाः स्नानतर्पणे ।
तपःकुर्वन्ति वाञ्छन्तः साक्षात्कर्तुं जनार्दनम् ॥

इति वचनैरपि तत्त्वज्ञप्रधानैः शुकादिपरमर्षिभिः प्रह्लादप्रमुखैः परमभागवतैः अम्बरीषादिराजर्षिभिश्च श्रीविष्णुदिव्यमूर्तिबुध्या प्राकृतशरीरेण पद्भ्यांचाक्रमितुं भीतैरधस्तादेवावस्थाय परमात्मानं साक्षात्कर्तुं चिरं तपश्चरद्भिः श्रीमन्नारायणदिव्यमङ्गलविग्रहरूपतया अनुसन्धीयमानत्वेनच प्रतिपन्नः श्रीवेंकटाद्रिरित्यंशं निवृत्ताविद्या दिव्यसूरयोऽपि प्राकृतशरीरेण पद्भ्यांच श्रीवेंकटाद्रिस्पर्शमनर्हं मन्यमानाएवाधस्तादेव स्थिताः भगवन्मङ्गलाशासनं चक्रुरित्यंशं श्रीवेंकटाद्रेर्मेरुपुत्रत्वशेषमारुतसंवादविधूतत्ववादस्तु कल्पभेदमात्रनिबन्धन इत्यंशं तदाऽपि श्रीरामकृष्णादीनां दशरथवसुदेवादि पुत्रपत्वेऽपि स्वासाधारणाप्राकृतदिव्यरूप भगवदवतारत्ववत् श्रीवैकुण्ठवर्ति क्रीडाद्र्यवताररूपत्वं शेषानुप्रवेशभगवदनुप्रवेशकृत तदीयविग्रहरूपत्वंचास्य मेरुपुत्रस्यैव

सतो नासंभवदुक्तिकम् । साक्षाद्गरुडेन वैकुण्ठादस्यानयनं मेरुपुत्ररूपेणावतीर्णस्य तस्य शेषमारुतसंवादव्याजेनानयनंचेत्येतावन्मात्रमेव वैषम्यं कल्पभेदायत्तम् अत एव—

वेंकटाद्रिरिति ख्यातः सर्वलोकनमस्कृतः ।
मेरुपुत्रो महापुण्यः सर्वदेवाभिवन्दितः ॥

वैकुण्ठलोकादानीतो विष्णोः क्रीडाचलो महान् ।
गरुत्मता वेगवता स्वर्णमुख्यास्तटे शुभे ।
वर्तते देवसङ्घैश्च ऋषिसङ्घैश्च पूजितः ॥

इति वेंकटाद्रेः कल्पद्वयसिद्ध मेरुपुत्रत्व गरुडानीत वैकुण्ठलोकक्रीडाचलत्वयोर्द्वयोर्धर्मयोः एकविशेष्यसद्भावप्रतिपादनपरं स्कान्दपुराणसप्तत्रिंशाङ्कचिह्निताध्यायवचनद्वयं संगच्छते ।

एवमेव स्वामिपुष्करिण्याः श्रीवैकुण्ठवर्तिक्रीडावापिकारूपायाः सरस्वत्यवताररूपत्ववर्णनमपि न विरुध्यते । क्वचित्कल्पविशेषे दुश्चरतपश्चर्याकारिण्याः सरस्वत्याः तात्कालिकमनोरथविशेषपूर्तये स्वामिपुष्करिण्यामनुप्रवेशमात्रस्य भगवता अनुज्ञायत्वमात्रेण तादृशप्रवादोपपत्तेः । नचैतावन्मात्रेण श्रीवेंकटाचलस्य स्वामिपुष्करिण्यावा प्राकृतत्वशङ्कालेशावकाशः । अन्यथा तयोः समन्ततः सर्वतोमुख सङ्घोघुष्यमाण लोकोत्तीर्णपरमपावनाप्राकृत पञ्चोपनिषत्तत्त्वमय भगवदत्यन्तप्रियवस्तुरूपताया अनुपपन्नत्वादित्यंशच स्वयमनुसन्दधानः परेभ्यश्च सविस्तरमभिदधानश्च सन् तत एव हेतोः पूर्व कस्यांचित् यात्रायां दिव्यसूरिवदेव स्वयमपि श्रीवेंकटाद्रेः पद्भ्यामाक्रमणमसहमानोऽधस्तादेव चिरकालं स्थित्वा श्रीशैलपूर्णार्यानन्तार्यादिभि विशेषतःसंप्रार्थितोऽपि मुहुर्मुहुर्गन्तुमनभ्युपगच्छन् श्रीवेंकटाचलमाहात्म्यपर स्कान्दपुराणान्तर्गत प्रथमभागस्थ नवमाध्यायवचनैः—

वेंकटाद्रिं गिरिं तं तु प्रार्थयेत्पुण्यवर्धनम् ।
स्वर्णाचलमहापुण्यसर्वदेवनिषेवित ॥

ब्रह्मादयोऽपि यं देवाः सेवन्ते श्रद्धया सह ।
तं भवन्तमहं पद्भ्यामाक्रमेयं नगोत्तम ॥
क्षमस्व तदघं मेऽद्य दयया पापचेतसः ।
त्वन्मूर्धनि कृतावासं माधवं दर्शयस्व मे ॥
प्रार्थयित्वा नरस्त्वेवं वेंकटाद्रिं नगोत्तमम् ।
ततो मृदुपदं गच्छेत्पावनं वेंकटाचलम् ॥

इत्येवं रूपैः श्रीवेंकटाद्रेः प्रकारविशेषेण कथञ्चिदारोहणाभ्यनुज्ञानसद्भावंच चिन्तयन् कथञ्चित् सकृत्सकृत् भगवन्तमद्रिमारुह्य वन्दमानः विशेषतः श्रीपदपुर्यामेव निवासशीलः शैलोपत्यकायामेव श्रीशैलपूर्णार्यसन्निधौ श्रीरामायणपठनमुपचक्रमे ॥

तत इत्थं श्रीवेंकटाचलवैभवातिशयं शास्त्रे प्रतिपन्नं सम्यगवगछन्नयं श्रीरामानुजमुनिः स्वस्य श्रीरामायणाचार्यभूतं श्रीशैलपूर्णार्यं स्वस्यप्रियशिष्यभूतं श्रीशैलानन्तार्यंचोभावेवैतौ श्रीवेंकटनाथवैभवंच सम्यग्विज्ञाय अपचारमन्तरेण श्रीवेंकटनाथकैंकर्यं तदीयनिरतिशयमुखोल्लासकरं कुर्वाणौ विलोक्य स्वयमपि संतुष्यन् अन्यान् सर्वान् प्रायशोऽत्यन्तापचारपरायणांश्च पश्यन् ततः खिद्यन् तेषां तादृशविरुद्धप्रवृत्तिमूलापचारपरिहाराय काश्चिद्व्यवस्थाः कर्तव्या इति मन्वानः श्रीशैलपूर्णार्यश्रीशैलानन्तार्यावाहूय भो आर्यौ श्रीवेंकटाचले तद्वैभवानभिज्ञानां जनानां स्वछन्दप्रवृत्तिमूलापचारपरिहाराय काश्चिद्व्यवस्थाः कल्पयितुमिच्छामि । ताश्च युवाभ्यामिहावश्यं निर्वर्तनीया इतिच प्रार्थयामि ।

केचित्कैंकर्यनिरताः केचिद्ब्रह्मणि निष्ठिताः ।
ध्याननिष्ठास्तपोनिष्ठाः केचिदुद्यानकारिणः ॥
विग्रहालोकनपरा स्तत्रासन्मुनिपुंगवाः ।
केचिद्गिरौ स्थिताश्चैव नित्यमीशं नमन्तिच ॥
गिरेः परिसरे केचिन्न्यवसन्नित्यमेवहि ।
पुनरप्यागमिष्याम इति जग्मुः परे तदा ॥

अगस्त्यो भगवांस्तत्र श्रीमद्वेंकटनायकम् ।
अर्चयन्विविधैः पुष्पैः कृत्वा चोद्यानमुत्तमम् ॥
चिरकालं महाभागः सहशिष्यैर्महामुनिः ।
पिबन्नानन्दपीयूषं न्यवसद्वेंकटाचले ॥

इति वाराहपुराणप्रथमभाग त्रिपञ्चाङ्कचिह्नितैकविंशाध्यायवचनैः भगवतस्संनिधावेव कर्तुमर्हाणामसंनिधौ कर्तुमनर्हाश्च भगवन्मुखोल्लासहेतुव्यापारान् कुर्वतामधिकारिविशेषाणामेव वेंकटाचलोपरि सततसंस्थितेरवगमेन अतथाविधा अधस्तादपि कर्तुं शक्येषु गुणानुभवादिव्यापारेषु निष्ठावन्तः अधस्तादेव स्थातुमर्हन्ति । उत्सवादिकालेष्वेव परं भगवत्सेवार्थमूर्ध्वं गन्तुमर्हन्ति नान्यथेति व्यवस्था कर्तव्या ।

एवं ।

कन्दमूलफलाद्याश्च नोपभोज्यास्स्वतन्त्रतः ।
तत्रोत्पन्नास्तु राजेन्द्र यतस्त्वप्राकृतो गिरिः ॥

इति स्कान्दपुराण सुवर्णमुखरीमाहात्म्यभागस्थवचनेन अप्राकृते श्रीवेंकटाचले समुत्पन्नानां भगवन्निवेदनयोग्यतया शास्त्रसिद्धानां कन्दमूलादीनां सर्वेषामेव पदार्थानां श्रीवेंकटनाथायानिवेद्यानुपभोज्यतावर्णनात् ।

कन्दमूलादिवस्तूनि भोज्यानिच हवींषि च ।
निवेद्य पुरतो विष्णोस्तत्प्रसादोपजीविनः ॥

इतितत्प्रकरणएव पुनःकथनाच्च । देवालययोग्यतया विष्ण्वागमसिद्धानां सकलपदार्थानां स्थलवासिनो देशान्तरादागताश्च जनाः भगवद्दिव्यालयएव पाकं कारयित्वा श्रीवेंकटनाथाय निवेदनं कारयित्वा तन्निवेदितस्यैव हविरादेः स्वगृहार्चामूर्तीनामपि निवेदनं कृत्वा तादृशेनैव हविरादिना तत्तत्कालोचित हव्यकव्यादिकर्मस्वस्वदेहयात्रांच कुर्युरित्यपि व्यवस्था कर्तव्या ।

एवं—

'देवार्पितै र्गन्धमाल्यै र्हविषा च महर्षयः ।
आचरन्तोऽर्चनां विष्णोरूषुस्तत्र महीधरे ॥

इति ब्रह्मोत्तरखण्ड सप्तमाध्यायगतेन वचनेन गृहार्चामूर्तीनां श्रीवेंकटनाथसमर्पितगन्धमाल्यादिभिरेवार्चनानुष्ठान प्रतिपादनेन देवारामादिषु स्वातन्त्र्येण पुष्पादिग्रहणं गृहार्चाविग्रहाराधनार्थमकृत्वा श्रीवेंकटनाथार्थमेव पुष्पादीनि नीत्वा तस्मै समर्पितान्येव माल्यादीन्यानीय स्वस्वगृहार्चामूर्तीनामपि समर्प्य तान्येव जनाः स्वयमप्युपयुञ्जीरन्निति व्यवस्था च कार्या ॥

इदमुपलक्षणीकृत्य भोग्यतया क्रियमाणपयःपरमान्नपायससूपापूपादीनपि क्षेत्रवासिनो जनाः स्वस्वगृहेष्वकारयन्तो भगवद्दिव्यालयएव कारयित्वा भगवते श्रीवेंकटनाथाय निवेद्यैव गृह्णीयुरिति देवालयायोग्यान् शाकशलाटुप्रमुखान् अन्नंच ‘ कलावन्नगतप्राणाः प्राणिनः सर्व एवहि ’ इत्युक्तरीत्या कलौ सर्वेषां जनानां अन्नाधीनप्राणधारणतया देवालये यथापेक्षाकालं लाभासंभवेन क्षुन्निवारणस्यावश्यंकर्तव्यत्वेनच स्वस्वगृहेषु कारयेयुरितिच व्यवस्था कार्या ।

एवं श्रीवेंकटाद्रौ वसतां जनानां देहवियोगकाले प्राप्ते प्रागेवाधस्तान्नयनं कार्यमिति, अचिन्तितदेहवियोगे प्राप्ते तथाभूतप्राणिदेहा अधस्तादेव नीत्वा संस्कार्या इतिच व्यवस्था कार्या ।

एवं—

मृगपक्षिशुकादीनां रूपं कृत्वा परात्परः ।
क्रीडते रमया सार्धं सूरिभिस्तत्र पर्वते ॥

इति वाराहपुराणप्रथमभागस्थ चतुश्चत्वारिंशाङ्कचिह्नित द्वादशाध्यायस्थवचनेन—

मृगंवा पक्षिणं दृष्ट्वा गन्धर्वंवा दिवौकसः ।
असावेव हरिश्चेति विस्मयोत्फुल्लमानसः ॥
अनुजग्मुर्गिरौ तस्मिन् दिदृक्षासक्तचेतसः ॥

इति तदध्यायस्थैनैव वचनान्तरेणच श्रीवेंकटाद्रौ विहरतां मृगपक्ष्यादीनां भगवद्रूपतया संभावनीयतावगमेन तामसपुरुषैस्तेषां हिंसा न कर्तव्येति

भगवदुत्सवे दिग्बलियोग्यदिव्यनगरवीधिषु चरतां पादुकावाहनाद्यारोहणं न कर्तव्यमिति ।

इममुत्सवमुद्दिश्य सेवार्थं यस्तु वासतः ।
क्रमते पदमेकं तु गन्तुं शेषगिरिंप्रति ॥

पदस्यैकस्य तस्यैव फलं भवति तत्पदम् ।
वेंकटाचलयात्रायां पदमेकं मुनीश्वराः ! ॥

ब्रह्महत्यादि पापघ्नं संसारार्णवतारकम् ।
ऐहिकंतु फलं तस्यह्यवान्तरफलं भवेत् ॥

इति वाराहपुराणप्रथमभागैकपञ्चाशाङ्कचिह्नितैकोनविंशाध्यायवचनैः—

उत्सवेषु च देवस्य नारायणगिरिंप्रति ।
गच्छन्ति ये नराः पुण्याः तेषामपि फलं शृणु ॥

यानित्वादधते पदानि च मुने नारायणाद्रिंप्रति
स्तोकं स्तोकमपि द्विजाअपि जनास्तेषां फलं यच्छृणु ।

यावद्वेंकटशैलमात्मगृहत स्तावत्पदानां क्रमात्
प्रायश्चैव पदे पदे क्रतु फलं भूयाद्भुवि प्राणिनाम् ॥

इति वामनपुराण त्रिचत्वारिंशाङ्कचिह्नित चतुर्विंशाध्यायवचनेनच ब्रह्महत्यादिपापनिवृत्ति भगवत्प्राप्तिलक्षण संसारनिवृत्त्यादिषु साधनतयोक्त श्रीवेंकटाद्रियात्रायामेव देहयात्राशेषभूतवाहनाद्यारोहणस्यानुचिततया अवगतत्वेन विशेषतः श्रीवेंकटाद्र्यारोहणसमये पादुकावाहनाद्यारोहणं न कर्तव्यमितिच व्यवस्था कर्तव्या ।

एवं—

‘ चण्डालयवनाद्यैश्च पतितैः पापिभिर्नरैः ।
नारोढुं शक्यते दिव्योह्यप्राकृतशिलोच्चयः ’ ॥

इति वाराहपुाणवचनेन ।

चण्डालयवनाद्यैस्तु वेदब्राह्मैश्च नास्तिकैः ।

नारोढुमपि यः शक्यः पावनः पर्वतोत्तमः ।' इति वामन-पुराणैकविंशाङ्कचिह्नित द्वितीयाध्यायवचनेनच चण्डालयवनपतितादिनीचानां गिर्यारोहणयोग्यताया असत्वावगमात् चण्डालादिभिरेतत्पर्वतारोहणं न कर्तव्य-मितिच व्यवस्था कार्या ।

ईदृशविशेषाचारव्यवस्था श्रीवेंकटाद्रौ कियद्दूरप्रदेश इति चेत्—

'इति पृष्टः शिवः प्राह स्वामिन्नित्यच्युतं वचः ।
स्वामिंस्त्वया सदा यत्र स्थीयते वेङ्कटेश्वर ॥

तत्रैव देव स्थातव्यं मया वृषगिरीश्वर ।
इति पृष्टः पुनः प्राह नीलमेघसमद्युतिः ॥

आकल्पंच वसामीह वेंकटाह्वयभूधरे ।
त्वमप्यत्र मृडानीश महादेव वस प्रभो ॥

उपत्यकायामस्याद्रेः शोचिष्केशदिगीश्वर ! ।

इति वाराहपुराण प्रथमभागस्थैकोनपञ्चाशाङ्कचिह्नित सप्तदशाध्याय-वचनैः श्रीवेंकटाद्रावाविर्भवन्तं श्रीनिवासं निषेवितुमागतानां ब्रह्मरुद्रादीनां प्रेषणसमये रुद्रे भवत्सन्निधौ मयावस्तव्यमिति श्रीवेंकटनाथं प्रार्थयति भग-वता श्रीवेंकटाद्रेरुपत्यकायां योजनदूरविप्रकृष्टायामाग्नेयदिशि नित्यवासं कुर्वति नियमयता अप्राकृते श्रीवेंकटाद्रौ श्रीस्वामिपुष्करिणीप्रभृति कापिलती-र्थपूर्वतीरपर्यन्तो भागो भगवत्संनिधिरूपो देवतान्तरवासानर्ह इतिच प्रति-पादनस्य कृतप्रायत्वात्

'वेंकटाद्रिसमं स्थानं ब्रह्माण्डे नास्ति किंचन ।' इति
श्रीमान् शेषगिरिश्चायं पावनानां च पावनः ॥

इति च श्रीवेंकटाद्रेः समंततस्सर्वोत्कृष्टपरमपावनतया सर्वत्र प्रसिद्धत्वेपि

तीर्थस्य परितस्तीरे पुण्ये योजनमात्रके ।
तपः परममास्थाय न्यवसन् मुनिसत्तमाः ॥

निरन्तरं हर्षयुक्ता स्तत्प्रसादाभिलाषिणः ॥

इति वचनेन केचित्परमर्षयः स्वामिपुष्करिणीं परितो योजनविस्तृतः प्रदेशो विशेषतः परमपावनो भगवत्सांन्निध्यविशेषशालीत्यध्यवस्य तत्र तपस्यन्तो नित्यवासमाकार्षुरिति सुवर्णमुखरीमाहात्म्यपरभागे प्रतिपादनाच्च श्रीस्वामिपुष्करिणीप्रभृति योजनदूरपर्यन्तमस्मिन् गिरौ ईदृशविशेषाचारमर्यादा स्थापनीयतया अवगम्यते ।

इत्थं परमपावनं श्रीवेंकटाद्रिस्थलं श्रीवेंकटनाथदिव्यालयमेव संभाव्य एतत्क्षेत्रवासिभि रन्यैश्चावश्यमनुष्ठेयतया मया निश्चिता इमा व्यवस्थाः अस्मदभिप्रायानुरोधेन निर्वर्तयितुं स्वयमेव भगवता श्रीवेंकटनाथेन संकल्पः कर्तव्यः ।

एतासु व्यवस्थासु सतीषु प्रायशो जनानामपचारप्रसङ्गो न प्रसजेदिति मन्ये इत्यवोचत् ।

ततः श्रीरामानुजमुन्यभिहिताश्शास्त्रसम्मताश्च विशेषाचारव्यवस्था युक्ता मन्वानौ तौ श्रीशैलपूर्णार्यानन्तार्यौ भगवता श्रीवेंकटनाथेन अवश्यमिमा व्यवस्था निर्वर्तयितव्या इत्यनुसंदधानौ भगवन्तमपि भगवन् यतिराजमनोरथं सफलं कुर्या इति मनसा प्रार्थयामासतुः । ततस्तद्रात्र्यां श्रीशैलपूर्णार्यस्वप्ने भगवति श्रीवेंकटनाथे सम्मुखमागत्य भोः श्रीशैलपूर्णार्य मन्नाथमुनेर्यतिराजस्य शासनानुरोधेन प्राक् केनचिद्धेतुना परित्यक्तयोरपि श्रीसुदर्शनपाञ्चजन्ययोः पुनर्ग्रहणं यथा मदिष्टमासीत् तथा अधुनाऽपि तदीयव्यवस्थान्तराण्यपि मदिष्टान्येवेति भाषमाणे तमिमं वृत्तान्तमाकर्ण्य प्रबुद्धः श्रीशैलपूर्णार्यः तमिमं वृत्तान्तं पण्डितपामराणां सर्वेषां विदितं भगवतैव कारयितुमनाः परदिने भगवत्संनिधिमुपगम्य भो भगवन् श्रीवेंकटशैलनाथ श्रीनिवास सैषा भवता मम स्वप्ने कृता दिव्याज्ञा प्रत्यक्षतः सर्वलोकविदिता कर्तव्येति प्रार्थयामास ॥ तदानीं श्रीवेंकटनाथोऽपि कंचनभक्तमाविष्टः भो जनाः मदीयामिमां दिव्याज्ञां सर्वे भवन्तः समाकर्णयन्तु ।

अहं पुरा श्रीरामकृष्णाद्यवतारेषु वसिष्ठादिगुर्वाज्ञामिव अधुना श्रीभाष्यादिप्रबन्धनिर्माणमुखेन मदीयं सर्वस्मात्परत्वं सम्यक् प्रकाशितवतो मह्यं सुदर्शनपाञ्चजन्यावपि प्रदत्तवतः श्रीभाष्यकारस्यापि दिव्याज्ञामादृत्यानुतिष्ठामि । मामाश्रितास्सर्वेऽपि श्रीभाष्यकारदिव्याज्ञासिद्धान् सर्वान् व्यवस्थाविशेषान् मदभिमतान् ज्ञात्वा निश्शङ्कं समाचरन्त्विति प्रोवाच ।

ततस्तत्रत्यास्सर्वेऽपि जना स्तामिमां श्रीवेंकटनाथदिव्याज्ञां समाकर्ण्य संहृष्टास्तदानीं श्रीवेंकटनाथस्य अन्तरङ्गकिंकरेण भगवत्प्रेरितेन बिम्बाधरनाम्ना अर्चकवर्येण श्रीशठकोपमुद्धृत्य सर्वेषां मस्तके निक्षिप्य भो भागवताः अस्मिन् श्रीवेंकटाचले श्रीवेंकटनाथस्य अभिमताः शास्त्रस्यचानुमताः श्रीभाष्यकारकृता इमा व्यवस्था अनुतिष्ठन्तो जना भगवदत्यन्तप्रियतमाः परमभागवताः स्युः अननुतिष्ठन्तश्च जना भगवद्दिव्याज्ञारूप **वेदशास्त्रबाह्याः स्युरिति** नियमितास्सन्तो यथोक्ताः श्रीरामानुजमुनिकृता व्यवस्था यथावदनुतिष्ठन्तोऽवर्तन्त ।

अथ श्रीवेंकटाद्रौ पुष्पमालादिपरिग्रहनिषेधवृत्तान्त उच्यते—

इत्थं भगवद्दिव्याज्ञया भगवद्रामानुजकृताश्शास्त्रानुगुणा विशेषतो भगवन्मुखोल्लासकरीः व्यवस्थाः सर्वेषु जनेष्वकपटमनुतिष्ठत्सु श्रीशैलपूर्णार्यशिष्ये कस्मिंश्चिद्वैष्णवे प्रकृतिवश्यतया कस्मिंश्चिद्दिवसे श्रीवेंकटनाथाय असमर्पितामेव पुष्पमालां शिरसि दधाने स्थिते तद्रात्र्यां श्रीशैलपूर्णार्यस्वप्ने भगवति श्रीवेंकटनाथे प्रत्यक्षतः सम्मुखे स्थित्वा भोः श्रीशैलपूर्णार्य भवच्छिष्यः प्रकृतिवश्यस्सन् मम परिमलद्रोहमकार्षीदिति ब्रुवाणे श्रीशैलपूर्णार्यस्तमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा प्रबुद्धः परदिने भगवत्सन्निधिं गत्वा भगवन्नितःप्रभृत्यन्वहं भवन्माल्यानि कस्मैचिदपि न प्रदिश । कलिदोषेणानुकूलानामपि प्रतिकूलबुद्धिजननात् अस्मिंस्थले बहुमर्यादाप्रसङ्गो भवेत् ।

भवति श्रीवेंकटाद्रौ कस्मैचिदपि मालामप्रदिशति जनानां भगवत्समर्पितामेव मालां धारयामीति वञ्चनाकरणायोगेन राजदण्डभयादमर्यादाप्रस-

ङ्गस्य नावकाशोभवति ततश्चास्मिन् श्रीवेंकटाद्रौ पुष्पमालाधारणस्यैव प्रतिषेधे राजदंडवशतएव सिद्धेसति तत्पूर्वकप्राकृतसकलभोगोपि संकुचितो भवति ॥ अतः एतन्मदीयापेक्षितनिर्वर्तनाय दृढतरं सङ्कल्पं कुर्विति प्रार्थयामास ।

ततो भगवानपि श्रीनिवासः तदीयं विज्ञापनं श्रुत्वा अर्चकमुखेन भोः श्रीशैलपूर्णार्य मदीयार्चावतारपरिग्रहस्य आश्रितमनोरथपूरणैकफलत्वात् भवदीय-मनोरथनिर्वर्तनाय मया धृतानि पुष्पमाल्यादीनि अद्यप्रभृति न कस्मै दास्यामि । ततः इतःप्रभृति मया धृतोज्झितपुष्पमाल्यादीनि परिवारदेवेभ्यो देयानि वाप्यादिषु वा निक्षेप्तव्यानि इति स्फुटतरमाज्ञां चकार ॥

तत इमं वृत्तान्तं शृण्वन् यतिराजोऽपि संतुतोष ।

अथ श्रीवेंकटाद्रौ सर्वदा स्थित्वा श्रीवेंकटनाथदिव्यैश्वर्यपरि-पालनाय स्वप्रतिनिधितया प्रथमं श्रीभगवद्रामानुजमुनिस्थापितस्य श्रीसेनापतियतिनाम्नो नैष्ठिकब्रह्मचारिण एकाङ्गिवर्यस्य वृत्तान्तः उच्यते—

भगवान् श्रीरामानुजमुनिः पूर्वोक्ताचारविशेषव्यवस्थानां करणानन्तरं श्रीशैलपूर्णार्यशिष्यस्य कस्यचिद्वैष्णवस्य कलिदोषवशेन पूर्वोक्तव्यवस्थाविशे-षातिलङ्घनप्रसङ्गं च दृष्ट्वा यथावत्पूर्वोक्ताचारविशेषव्यवस्थानां स्वयमनुष्ठानाय स्थलवासिनां तदा तदा दर्शितव्यवस्थाविशेषान् महाभ्युदयफलान् ज्ञापयित्वा तैरनुष्ठापनाय तदा तदा देशाधिपते राज्ञः श्रीवैष्णवधर्मोपदेशपूर्वकं श्रद्धां संजनय्य तन्मुखेन श्रीवेंकटनाथदिव्योत्सवादिलक्षणैश्वर्यसमृध्यभिवर्धनाय च अस्मिन् दिव्यदेशे नियतस्थायिना विरक्ताधिकारिणा केनचिद्भवितव्यमिति चिन्तयन् श्रीशैलपूर्णार्यश्रीशैलानन्तार्यावुभावपि समाहूय भो आर्यौ अस्मिन् दिव्यदेशे श्रीवेंकटनाथदिव्यैश्वर्यपरिपालनाय लोकानामपचारपरिहाराभ्युदय-विशेषहेतुतया अस्मत्कृतविशेषाचारव्यवस्थानां यथावत्परिपालनाय च श्रीभग-वद्दिव्यालयसर्वपरिकरनियन्तृतया वैराग्यप्रधानः कश्चिद्विलक्षणाधिकारी अस्मिन् दिव्यदेशे नियतवासी स्थापनीय इति चिन्तयामि ॥

भवद्भ्यां सततगुणानुभवकैंकर्यैकपरायणाभ्यां भगवद्दिव्यालयपरिकर गुणागुणसाक्षात्करण तदनुगुणशिक्षणाद्यसहिष्णुभ्यां तत्तत्कालेषु भगवद्दिव्यालये नियमितः संनिधाय 'तत्तत्कालोचितकार्यवैयाकुलीमूलपरिश्रमस्य दुस्सहतया दुष्करतया च भवन्नियाम्यतया भवदाज्ञानुविधायिनं कंचित् यथोक्तकार्यनिर्वहणपरं विरक्तमधिकारिणं स्थापयितुमिच्छामि । तदत्र सम्मन्यमानाभ्यां भवद्भ्यां मयाऽद्य स्थाप्यमानः पुरुषः स्वाधिकारात्प्रमत्तो यथा न स्यात्तथाऽनुपालनोयः । नचाहमत्रैव दिव्यदेशे नियतं स्थातुं शक्ष्यामि येनाहमेवैनमित्थमनुपालयेयमित्यभिधाय—

वर्णिनो नैष्ठिकी बुद्धिर्वैराग्ये यदि दृश्यते ।
संकल्प्य बुद्धिं तां धीरः काषायं धारयेत्पटम् ॥

इति पारमेश्वरसंहितावचनोक्तरीत्या ब्रह्मचारिणः आश्रमान्तरविरक्तस्योर्ध्वरेतसो मन्त्रपुरस्सरं काषायवस्त्रं धृतवत एव नैष्ठिकब्रह्मचारिरूपत्वात् तादृशोऽधिकारी कश्चन संपादनीय इत्यभिदधानः तदानोमनन्तार्यशिष्यमेकं ब्रह्मचारिणं गुरुकुलवासश्रद्धालुतया सर्वदा तदीयसंनिधौ कैंकर्यैकपरायणं वैराग्यशीलं दृष्ट्वा तमाहूय हितोपदेशं कृत्वा स्वाभिमतपद्धतया काषायशाटीं परिगृहीतुं श्रीवेंकटनाथदिव्यालये यथोक्तरीत्या सकलकैंकर्यं निर्वर्तयितुं चाभ्युपगमय्य अनन्तार्येणाप्यनुज्ञां तस्मै दापयित्वा नैष्ठिकब्रह्मचर्याङ्गतया यथोक्तवचनसिद्धं काषायवस्त्रं यथाविधि मन्त्रपुरस्सरं धारयित्वा विष्वक्सेनवद्भगवदीयसर्वकैंकर्यधुरंधरतया सन्यासा श्रमाङ्गयोस्त्रिदण्डकाषाययोरेकस्य काषायवस्त्ररूपाङ्गस्य वैराग्यलक्षणस्य धारणेन च विष्वक्सेनैकाङ्गीति सेनापतियतिरितिच संज्ञां च दत्वा भो एकाङ्गिन् यथा श्रीवेंकटनाथदिव्यैश्वर्यस्य यथा हानिः नस्यात् यथा च भगवत्संनिधिकैंकर्यपराः नापचारं कुर्युः तथा हितोपदेशं कृत्वा तैः स्वामिकैंकर्यं निर्वर्तय ।

श्रीवेंकटनाथस्य भगवतो दिव्यमङ्गलविग्रहाय दिव्याधरायच अहीन सर्वानौपचारिकसांस्पर्शिकाभ्यवहारिकानतिकल्याणतमान् भोगान् यथा

विधि निर्वर्तय। देशाधिपतेः भगवद्धर्माभिरुचिं तदा तदा तन्निकटं गत्वा प्रवर्धय। तन्मूलकतया प्रमुषितान् धर्मानाविर्भावयन् अपूर्वांश्च तत्तद्देशकाल-समुचितान् धर्मान् संजनयन् विद्यमानांश्च धर्मानभिवर्धयन् श्रीशैलपूर्णार्या-नन्तार्ययोः श्रीवेंकटनाथनिरतिशयकैंकर्यधुरंधरयोः निरतिशयभगवत्प्रीतिभाज-नयोराज्ञां च शिरसा अनुवर्तयन् श्रीवेंकटनाथदिव्यैश्वर्यं सम्यक् परिपालयेति नियुज्य श्रीरामावतारे हनुमत एव भगवतो निरवद्यनित्यकैंकर्यधुरंधरतया तदभिमानलाभाय तदीयदिव्यालयसंनिधावेव मठमपि वासाय परिकल्प्य श्रीरामायणग्रन्थशान्तिकाले श्रीशैलपूर्णार्यप्रसादितं स्वाराध्यभूतं भगवन्तं श्रीचक्रवर्तिकुमारमपि तत्र संस्थाप्य तदाराधनैकपरायणं च तं कारयित्वा भगवत्कैंकर्यधुरंधरस्य श्रीचक्रवर्तिकुमाराराधनैकतत्परस्यास्य प्राक्तथाविध-पदभागिहनूमत्संबन्धिलक्षणान्येव भगवत्कैंकर्यधुरन्धरस्वाभिव्यञ्जकासाधारणलक्ष-णानि समुचितानि हनूमदभिमानपोषकतया निरवद्यभगवत्कैंकर्यरक्षणपरिकर-भूतानिचेत्यनुसंधाय हनूमन्मुद्राङ्गुलीयकमेकं हनूमन्मुद्राङ्कितां भगवद्दिव्यालय कवाटबन्धनयन्त्रकुञ्चिकामेकां हनूमन्मुद्राङ्कितां एकां घण्टां हनूमन्मुद्रांकित-पताकमेकं ध्वजं च निर्माप्य श्रीवेंकटनाथ संनिधौ समर्प्य तन्नियमनमुखेन तस्मै दापयित्वा ततः प्रभृति कैंकर्ययात्राकालेषु तद्घण्टानादेन तेन ध्वजेन च साकं गमनं कार्यमिति हनूमन्मुद्रांगुलीयकेन कोशागार धान्यागार भगवद्दिव्यालयादि द्वारबन्धन कवाटयन्त्रेषु द्रव्यभूषणादिमञ्जूषासु विशेषतः संरक्षणीयसर्वस्थलेषु च रक्षणपरिकरतया मुद्रणं कर्तव्यमिति हनूमन्मुद्रांकितकवाटबन्धनयन्त्र-कुञ्चिकया च प्रतिदिनं सायं प्रातः भगवदाराधनसमाप्तिकाले भगवद्दिव्यालय-कवाटबन्धनयन्त्रयन्त्रणं कार्यमिति च सर्वतो भगवद्दिव्यैश्वर्यसंरक्षणार्थाव्यवस्थाः कृत्वा स्वचरणकमलसेवकं यादवराजमाहूय भो यादवराज अनुदिनमभिवर्ध मानमहाकलिकोलाहलबलेन श्रीवेंकटनाथदिव्यैश्वर्यस्य सर्वतः क्षतिमाशंकते मामकीनं चेतः। तदिमा व्यवस्था अहमकार्षम्। ता एता व्यवस्था यथा-क्रमं निर्वर्तय। यथा चैते सर्वे परिजनपरिचारका अस्य विष्वक्सेनैकाङ्क्षिनो मत्प्रतिनिधितया मया नियमितस्य सर्वात्मना विधेयाः स्युः॥

यथा चैतदीयशासनातिलङ्घने स्वाधिकारात्प्रच्यावनीयाश्च स्युः तथा त्वं निपुणतरोग्रशासनपत्रिकां सुदृढां कुर्याः । एवमीदृशाधिकारिणः कदाचिदतिपत्तौ स्वाधिकारादनवधानतोऽतिवृत्तौ वा ममापि माननीययो रतिमहतोर्महनीययोः श्रीशैलपूर्णार्यानन्तार्ययोरनुमतिमादृत्य अन्य एव तादृशः कश्चित्तत्स्थाने स्थाप्यताम् ॥

ईदृशस्य कस्यचिदधिकारिणोऽसत्त्वे स्वामिकैंकर्यं निरवद्यं न निवर्तेत । तस्मादवश्यमेव यथोक्तरीत्या शाशनपत्रिका कर्तव्येति नियम्य तेन तादृशशासनपत्रिकां च कारयित्वा सर्वानर्चकपरिचारकान् साधिकारिणस्तस्य एकाङ्गिनो विधेयान् कारयित्वा तेन सर्वमपि श्रीवेंकटनाथकैंकर्यं यथामनोरथं निर्वर्तयामास ॥

इत्थं श्रीरामानुजमुनिः स्वस्थाने श्रीसेनापतियत्यपरनामानं विष्वक्सेनैकाङ्गिनं स्थापयित्वा श्रीशैलपूर्णार्येण स्वस्मै प्रसादितं श्रीचक्रवर्तिकुमारमपि तेनाराधनीयं व्यवस्थाप्य निश्चिन्तहृदयः प्रागेव श्रीपद्पुर्यां प्रतिष्ठापितस्य श्रीगोदादेवीसमेतस्य श्रीचित्रकूटाधिनाथस्य श्रीगोविन्दराजस्यापि दिव्यैश्वर्यं निर्विघ्नं निर्वर्तनीयमिति यादवराजमाज्ञाप्य श्रीरङ्गनगरीं गतः तदातदा श्रीवेंकटाद्रिवैभवं विचारयन्नासीत् ।

अथ श्रीवेङ्कटाद्रौ श्रीभगवद्रामानुजमुनिस्थापित श्रीवेंकटनाथशठकोपयतीन्द्र वृत्तान्तः उच्यते ॥

श्रीशेषावतारभूतः श्रीभगवद्रामानुजमुनिः सकलदिव्यदेशपरिरक्षणैकपरायणः श्रीवेंकटाद्रिदिव्यदेशंप्रत्यपि कृतासु बह्वीषु यात्रासु प्रथमयात्रायां विट्ठलदेवनामानं कंचिद्राजानमन्तरङ्गं किंकरीकृत्य तन्मुखेन वृत्यर्थं बालमण्डपनामानं कंचननदीमातृकं ग्रामं दापयित्वा निजचरणकमलसमाश्रितान् कतिपयश्रीवैष्णवान् श्रीपद्पुर्यां आवासयन् तेभ्यस्सकलतत्त्वार्थानुपदिशन् दिव्यसूरिवत् पुराणसिद्धशुकादिपरमर्षिगण प्रह्लादादि भागवतगणाम्बरीषादि राजर्षिगणवच्च श्रीवेंकटाद्रिं श्रीशेषावताररूपतया श्रीवैकुण्ठलोकागताप्राकृत-

भगवत्क्रीडाचलरूपतया भगवतो विष्णोरेव दिव्यमूर्तिरूपतया च पुराणप्रतिपन्नं स्वयमप्यारोढुमसंमन्यमानोऽधःप्रदेशादेव श्रीवेंकटनाथमङ्गलाशासनमपि कुर्वाणः उपत्यकायां श्रीपद्मनगर्यामेव कंचित्कालं स्थितः ततः श्रीवेंकटाचलादवरुह्य बहुभिः श्रीवैष्णवैस्सह समागतेन प्राग्द्राविडब्रह्मसंहितार्थान् व्याख्यानकालक्षेपसमयकृतस्वीयदिव्याज्ञयैवेह समागत्य नन्दनवनतडागादि कैंकर्यं कृत्वा अनुदिनमतिसुरभितुलसिकाकुसुममालिकादि समर्पणकैंकर्येण भगवन्तमानन्दयता ततो निरतिशयभगवत्करुणाप्रवाहपरिणाहभाजनेन अनन्तार्येण बहुधा अभ्यर्थितः श्रीवेंकटगिरिमारुह्य भगवद्दिव्यालयस्य दक्षिणपश्चिमायां दिशि स्वनियमनानुरोधिना अनन्तार्येण कृतनन्दनवनतडागादिकमभिवीक्ष्य संतुष्टः तं करुणाशीलकटाक्षधारासार सेचनालिङ्गनादिभिरभिनन्द्य स्वामिपुष्करिण्यां स्नात्वा श्रीवराहभगवन्तं श्रीवेंकटनाथंचाभिवन्द्य श्रीभगवद्यामुनमुनिनियमनेन चिरकालात्प्रागेवेह समागत्य भगवदभिषेकतीर्थानयनादिकैङ्कर्येण श्रीवेंकटनाथमानन्दयतः स्वमातुलस्य श्रीशैलपूर्णार्यस्य नियमनेन दिनत्रयमनशन एवोपरि भगवन्तमभिवन्दमानः स्थित्वा ततोऽवरुह्य श्रीपद्मपुर्यामेव संवत्सरमुषित्वा श्रीशैलपूर्णार्यसमीपे श्रीरामायणविशेषार्थानधिगम्य तत्तत्कालसमुपस्थित कैङ्कर्यविशेषांश्च कुर्वाणः पुनः श्रीरङ्गं जिगमिषुः श्रीवेंकटनाथमभिवन्द्य लब्धानुज्ञः स्वविरहासहिष्णवे स्वात्यन्तप्रियशिष्यायानन्तार्याय यथाविधि स्वीयदिव्यमङ्गलविग्रहं कंचिदवतार्य सम्यगालिङ्ग्य दत्वा श्रीशैलपूर्णार्यात् गोविन्दभट्टार्यमुदकधारापूर्वकं लब्ध्वा तमपि नयन् सपरिवारं श्रीरङ्गमेव जगाम ॥

ततोऽपरस्यां यात्रायां स भगवान् श्रीरामानुजमुनिः शैवजनकृत श्रीवेंकटनाथदेवतान्तरत्ववादकोलाहलपरिहारार्थमागतो निर्धूतनिखिलशैववादकोलाहलो देशाधिपतिं यादवराजमन्तरङ्गकिंकरीकृत्य विमानमण्डपगोपुरादिकैंकर्याणि कृत्वा श्रीचित्रकूटाधिनाथं श्रीगोविन्दराजं देवाधिदेवेन सह क्रिमिकण्ठचोलोपद्रवत आगतं श्रीपद्मपुर्यां प्रतिष्ठाप्य तदीयमहिषीत्वेन भूदेवीरूपं वामहस्तविलसत्कह्लारां श्रीगोदादेवीं भगवतो दक्षिणपार्श्वे प्रतिष्ठाप्य तदीयमहोत्सवादीन् श्रीवेंकटनाथदिव्योत्सवाविरोधे निर्वर्तनीयान् व्यवस्थाप्य

तत्कालप्रसक्तान्यनेककैंकर्याण्यपि कुर्वाणः पुनः श्रीरङ्गं जिगमिषुः श्रीशैलपूर्णार्यानन्तार्यौ पुरस्कृत्य श्रीवेंकटाद्रौ श्रीरामदूतस्य हनूमतोऽग्रे मठं कंचित् निबध्य तत्र प्राक् स्वस्य श्रीरामायणशान्तिकाले श्रीशैलपूर्णार्येण प्रसादीकृतं श्रीचक्रवर्तिकुमारं तत्र स्थापयित्वा स्वप्रतिनिधितया तदाराधनाय श्रीवेंकटनाथसर्वकैंकर्यनिर्वाहायच अनन्तार्यशिष्यं गुरुकुलवासश्रद्धालुतया तदीयसंनिधावेव सततकैंकर्यपरायणं कंचन नैष्ठिकब्रह्मचारिणं पारमेश्वरसंहितोक्तरीत्या यथाविधि काषायशाटिकाप्रदानेन एकाङ्गिशब्दाभिलपनीयं सेनापतियतिनाम्ना संज्ञितं हनूमन्मुद्राङ्किताङ्गुलीयकघण्टाध्वजकुञ्चिकादि कतिपयविशेषलक्षणसंपन्नं कारयित्वा तस्मिन्मठे संस्थाप्य यादवराजेन श्रीवेंकटनाथदिव्यालयसंबन्धिनः सर्वान् परिजनपरिचारकान् साधिकारिणः सर्वात्मना तस्य विधेयभावमापन्नान् कारयित्वा श्रीशैलपूर्णार्यानन्तार्यवशवर्तिनं च तं कारयित्वा तावनुज्ञाप्य स्वयं निश्चिन्तहृदयः श्रीरङ्गनगरं जगाम ॥

इत्थं विष्वक्सेनैकाङ्गिना श्रीसेनापतियत्यपरनाम्ना श्रीशैलपूर्णार्यानन्तार्याभ्यामनुपाल्यमानेन यथाविधि श्रीवेंकटनाथसर्वकैङ्कर्यजातं निर्वर्त्यमानमाकर्णयन् श्रीरामानुजमुनिः तदा तदा आगत्य स्वयमपि संपश्यन् संतुतोष ॥

ततः कस्यांचिद्यात्रायां स भगवान् रामानुजमुनिः श्रीवेंकटाद्रिमागत्य श्रीवेंकटनाथमभिवन्दमानस्तदानीं विंशत्युत्तरशतद्वयाधिक चतुस्सहस्रीसंख्येषु [४२२०] कल्यब्देषु एकचत्वारिंशदधिक सहस्रसंख्येषु [१०४१] शालिवाहनशकाब्देषु च गतेषु स्वात्मानं द्व्यधिकशतवर्षवयस्कं जानन्ननन्तार्यमाहूय भो अनन्तार्य द्व्यधिकशतवर्षवयस्कोऽहमभूवम् । इतः परमिहासकृदागन्तुं न शक्ष्यामि । श्रीशैलपूर्णार्यश्च सपुत्र एव परमंपदमगात् । तस्मात् त्वमेकं एवाद्यात्र श्रीवेंकटनाथकैंकर्यधुरंधरः षट्षष्टिवर्षवया वृद्धशिराश्चासि । अतः त्वमेव चात्रत्यान् सर्वान् श्रीवेंकटनाथकैंकर्यपरान् निर्वोढुमर्हसि ।

अयंच तावकीनः सेनापतिरित्यपरनामा विष्वक्सेनैकाङ्गी मदीय-श्रीचक्रवर्तिकुमारभगवदाराधकतया श्रीवेंकटनाथकैंकर्यधूर्वहतयाच प्राज्ञया नियमितो नैष्ठिकब्रह्मचारीचैकाकी सर्वकैङ्कर्यभारं वोढुं न शक्नोति । अत एनं परिव्राजकाश्रमेण संयोज्य प्रधानीकृत्य एतत्सहायतया त्रिचतुरानन्यानेकाङ्गिनश्च कल्पयित्वा तांश्चैतदधीनान् कृत्वा तैस्सर्वैः सम्यक् श्रीवेंकटनाथ-कैंकर्यं निर्वर्तयितुमिच्छामि ।

एवं श्रीशठकोपदिव्यसूरेः श्रीमुखसूक्तारव्य द्राविडब्रह्मसंहितायां तृतीय-काण्डे तृतीये श्रीमुखसूक्ते श्रीवेंकटनाथस्य येन येन घातागच्छति तेन तेन सह गच्छती"ति श्रुत्युक्तरीत्या सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थासु सहचरीभूय समुचितसर्वविधकैङ्कर्याणि कुर्यामिति मनोरथं कुर्वाणस्य तथाविधमनोरथ-निर्वहणाय तन्नाम्ना कंचनात्र स्थापयित्वा तेन श्रीवेंकटनाथसर्वविधकैङ्कर्यं कार-यितुं चिरात्प्रभृति कांक्षामि ।

तत एनमेव तावकीनं सेनापतिनामानं विष्वक्सेनैकाङ्गिनं परिव्राजका-श्रमं प्रापय्य तन्नामयुतं च कारयितुमिच्छामि इत्यभिधाय तेनानुमोदितस्सन् विकारिसंवत्सरे मकरमासे शुक्लपक्षे शुक्रवासरे शुभमुहूर्ते विष्वक्सेनैकाङ्गिने यथाविधि परिव्राजकाश्रमं दत्वा श्रीवेंकटनाथशठकोपयतीन्द्र इति संज्ञां च विधाय तमेव स्वमठे प्राधान्येन श्रीचक्रवर्तिकुमाराराधकतया निवेश्य तेनैवान-न्तार्यशिष्याणां चतुर्णामेकाङ्गिशाटीर्दापयित्वा तान् श्रीवेंकटनाथकैङ्कर्यैकपरा-यणान् तदनुयायिनश्च कृत्वा सर्वानेतान् सर्वात्मना अनन्तार्याधीनांश्च कारयि-त्वा यादवराजमाहूय भो यादवराज द्व्याधिकशतवर्षवया वृद्धोऽहं इतःपरं यावद्देहपातं श्रीरङ्ग एव वर्तितुमिच्छामि । असकृदिहागन्तुमपि न शक्नोमि, तस्मादेनमनन्तार्यं पुरस्कृत्य अनेन शठकोपयतीन्द्रेण चतुर्भिरेतैरेकाङ्गिभिस्स-मेतेन श्रीवेंकटनाथकैङ्कर्यं कृत्स्नमपि त्वमेव सम्यङ्निर्वर्तयितुमर्हसि ।

महाकलिदोषवशादास्तिकानामपि द्रोहबुद्धिः संजायेत । अतः एते-विरक्ताः कैङ्कर्यैकपरायणाः कैङ्कर्यपरामर्शे विनियुक्ताः श्रीवेंकटनाथद्रव्यायव्यय-

दिव्यभूषणादिविषये शठकोपयतीन्द्रसंबन्धिजनैरप्येकं लेख्यं लेखनीयतया व्यवस्थाप्य मन्दिरकार्यदर्शिभिरधिकारिभिः भगवद्द्रव्यापहारो यथा न क्रियेत तथा व्यवस्था कर्तव्या ।

एते च चत्वार एकाङ्गिनः प्राङ्नियमितस्य सेनापतियत्यपरनाम्न एकाङ्गिन एकस्य स्थाने परस्परसहकारितया तत्तत्कार्याणि सुखेन कर्तुं नियमिताः । एतैस्सह सर्वकैङ्कर्यकारितया सकलकैङ्कर्यनिर्वाहधुरंधरतयाच अयं शठकोपयतीन्द्रो नियमितः ।

एतमनन्तार्यं पुरस्कृत्य सर्वैरेतैर्यथावत्कैङ्कर्यजातं निर्वर्त्यमानमनुपालयस्व ।

अयं चानन्तार्यो भगवतो वेंकटनाथस्य निरतिशयकृपापात्रभूतोऽस्मदत्यन्तप्रियतमः शास्त्रार्थवित् शास्त्रार्थभूततत्तद्धर्माचारव्यवस्थापनकुशलः आचार्यपदनिर्वाहितया अस्माभिर्नियुक्तश्च ।

तस्मादेनं पुरस्कृत्य एतन्नियमनानुरोधेनैव सकलशास्त्रीय धर्ममर्यादा भगवन्मन्दिरे निर्वर्तनीयाः ।

ईदृश आचार्यपदनिर्वाहिणः पुरुषाश्च दिव्यदेशेष्ववश्यं सत्कृत्य वंशतः स्थापनीयाः । अन्यथा सकलशास्त्रीयधर्ममर्यादोच्छेदप्रसङ्गात् ।

अत एवचास्माभिः शास्त्रीयधर्ममर्यादास्थापनाय विद्याभिजनादिभिर्माननीयाः चतुस्सप्ततिसिंहासनाध्यक्षा ब्रह्मविदग्रेसराः शास्त्रार्थप्रवचनपरा आचार्यपुरुषाः समंततः संस्थापिता आचार्यपदं निर्वहन्ति ।

उक्तंह्याचार्यलक्षणं पाद्मोत्तरखण्डे प्रथमेऽध्याये—

आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः ।
मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्राश्रयः शुचिः ॥

सत्संप्रदाय संयुक्तो ब्रह्मविद्याविशारदः ।
अनन्यसाधनश्चैव तथानन्यप्रयोजनः ॥

ब्राह्मणो वीतरागश्च क्रोधलोभविवर्जितः ।
सद्वृत्तौ शासिताचैव मुमुक्षुः परमात्मवित् ॥
एवमादिगुणोपेत आचार्यस्समुदाहृतः ।
आचारे शासयेद्यस्तु स आचार्य इतीरितः ॥ इति ॥

हारीत विशिष्टपरमधर्मशास्त्रेऽपि द्वितीयाध्याये उक्तम्—

आचार्यं संश्रयेत्पूर्वमनघं वैष्णवं द्विजम् ।
शुद्धसत्वगुणोपेतं नवेज्याकर्मकारकम् ॥
सत्संप्रदायसंयुक्तं मन्त्ररत्नार्थकोविदम् ।
ज्ञानवैराग्यसंपन्नं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
शासितारं सदाचारे सर्वधर्मविदां वरम् ।
महाभागवतं विप्रं सदाचारनिषेविणम् ॥
आलोक्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्णवः ।
तदर्थमाचरेद्यस्तु स आचार्य इतीरितः ॥ इति ॥

एवं—

आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्तु स आचार्योऽभिधीयते ॥

इत्यादि वचनान्तराण्यपि द्रष्टव्यानि ।

इत्थमुक्तलक्षणाः आचार्यपुरुषाः प्रतिदिव्यदेशं तत्तद्दिव्यदेशधर्मपरिपालनाय अवश्यं वंशतः संस्थापनीयाः ।

ईदृशपुरुषाणामभावे दिव्यदेशधर्ममर्यादा विलुप्येरन्नेव । अतः ईदृशलक्षणसंपन्नानामग्रेसरमेनमनन्तार्यं पुरस्कृत्यैव तत्तद्धर्मकार्याणि इह निर्वर्तनीयानि ।

भगवत्परिजनपरिचारकेषु तत्तद्भगवत्परिचर्याकरणार्हानर्हताहेतुचरित्रविलोकनेन कदाचिदनेन, कस्यचित्परिग्रहः परित्यागो वा ज्ञाप्यमानो निश्शङ्कमवश्यं कर्तव्यः"।

ईदृशाश्चाचार्यपदनिर्वाहिणः पुरुषास्तत्तद्दिव्यदेशसंरक्षण श्रीवैष्णव-धर्माभिवर्धनैकप्रयोजना इत उपरिष्टादपि काले कदाचित् केचिदागताः इह वासरसिका भवन्तिचेत्तेऽप्येतद्दिव्यदेशपरिपालकतया सत्कृत्येह स्थाप-नीयाः ।

दुर्लभाहीदृशाः पुरुषाः । त एते माननीयतमाः पुरुषा भगवद्दि-व्यालयगोष्ठीसत्कारप्रसङ्गेष्वग्रतः सत्करणीया मन्दिरोपजीविभ्यः परिजनपरि-चारकेभ्यः ॥ तत्रापि बहूनां समवाये यथायोग्यं क्रमेण सत्कारः कार्यः । यथोक्तं शाण्डिल्यविशिष्टधर्मशास्त्रे चतुर्थाध्याये—

प्राप्तान् भागवतांस्तत्र गुरुपूर्वं यथाविधि ।
अर्चयेत्परया भक्त्या द्रव्यैरर्घ्यादिभिश्शुभैः ॥ इति ।

यस्य यस्याधिकं दृष्टा भक्तिर्ज्ञानक्रिया मया ।
तं तं समर्चयेत्पूर्वं यथार्हं क्रमयोगतः ॥ इति च ।

तस्मादिहाद्य वर्तनशीलस्य आचार्यपदनिर्वाहिणोऽनन्तार्यस्य संप्रति-नियमितस्य श्रीवेंकटनाथसर्वकैङ्कर्यधुरंधरस्य शठकोपयतीन्द्रस्य तत्सहा-यतया नियमितानां तत्समशीलकैङ्कर्यनिर्वर्तनैकपरायणानाममीषामेका-ङ्गिनांच यथार्हं क्रमेण सत्कारः कार्यः पूज्यपूजाव्यतिक्रमस्य अपूज्या-ग्रिमपूजनस्य च महानर्थकरत्वं महाभारत राजसूयसदःप्रकरणस्थ भीष्मवचना-दिभिरपि स्पष्टमवगम्यते ।

तस्मात् अर्हत्तमाग्रिमपूजनाभिहत्यनर्हाग्रिमपूजनलक्षणव्यतिक्रमोऽहं-कारादिभिर्न कदाचित् केनचिदाचरणीय इति यादवराजं नियम्य तेन तथा व्यवस्थां कारयामास ।

त एत आचार्यपुरुषा वंशपरंपरया दिव्यदेशपालकतया स्थापनीयाः ॥ यतीन्द्रैकाङ्गिनश्चोत्तरोत्तरमित्थमेव इयन्त एव वा कालविशेष देशविशेषायत्त वैभवातिशयमूलकार्यबाहुल्ये त इतोऽप्यधिकावा संस्थापनीयाः तत्तत्कालकार्य-निर्वाहिभिः ।

एतेष्वित्थं स्थाप्यमानेषु ये पुनः कलिदोषाद्वा प्राचीनप्रबलकर्मबलाद्वा कदाचिदुत्पथगामिनः स्युः ते तदितरैः समुचितदेशकालचरितज्ञैर्धार्मिकाग्रेसरैर्ब्रह्मविदग्रेसरैस्सर्वैरपि संहतैः धर्मलोपमालोचयद्भिर्निर्विशङ्कं स्वाधिकारात् च्यावनीया इति च व्यवस्थां स भगवान् रामानुजमुनिः श्रीवेंकटाद्रौ श्रीशैलपूर्णार्यशिष्यस्य प्राक्कृतधर्ममर्यादोल्लङ्घनं श्रीरङ्गे स्वात्मनोऽपि भगवद्द्रव्यापहारलोलुपेन केनचित्कृतं विषप्रदानं अर्थाशया देहिनां सर्वपापप्रवृत्तिदर्शनं प्राचीनानामर्वाचीनानां च महात्मनामपि काममूलविरुद्धप्रवृत्तिदर्शनंच निदर्शिनीकृत्य कादाचित्कधर्ममर्यादातिलङ्घनं सर्वेषामपि संभावितमुपपादयन् तेनैव यादवराजेन कारयामास ।

इत्थं व्यवस्थाप्य स भगवान् रामानुजमुनिः भगवन्तं श्रीनिवासमभ्यनुज्ञाप्य श्रीरङ्गं जिगमिषुर्यादवराजमाहूय संप्रति इह विद्यमानेष्वयमनन्तार्य एव सर्वप्रकारत उत्कृष्टतम आर्यः ततस्तन्नियमनानुरोधेन सर्वं परिपालयेति तं नियम्य अनन्तार्यमाहूय भो अनन्तार्य त्वमेवेहाद्य वृद्धशिरा असि तावकीनानिमान् शठकोपयतीन्द्रप्रभृतीनपि तत्तत्कैङ्कर्येषु यथाक्रमं चोदयन् परिपालय । तव स्थाने त्वदीया इव मम स्थाने शठकोपयतीन्द्रादय इवच श्रीशैलपूर्णार्यस्थानेऽपि केचिच्छ्रीनिवासकैङ्कर्यपरतया स्थापनीयाः । तादृशाश्च केचिदिहाद्य न सन्तीत्येतदेव मे न्यूनं प्रतिभाति तदपि कदाचित्त्वं परिपूरय । शठमर्षणकुले अवतीर्णो भगवान् श्रीनाथमुनिः भगवद्भक्ताग्रेसरो भूत्वा तदानीमनतिबहुलशाखं शठमर्षणगोत्रभवं कृत्स्नमपि तत्कालस्थितकुलजालं स्ववंशं मानयन् ।

मा जनिष्ट सनो वंशे जातो वा द्राग्विपद्यताम् ।
आजन्ममरणं यस्य वासुदेवो न दैवतम् ॥ इति किल संकल्पयामास ।

श्रीनाथमुनिदिव्यचरणसंबन्धी श्रीकुरुकापालतातसूरिः वीरनारायणपुरे योगं कुर्वाणः अस्मत्परमाचार्ये श्रीयामुनमुनौ तत्सकाशाद्योगरहस्य जिघृक्षयोपगम्य तत्समाधिभङ्गभिया कुड्यान्तरितदेशाव-

स्थिते समाधौ स्वभुजयुगमानम्य कुड्यान्तरितदेशे कंचित्पुरुषमवलोकयन्तं भगवन्तं साक्षात्कुर्वन् झडिति समाधित उत्थाय मुखमावलय्य किं शठमर्षण-कुलजः कश्चिदिहागत इति ब्रुवाणः ततस्तस्मिन् दासोऽहं यामुन एषआगतोऽस्मि इत्यभिदधानएवागत्य स्वीयचरणयोर्निपत्य स्वामिन् कुड्यान्तरित-प्रदेशस्थितं दासजनं कथं व्यज्ञासीरिति विज्ञापयति योगदशायां दासेन स्वैरमनुभूयमानोहि भगवान्निजमहामहिष्या स्वपयोधरेण सान्द्रगाढं संश्लेषणेऽपि तन्मुखमवीक्षमाणोऽद्य मम भुजयुगमानम्य त्रिचतुरान् वारान् मुखमुत्क्षिप्योत्क्षिप्य कुडयान्तरित प्रदेशमालोकयत् । ततो येन केनचित् शठमर्षण कुलजेनेहागतेन भवितव्यमिति व्यचिन्तयम् इति प्रतिब्रुवाणः श्रीमन्नाथमुनि-संकल्पं भगवताऽपि सफलमेव कृतं व्याचख्यौ । अतस्तादृशे भगवत्प्रियतमे श्रीनाथमुन्यभिमानाभिजने शठमर्षणकुले जातं कंचिदिह यथावसरं स्थापयेति नियम्य शठकोपयतीन्द्रमाहूय भोः शठकोपयते चतुर्भिरेभिरेकाङ्गिभिस्सहानन्तार्यनियमनानुरोधीसन् श्रीवेंकटनाथदिव्यैश्वर्यं श्रीचक्रवर्तिकुमारदिव्याराधनं च निरवद्यं निर्वर्तयस्वेति च नियम्य श्रीवेंकटाद्रेरवरुरोह ॥

ततः श्रीपद्पुर्यां श्रीगोविन्दराजमपि श्रीगोदादेव्यासह अभिवन्दमानस्तदीयदिव्यैश्वर्यमपि निरवद्यं निर्वर्त्यमानमालक्ष्य बहुलमानन्दं भजमानः यादवराजमाहूय भोयादवराज श्रीगोविन्दराजश्रीवेंकटगिरिमहाराजावुभावपि शैवजनकृतमहोपद्रवसागरं प्राप्य कथंचिदुत्तीर्णौ पुनर्यथा तादृशमहोपद्रवप्रसङ्गं न भजेयातां तथा परिपालय । अचक्राङ्कितानां देवतान्तरपराणां तत्तद्देवकार्यदर्शनाधिकारादिप्रदानमुखेनापि वा कदाचित् कथंचिदपिवा अस्मिन् दिव्यदेशे प्रवेशावकाशं मा दाः ।

इदानीमिमं दिव्यदेशमुत्सृज्य गच्छता प्रेमातिशयमूलमहानर्थाशङ्किना मया तव क्रियमाणामिमामाज्ञां पुरा कदाचिद्विरोधिनिरसनार्थं द्वारकामुत्सृज्य-गच्छता भगवता श्रीकृष्णेन—

चक्राङ्किताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ।
नामुद्रिताः प्रवेष्टव्या यावदागमनंमम ॥

इति द्वारकापुरीद्वारस्थानां कृतां दिव्याज्ञामिव मन्यमानः सावधानं तिष्ठेतिनियम्यकृपामेदुरशीतलकटाक्षैस्तमनुगृह्णन् परिपूर्णमङ्गलाशासनेन च अभिनन्दयन् स रामानुजमुनिःविरहासहिष्णुभिरनन्तार्यशठकोपयतीन्द्र यादवराजप्रभृतिभि र्बाष्पपूरितलोचनैस्सुदूरमनुव्रज्यमानः स्वयमपि बाष्पपूर्णलोचनः कथंचित्ताननुज्ञाप्य श्रीरङ्गदिव्यनगरमेव जगाम ॥

अथ श्रीवेंकटनाथदिव्यालये श्रीरामानुजार्चा दिव्यमङ्गलविग्रहप्रतिष्ठापन तद्विषय प्रबन्धानुसन्धान वृत्तान्त उच्यते ॥

इत्थं श्रीरामानुजदिव्याज्ञानुसारेण श्रीवेंकटाद्रिदिव्यदेशे सर्वधर्मव्यवस्थास्वविकलं निर्वर्तमानासु श्रीरामानुजमुन्यवतारसमाप्तिं कदाचित् केनचिद्वैष्णवेन कथितामाकर्णयन्ननन्तार्यः प्रक्षुभितमानस एकं संवत्सरं पितरंप्रति पुत्रइव कृतशोकदीक्षः श्रीरामानुजनन्दनवनकैंकर्यमप्युपेक्षमाणः श्रीवेंकटनाथमप्यवन्दमानएवातिष्ठत् ॥

तदा भगवता श्रीवेंकटनाथेनापि परमंशोकमापन्नेन परमकरुणया अर्चकमुखान्नियमितेन दूतेन कथंचिदावाहितोभगवत्संनिधिमुपगतो महति शोकसागरे निमज्जन् अनुन्नमितमुखएव तिष्ठन्ननन्तार्यः भो अनन्तार्य अहंकिल श्रीरामानुजमुनिरूपं कंचनमहानिधिमेव दैववशात्परित्यक्तवानस्मि । तवतु तत्स्थाने अहमेवास्मि त्वं शोकं माकृथाः । तवतु न कापि हानिर्भविष्यति । तव मनोरथजातं सर्वमहमेव निर्वर्तयानीति परमादरेण सान्त्वयित्वा निरन्तर कुसुमपटल घुमुघुमित निजदिव्यचरणयुगल श्रीशठकोपतीर्थप्रसादाद्यर्पण सपर्यया सत्कृतः किंचिदुन्नमितमुखः श्रीवेंकटनाथमुखचन्द्रमण्डलं सादरं निरीक्षमाणो भगवन्तं व्यज्ञापयत् । भगवन् श्रीवेंकटनाथ श्रीनिवास श्रीरामानुजमुनिमुद्दिश्य मयाक्रियमाणमिदंविज्ञापनं भवतानिर्वर्तनीयमिति प्रार्थयामीति ।

ततो भगवता कथ्यतां भगवन्मनोरथो निश्शङ्कमित्यभिहितोऽनन्तार्यः भगवन् 'तमसःपरमोधाता शङ्खचक्रगदाधरः' इति सर्वस्मात्परत्वासाधारण चिह्नतयाऽभिहितावपि सुदर्शनपाञ्चजन्यौ परमकरुणया कल्यादौ कस्मैचिदा-

श्रिताय तोण्डमांश्चक्रवर्तिनाम्ने दुर्विषहशत्रुगणभीरवे तच्छत्रुनिषूदनाय प्रादाः ॥

तमिमं भवतो महौदार्यगुणमजानन्तो मुग्धा इमे लोकास्त्वयि स्वासाधारणश्रीसुदर्शनपाञ्चजन्यादिदिव्यायुधादर्शनेन देवतान्तरत्वेनान्यथा प्रतिपत्तिंकुर्वाणाः; विनष्टमतयोऽभवन् ॥ तेषां यथावत्परत्वप्रतिपत्तिपूर्वकसमुज्जीवनसिद्धये शैवजनकोलाहलं विनिर्धूय महताप्रयासेन यादवराजमपि पदवीमुपनीय यथापुरं त्वां श्रीशङ्खचक्रे भगवान् किल रामानुजमुनिरङ्गीकारयामास ॥

एवं भवतो निर्दोषनित्यमङ्गलगुणगणनिधेर्निर्गुणत्वादिदोषान् ब्रुवाणानां बाह्यकुदृष्टीनां विधूननाय भवन्तं स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदं निखिलजगदुदयरक्षाप्रलयमयलीलं निखिलवेदान्तप्रतिपाद्यं अखिलहेयप्रत्यनीकज्ञानानन्दस्वरूपं अप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टं समस्तकल्याणगुणगणात्मकं श्रीभूमिनीलानायकं ब्रह्मरुद्रादि सर्वसमाश्रयणीयं उभयविभूतिनिर्वाहकं मोक्षप्रदं नित्यमुक्तानुभाव्यंच सकलवेदान्तगणैरुपपाद्य श्रीभाष्यादिप्रबन्धांश्च प्रणीय यथावस्थितज्ञानमुपनीयं अयंकिल जगदपालयत् करुणया ।

ततस्तस्यैतस्य निखिलजगन्महोपकारस्य भगवतोरामानुजमुनेर्गुणगणविषयं प्रपन्नगायत्री समाख्यया विख्यातं अष्टोत्तरशतगाथात्मकं श्रीरामानुजशतान्ताद्यपरनामानं श्रीरङ्गामृतसूरिप्रबन्धमपि श्रीमत्यद्धयनोत्सवे पृथगेकस्मिन् दिने समाकर्णयितुमर्हसि ॥

दिव्यसूरिणां श्रीवेंकटगिरिमारुह्य भवन्मङ्गलाशासनाकरणन्यूनता परिहृतये निरन्तरश्रीरामानुजमुनिसंबन्धिभवन्मङ्गलाशासननिष्पत्तये कलिदोषाभिवृद्धबाह्यकुदृष्टिकुहनानिरसनायच श्रीरामानुजमुनिमर्चारूपेणास्मिन् दिव्यदेशे प्रतिष्ठापयितुमनुमन्यस्वेति प्रार्थनामकार्षीत् ॥

इत्थमभ्यर्थितो भगवान् श्रीवेंकटनाथः सुप्रहृष्टः भो अनन्तार्य भवताप्रार्थ्यमानमिदं वरद्वयं ममातीवप्रियतमम् मदीयपराङ्कुशपरकालादिदिव्य-

सूरिप्रबन्धगण इव मदीयरामानुजमुनिविषयप्रबन्धोऽपि श्रीमृत्यद्धययनोत्सवे पृथगेव एकस्मिन् दिवसे प्राधान्येन अनुसन्धीयताम् स्वैरं प्रपन्नैः ।

श्रीरामानुजमुनिरपि भवन्मनोरथानुगुण्येन मदीयमन्दिरएव कचिद्भागे अनन्तगरुडविष्वक्सेनादिवदर्चारूपेण यथाविधि प्रतिष्ठाप्यतामिति प्रत्यवोचत् ।

ततः अनन्तार्योऽपि भगवत्कटाक्षविशेषेण संप्रहृष्टमनाः पुरा स्वाभिमतिविशेषानुगुण्येन श्रीरामानुजमुनिना अद्धययनोत्सवचरमदिवसे पृथगनुसन्धेयतया नियमितस्य श्रीमधुरकवि दिव्यसूरिदिव्यप्रबन्धस्यानुसन्धानदिवससमनन्तरदिवसे श्रीरामानुजशतान्तादिप्रबन्धं पार्थक्येनानुसन्धेयं व्यवस्थाप्य ततःपश्चात्प्राग्रामानुजमुनिनियमितं श्रीशैलपूर्णार्यवृत्तान्तविशेषप्रत्यभिज्ञापकं शीतलतीर्थामृताभिगमयात्रोत्सवं कर्तव्यं व्यवस्थाप्य प्राक् स्वस्मै श्रीरामानुजमुनिना गाढसमालिङ्गनेन संस्कृत्यदत्तं तदाप्रभृति स्वमन्दिरे सादरं समाराद्धयमानं तदीयदिव्यमङ्गलविग्रहमेव श्रीवैखानसागमोक्तरीत्या यथाविधिसंस्कृत्य भगवद्दिव्यालयएव वामपार्श्वे कचिन्मण्डपे प्रतिष्ठाप्य तत्पादारविन्दयुगलशिरस्कांपादुकामपि कांचित्प्रतिष्ठाप्य 'श्रीमद्रामानुजाचार्य श्रीपादाम्भोरुहद्वय', मित्यादि भगवद्वचनप्रामाण्येन स्वस्य श्रीरामानुजमुनिपादारविन्द रूपतायाः 'रामानुजपदच्छाया गोविन्दाह्वानपायिनी', इत्यादि वचनप्रामाण्येन गोविन्दार्यस्य तदीयपादच्छायारूपतायाः 'पादुकेयतिराजस्य कथयन्ती मदाह्वया', इत्यादिवचनप्रामाण्येन दाशरथिसूरेः तदीयपादुकारूपतायाश्च व्यवस्थितत्वेऽप्यस्मिन् दिव्यदेशे स्वाभिमानातिशयेन पादारविन्दतच्छायाविशिष्टायास्तत्पादुकायाः अनन्तार्य इति स्वसंज्ञामेवकृत्वा इत्थमनेकश्रीवैष्णवदर्शन संबन्धिधर्माननेकानभिवर्धयन्—

सर्वदेश दिशाकालेष्वव्याहतपराक्रमा ।
रामानुजार्यदिव्याज्ञा वर्धतामभिवर्धताम् ॥

रामानुजार्यदिव्याज्ञा प्रतिवासरमुज्वला ।
दिगन्तव्यापिनी भूयात् साहि लोकहितैषिणी ॥

इति मृतिसमयं भगवत्संनिधौ श्रीरामानुजार्यदिव्याज्ञाभिवृद्धिमेवप्रार्थयन् श्रीवेंकटनाथमङ्गलाशासनैकपरायणः तदीयगुणानुभवकैङ्कर्याणिच कुर्वाणः सुखमवात्सीत् ।

अथ श्रीवेङ्कटाद्रिदिव्यालयादिषु श्रीमदध्ययनोत्सवादिषु कृत्स्न दिव्यप्रबन्धानुसन्धानप्रसङ्गेषु प्रथमादिव्यसूरि दिव्यप्रबन्धोपक्रमपूर्वकमितरदिव्यसूरिप्रबन्धानुसन्धानस्य अन्ते पृथगेकस्मिन्दिवसे श्रीमधुरकविदिव्यसूरिप्रबन्धानुसन्धानस्य च निमित्तभूतवृत्तान्त उच्यते ॥

कदाचन श्रीरामानुजमुनेः दिव्यसूरिदिव्यप्रबन्धोपदेशाचार्यभूतः सप्तशतद्राविडकविवरमूर्धाभिषिक्तः श्रीरङ्गनाथदिव्यमङ्गलविग्रहदिव्यसौन्दर्यानुभवविद्धहृदयः देवगानमर्यादया दिव्यप्रबन्धगानकुशलः ततएवहेतोः श्रीयामुनमुनिना दत्तमुनिवाहनापरनामधेयः श्रीशठकोपश्रीरङ्गराजविज्ञप्तिकर इतिविख्यातः आर्यचूडामणिः कदाचित् श्रीरङ्गक्षेत्रे श्रीकार्तिकमहोत्सवे भगवतः श्रीरङ्गनाथस्य मङ्गलाशासनं कृत्वा श्रीरामानुजयतीन्द्रस्य मठमुपगतः तेनच प्रत्युत्थान प्रणामादिभिः सत्कृतः भो रामानुजमुने ! श्रीवेङ्कटगिरिदिव्ययात्रांविशेषतः प्रशंसन्ति दिव्यसूरयः ।

यथावा भगवान् पराङ्कुशनामा दिव्यसूरिचूडामणिः श्रीमुखसूक्ताख्यनिजद्राविडसंहिता तृतीयकाण्ड तृतीय श्रीमुखसूक्तदशमगाथायां—

क्लृप्तायुर वधि संनिधिमुपगम्योपेत्य करणशैथिल्यम् ।
दौर्बल्यभजनतः प्राग्विस्तृतफणितल्प वेंकटंव्रजत ॥
सान्द्राराम मनोहरकुसुममयी योंबिभर्ति विपुलतटीः ॥ इति ।

आहच भगवान् षड्दर्शनपारावार सारासारपारदृश्वा भक्तिसारदिव्यसूरिः चतुर्मुखश्रीमदन्तादिसंज्ञित निजद्राविडसंहिताद्विचत्वारिंशगाथायां,

गत्वा प्रणमत नितरामुत्तुङ्गंवेंकटं स्थिरीभूय ।
पापापहरं शीलत्सदा सुगन्ध्यब्ज संनिकर्षगतः ॥

चतुराननस्त्रिनेत्रस्तत्राखिलदेवदैत्यवन्द्यस्य ।
द्वावपि विष्णोरङ्घ्र्योः कमलानि समर्प्यकलयतस्तोत्रम् ॥ इति

प्रतिपादयतिचसएव श्रीमच्छन्दोवृत्याख्य निजद्राविडसंहितैकाशीतितमगाथायां—

मथितंदुग्धाम्भोनिधिमधिशय्य च कालनेमिमपिजित्वा ।
क्षुभितैन्द्रयनुजसहायीभवितुं समुपेत्य राघवीभूय ॥

निबिडान् सप्तच वृक्षान् विध्वाबाणेन वेंकटं गन्तुः ॥
पत्युः पादाविव प्राप्य प्रतिवासरं समाश्वसतेति ।

इत्थमेव बहुषुस्थलेषु दिव्यसूरिभिः सानुरागहर्षैः शंसितां श्रीवेंकटाद्रियात्रां कृत्वा समागमिष्यामि इत्यभिदधानः श्रीरामानुजमुनिनाऽभ्यनुज्ञातः श्रीवेंकटाचलंप्रति प्रस्थितो मध्येमार्गे श्रीकाञ्चीमहानगरे महादयापाल श्रीदेवराजनाम्ना विख्यातं भगवन्तं अर्थितार्थपरिदानदीक्षितं वरदमभिवन्द्य श्रीवेंकटगिरेरुपत्यकायां श्रीपदपुरीमासाद्य श्रीरामानुजमुन्यभिमतविषयं भगवन्तं श्रीगोविन्दराजंप्रणम्य श्रीवेंकटाद्रिसमारोहणसरणि सोपानारम्भस्थलस्थितं श्रीतिन्त्रिणीवृक्षं तन्मूलेगण्डशैले विराजमानभगवद्दिव्यचरणारविन्दयुगलं तत्परिसरे विराजमानान् श्रीपराङ्कुशपरकालादिदिव्यसूरींश्च अभिवन्दमानः ततः श्रीवेंकटाद्रिमारुह्य मद्धयेमार्गे विराजमानं श्रीकानन नरसिंहंचाभिवन्द्य शिलावरणपर्यन्तंगतः ततः श्रीशैलानन्तार्येणाभ्युद्गतः ततःपरस्परं वन्दनस्वागत योगक्षेमानुप्रश्नपूर्वकं तेनसह समाभाषमाणः समागत्य श्रीवेंकटनाथदिव्यालयमहाद्वारसम्मुखे प्रणम्य महावीधिषु प्रदक्षिणं समागत्य श्रीमत्यां स्वामिपुष्करिण्यां स्नात्वा कृतनित्यकृत्यः श्रीवृत्ताख्य श्रोपराङ्कुशदिव्यसूरिसंहितायाम् ।

हीनोक्तिर्वा भवतु प्रलयपयोधेः प्रलोलकल्लोले ।
कृत्स्नं जगद्वराहीभूयसमुद्धृत्य कृतमहोपकृतिम् ॥

सुमहाकल्पकवाटी संपन्नानां दिवौकसांचापि ।
अन्येषां मनुजानामपि सर्वेषां ततोऽपराणांच ॥

विशदविलक्षण विलसद्विज्ञानविधान विरचितोपकृतिम् ।
अधिदेवमन्तरेणहि न मया दृष्टं मनोहरं वस्तु ॥

इत्येवमर्थया एकोनशततमगाथया तदभिमतस्य श्रीमतोज्ञानवराहस्य मङ्गलाशासनं कृत्वा पुनः श्रीवेङ्कटनाथदिव्यालयमहाद्वारसम्मुखे प्रणम्य सेवाक्रमेण श्रीमतिभगवद्दिव्यालये श्रीबलिपीठध्वजस्तम्भसंनिधौ प्रणम्य श्रीमहानसलक्ष्मीं प्रणम्य श्रीतीर्थभूतं श्रीमत्सुन्दरस्वामिकूपापरनामधेयं सुवर्णकूपं प्रदक्षिणीकृत्य श्रीमदानन्दनिलयदिव्यविमानं प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य श्रीमति कटाहतीर्थे तीर्थपानंकृत्वा विष्वक्सेनं प्रणम्य ततः श्रीमन्तं वेङ्कटनृसिंहदेवंच प्रणम्य भगवन्तं वैनतेयमपि प्रदक्षिणीकुर्वन् श्रीकृष्णमण्डपमासाद्य द्वारपालकयोस्संनिधौ स्थित्वा अलंकृतं मत्तगजमिवविराजमानं महादिव्यसूरि श्रीसूक्ताख्यायां श्रीभट्टनाथसूरि संहितायां प्रथमकाण्ड षष्ट श्रीसूक्तदशमगाधोक्तरीत्या सर्वाभरणभूषितं श्रीनिधिं निर्धनो महानिधिमिव दूरतः पश्यन् तां गाधामनुसंदधानएव सहर्षपुलकोद्गमं प्रणम्य द्वारान्तःप्रविश्य स्वाचार्यभूत श्रीयामुनाचार्य प्रणीतस्तोत्ररत्नं—

कदा पुनः
दाङ्कुश वज्रलाञ्छनम् ।
त्रिविक्रम त्वच्चरणाम्बुजद्वयं
मदीयमूर्धान मलंकरिष्यति ॥

इत्यन्तमनुसंदधानः भगवता श्रीवेङ्कटनाथेन एवं 'समहात्मासुदुर्लभ' इत्युक्तमधिकारिविशेषं मन्वानेन अर्चकमुखेन शठकोप श्रीरङ्गराजविज्ञतिपकरार्यमाहूय अङ्घ्र्योरधस्तादनुरूपं प्रविश्य भो दासा वर्धध्वमिति श्रीमुखसूक्ताख्य श्रीपराङ्कुशदिव्यसूरि संहिता षष्ठकाण्ड दशम श्रीमुखसूक्तैकादश गाधोक्तरीत्या नियमितस्सन् परमहर्षपरिपूरितान्तरङ्गः संनिकर्षमुपगच्छन् राजश्रीसूक्ताख्यसंहितायां चतुर्थ श्रीसूक्तनवमगाधायां 'सोपानीभूयशयित्वा त्वत्प्रवालाधरं पश्येयमिति, श्रीकुलशेखरदिव्यसूरिकृतमनोरथविशेषमनुसंदधानः तत्रस्थितं-

स्वर्णसोपानं श्रीकुलशेखरदिव्यसूरिमेवानुसन्धाय तदनतिलङ्घ्य तत्पार्श्वएव-स्थितः दर्शितदशम श्रीमुखसूक्तिमादितःप्रभृत्यनुसंदधानः तद्दशमगाथोक्त-रीत्या पद्मोपरिकुमारीपरिष्कृतवक्षस्क त्वदङ्घ्रयधस्तादनुरूपं प्रविष्टोऽस्मीति लक्ष्मीपुरुषकारपूर्वकं प्रपत्तिं कृत्वा दिव्याभरणसौन्दर्यं पादादिकेशान्त-दिव्यावयवसौन्दर्यंचानुभवन् ततो भगवता श्रीवेङ्कटनाथेन तीर्थप्रसाद श्रीशठ-कोप शेषवस्त्र निरन्तरकुसुमपटलघुमुघुमितनिजदिव्यचरणारविन्दयुगल-प्रदानादिसपर्यया सत्कृत्य भो विज्ञाप्तिकरार्य ! अस्मद्रामानुजमुनि दिव्य-प्रबन्धाचार्यभूतस्त्वमस्मदीयनिरतिशयप्रीतिभाजनमसि । ततः प्राग्व्यास-पराशरादिभिरिवप्रथमतरं प्रथमदिव्यसूरिशब्दितैः सरोयोगि भूतयोगि महायोगिसंज्ञितैःसूरिभिः प्रणीतास्वस्मद्विषयास्वस्मदत्यन्तप्रियासुदिव्यप्रबन्ध-श्रीसूक्तिषुकांचिद्गाथांगातुमर्हसीतिनियमितः अहो अतिक्षुद्रंदासं दिव्यसूरि-प्रीतिबलात्कृतोभगवानित्थंचोदयन् अनुगृह्णातीति अनुसंदधानः परमंहर्षमवा-प्नुवन् प्रथमदिव्यसूरिप्रबन्धेषु आद्यन्तगाथाः द्वितीयश्रीमदन्तादिसंहिताष्टा-विंश त्रिपञ्चाशगाथेच देवगानेन गायन् तेन च गानेन मुक्तकृत सामगानेनेव-भगवन्तं प्रीणयन् ततःसुप्रीतेन भगवता पुनरपि तीर्थं श्रीशठकोपप्रदानादि सपर्ययासत्कृतः कृतार्थस्सन् ततः श्रीशैलानन्तार्येण भोः श्रीशठकोपरङ्गराज-विज्ञप्तिकरार्य भवान् श्वःप्रभृति श्रीमत्यद्ध्ययनोत्सवे दिव्यसूरिप्रबन्धान्ं [illegible]कटनाथ दिव्य श्रवणमनोहरंगानं देवगानमर्यादया कर्तुमर्हतीति विज्ञा-पितः त्वदीयविज्ञापनं भगवद्दिव्याज्ञामेव मन्वानः परदिनप्रभृति भट्टनाथदिव्य-सूरि प्रबन्ध प्रथम श्रीसूक्तमारभ्य यथाक्रमं प्रतिदिनं प्रबन्धान् गायन् कृतार्थ-स्सन् उत्सवपरिसमाप्तौ श्रीशैलानन्तार्येण विशेषतः परमादरेण सत्कृतः श्रीवेंकटनाथाल्लब्धानुज्ञः श्रीरङ्गदिव्यनगरंगत्वा श्रीरामानुजमुनिसमीपं गत्वा तेनचप्रणामादिभिस्सत्कृतः भोरामानुजमुने भवतः प्रबन्धोपकारकोऽस्मीत्यतो-मयि श्रीवेंकटनाथेन कृतोऽनुग्रहातिशयो वाचामगोचरइत्यभिदधानः श्रीवेंकटनाथस्य प्रथम दिव्य सूरिप्रबन्धगाननियमनं ततः श्रीशैलानन्तार्यस्या-द्ध्ययनोत्सवे सकलदिव्यप्रबन्धगान नियमनं च सर्वं तस्मैनिवेदयामास ॥

एतद्विषयंच श्लोकमित्थमार्याजगुः—

श्रीरामानुजयोगिने समदिशत्सूक्तीश्शठारेश्शुभा-

श्चाद्यायोनिजयोगिनां वृषगिरीशानाज्ञया तत्पुरः ।

भक्त्यागायदुदारधीः कविवरस्ता देवगानेन यः

श्रीरङ्गेन्द्रगुरुं भजे मुनिवहाह्वं नाथवंशोद्भवम् ॥ इति ।

ततो भगवान् रामानुजमुनिरपि सर्वमिदं श्रुत्वा नितरां हर्षमासाद्य मनसि विचार्य प्रथमदिव्यसूरयस्त्रयोऽपि स्वप्रबन्धेषु प्रथम श्रीमदन्तादि संहितायां षड्विंशगाथायां ।

उद्गच्छतां प्रचलतां शुभतुलसीचिह्न मजहतींरीतिम् ।

अनुसन्धायाविरतं भजतां पापानल प्रशमनेता ॥

वेंकट एव द्युसदां मनःप्रदीपप्रचोदयित्रचलः । इति ।

सप्तत्रिंशगाथायां

दिशिदिशि वैदिकैरुपगम्य सेव्यमानो वेंकट एव धवलशशङ्कापूर्याधरस्याशुत व्यामुग्धस्याभिमतं नगरमिति ।

हान्यैकयापि विधुरंपरमपदं प्रदद्यात् भूमिकान्तवतागुणाधिकेनाधिष्ठितः श्रीवेंकट इति ।

एकोन शततमगाथायां 'क्षीराब्धिपूरुवासीच वेंकटेस्थितश्च ....रङ्गेस्थित इत्यनुसन्धेहो'ति ।

द्वीतीय श्रीमदन्तादि संहितायां पञ्चविंशगाथायां

स्थितंच वेणूतुङ्ग शीतलतटे वेंकटे परमपदवासिस्तुत्योत्तुङ्ग सहजकल्याणगुणेन समागत्येति ।

त्रयस्त्रिंशगाथायां ।

अद्ध्यवसिताहि चिन्ता हृदि तुलसीमाल्य भूषितस्य हरेः ।

अनुसन्धाने नाम्नामङ्क बहुकालमानतौचापि ॥

वेणूत्तुङ्गतटस्य प्रबलश्रीवेंकटाचलस्यैव ।
पत्युर्वागपि गुणगणकीर्तनसरणौ सदैव संचारः ॥ इति ।

त्रिपञ्चाशगाथायां वेंकटएव अस्माभिराद्रियमाणः पर्वत इति ।

पञ्चसप्ततितमगाथायां—

श्रीवेंकटः खल्वभ्रतुल्यवर्णस्य गिरिरिति ॥

तृतीयश्रीमदन्तादिसंज्ञितसंहितायां एकोनचत्वारिंशगाथायां इन्दु-मण्डलसङ्गि प्रवहन्निर्झरप्रकटारवनीरवेङ्कटवासीह्यन्तरङ्गान्तर्वसतीति ॥

एकोनसप्ततितमगाथायां पर्वतकथाप्रसङ्गे वेङ्कटं गायतीति च कथनात् । इत्थमन्यास्वपि बहुषु गाथासु श्रीवेङ्कटाचलतन्नाथयोः विशेषतोनुसन्धानदर्शनाच्च श्रीवेङ्कटाद्रिं तत्र सर्वसुलभतया कृतनित्यसन्निधानं भगवन्तं च निजनित्यानु-भवविषयं स्वयमेव प्रतिपादयन्ति ।

एवं ते श्रीवेंकटाद्रियात्रां कुर्वाणाः श्रीवेङ्कटाद्रेरुपत्यकायां चिरकालं मङ्गलाशासनपरा भगवदनुभवं कुर्वाणास्तस्थुरिति भार्गवपुराणमपि प्रतिपादयति ।

ततः पश्चात् श्री पे तेषामन्तरङ्गगताशयानुरोधेन पहाश्रीसूक्ताख्य स्वीयसंहित।।द्वत।पकाण्डाष्टमश्रीसूक्तद्वितीयगाथागतया स्पृह-विडगाधाग:यिसूर्यभिवन्द्यदेवोयं किमिति स्वश्रीसूक्त्या स्पृहणीय-द्राविडगाधागायिसूर्यभिवन्द्यदेवत्वेन श्रीवेंकटनाथविषयया स्पृहणीयद्राविड-गाधागायिसूरित्वेनाभिमतानां प्रथमदिव्यसूरीणां त्रयाणामपि श्रीवेंकटनाथ एवानुभाव्यविषय इति प्रकाशयामासेत्यंशश्च श्रीरङ्गनाथशिष्यपरम्परा सम्प्रदायतोऽवगम्यते ।

अतः प्रथमदिव्य:

टनाथैकप्रधानविषया अवगम्यन्त ।

अत एव च श्रीवेङ्कटनाथोऽपि तेषामेव गानं श्रोतुं श्रीशठकोपरङ्गराज-विज्ञप्तिकरार्यं तद्गानाय चोदयामासेत्यनुसन्दधानः श्रीनाथमुनिवंश्यं कञ्चिद्द्विज-

सिकरमाहूय तस्य च श्रीशैलेशविज्ञप्तिकरार्य इति नामधेयं च विधाय भोः श्रीशैलेशविज्ञप्तिकरार्य इतःप्रभृति श्रीवेङ्कटाद्रौ कृतनित्यवासः त्वं दिव्यसूरिप्रबन्धान् देवगानमर्यादया प्रतिदिनं श्रीवेङ्कटनाथसन्निधौ गायंस्तं अभिनन्दय ।

श्रीवेङ्कटनाथेन श्रीशठकोपरङ्गराजविज्ञप्तिकरार्यं प्रति स्वविषयप्रथमदिव्यसूरित्रयप्रबन्धगानस्य प्रथमं कर्तव्यतया साक्षादेव नियमनात् इतउपरि प्रतिसंवत्सरं श्रीमदध्ययनोत्सवादि कालेषु कृत्स्नप्रबन्धाध्ययनप्रसङ्गे श्रीवेङ्कटाद्रि दिव्यदेशप्रधानविषयप्रथमदिव्यसूरिप्रबन्धोपक्रमं गेयच्छन्दोभिधानप्रबन्धराश्यनुसन्धानं प्रथमदिने कृत्वा परदिनप्रभृति श्रीरङ्गनाथदिव्यालयवत् श्रीभट्टनाथदिव्यसूरिप्रबन्धप्रथमश्रीसूक्तमारभ्य तदितरप्रबन्धाननुसन्धाय तत एकादशीप्रभृति दशसु दिनेषु एकैकशः श्रीमुखसूक्तप्रबन्धकाण्डाननुसन्धाय समाप्य ततः परदिने प्राक्श्रीशठकोपदिव्यसूरिणा श्रीमुखसूक्ताख्यप्रबन्धतृतीयकाण्ड तृतीयश्रीसूक्तप्रथमगाथायां प्रार्थितं श्रीवेङ्कटनाथस्य सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचिताशेष शेषवृत्तिरूपकैंकर्यं तदीयमनोरथपूरणीयकुर्वाणेन मुमुक्षूणां सकलश्रीवैष्णवानां दिव्यसूरिसूक्तिनित्यानुसन्धानसिद्ध्यै दिव्यसूरिदिव्यसूक्तिप्रवचनं कुर्वाणेन श्रीपराङ्कुशदिव्यसूरौ श्रीमधुरकविदिव्यसूरिवच्चरमपर्वनिष्ठां भजमानेन तादृशनिष्ठाप्रतिपादकतदीयदिव्यप्रबन्धं तदुक्तार्थं यथावदनुष्ठानसावधानमनुदिनमनुसन्दधानेन तादृशनिष्ठाभजनाधीन भग टाक्षविशेषभाजनतया स्वात्मात्मीयानां नियतधार्यतया व्यवस्थापितमधुरकविदासनामधेयेनानन्तार्येण सादरमनुसन्धीयमानो मधुरकविदिव्यसूरिप्रबन्ध.प्राधान्येन पृथगनुसन्धेय इति व्यवस्थाप्य अनन्तार्याय श्रीमुखपत्रिकामपि विलिख्य दत्वा तं विज्ञप्तिकरार्यं श्रीवेङ्कटाद्रिं प्रति प्रस्थापयामास ॥

तदनु स च श्रीशैलेशविज्ञप्तिकरार्योऽनन्तार्याय दत्तां श्रीमुखपत्रिकां शिरसा गृहीत्वा सकुटुम्बः श्रीवेङ्कटाद्रिं आसाद्य प्रथममनन्तार्यमासाद्य परस्परवन्दनकुशलप्रश्नादिकरणसमनन्तरं श्रीरामानुजमुनिदत्तां श्रीमुखपत्रिकां च दत्वा श्रीरामानुजमनिसन्दिष्टं वृत्तान्तजातमपि न्यवेदयत् ।

ततोऽनन्तार्यस्तां श्रीमुखपत्रिकां शिरसा गृहीत्वा परमादरेणाभिवीक्षमाणः श्रीशैलविज्ञप्तिकरार्येण सह श्रीवेङ्कटनाथसन्निधिं गत्वा भोः श्रीवेङ्कटनाथ दिव्यसूरिदिव्यप्रबन्धाः प्रतिदिनं श्रीमत्यध्ययनोत्सवे च भवत्सन्निधौ देवगानेन गातव्या इति नियम्य भवन्नाम्ना कृतनामधेयं कञ्चन विज्ञप्तिकरं सम्प्रेष्य श्रीमुखपत्रिकामपि सम्प्रेष्य भवत्सन्निधौ दिव्यसूरिदिव्यप्रबन्धगानव्यवस्थापनाय मामाज्ञापयति भगवान् रामानुजमुनिः तदीयं नियमनं मया निर्वर्त्यमानं भवता कृपया सादरमङ्गीकर्तव्यमिति भगवन्तं सम्प्रार्थ्य तेन चार्चकमुखेन भो अनन्तार्य श्रीरामानुजमुनिकृपाविशेषभाजने भवति मामकीनः कृपाप्रवाहो धारालः प्रवहति श्रीरामानुजमुनिनियमितदिव्यप्रबन्धगानं यथाविधि व्यवस्थाप्य यथामनोरथं निर्वर्तय ।

अहं च श्रीरामानुजमुनिनियमनं परमादरेण स्वीकरोमीति नियमितः श्रीरामानुजमुनिः श्रीमुखपत्रिकालिखितदिव्याज्ञानुरोधेन प्रतिसंवत्सरं अध्ययनोत्सवे प्रथमं प्रथमदिव्यसूरिप्रबन्धोपक्रमपूर्वकं गेयच्छन्दोऽभिधानं प्रबन्धराशिमनुसन्धाय ततोऽन्यान् दिव्यसूरिप्रबन्धाननुसन्धाय ततः श्रीमुखसूक्तसंहितां प्रतिदिनमेकैककाण्डक्रमेण दशसु दिनेषु अनुसन्धाय समाप्य ततः परदिने स्वाभिमतं श्रीमधुरकविदिव्यसूरिप्रबन्धं प्राधान्येन पृथगनुसन्धेयतया च व्यवस्थाप्य तथैव निर्वर्तयन् श्रीवेङ्कटनाथमानन्दयन् तं श्रीशैलेशविज्ञप्तिकरार्यं ...सूयत् ॥

इत्यनन्तार्यगुम्भितायां श्रीवेङ्कटाचलेतिहासमालायां सप्तमस्तबकः ॥

श्रीमते रामानुजायनमः ॥

[stamp]

G. S. PRESS, MOUNT ROAD, MADRAS.